

T U D O M Á N Y T Á R.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

SZERKEZTETI

SCHЕDEL FERENCZ,

ORV. DR. RENDEKIV. KIR. PROF. A' M. TUD. TÁRSASÁG' RENDES TAGJA.

M Á S O D Í K K Ö T E T.

EGY KÖMETSZETTEL.

B U D Á N,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1834.

T A R T A L O M.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap</i>
Ujítás a' nyelvben..... CZUCZOR GERGEI.Y.	3
CELEBES. Rienzi' utazásaiból..... CSATÓ PÁL.	31
TÖRVÉNYHOZÁS' ÉS ERKÖLCSÖK' kölcsönös hatásaik a' régi népeknél. II. d. cikkely: görögök és romaiak. Ampère után francz..... JAKAB ISTVÁN.	53
AZ ARCHITEKTURAI SZÉPSÉGRŐL..... GYÓRY SÁNDOR.	90
A' LENGVEL LITERATURA' rövid története francz. TOLDY FERENCZ	111
A' PHILOSOPHIA' fordulópontjai Franciaországban. KÁLLAY FERENCZ.	125

VEGYES KÖZLÉSEK.

MAGYAR BIBLIOGRAPHIA 1831ről.....	197
RÉGI FÖLDLEÍRÁS. Régi kereskedő utak a' Dunától az Odera' és Vízsla' torkolatáig.....	213
NÉPISMERTETÉS. Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegye' három és Szerém' egy magyar falvaiban. HOBLIK MÁRTON.	217
Marosszéki lakodalmi szertartások..... BOLYAI FARKAS.	221
UTAZÁS. Dr. Frivaldszky Imre' természettudományi expedíciója a' Balkány' vidékére.....	222
RÉGISÉGEK. Magyar nyomtatott kalendárium 1571ből STETTNER GYÖRGY.	224
Magyar nyelv' országos divata: Hunyadi János kormányzó' es- küje 1446..... LUCZENBACHER JÁNOS.	229

	<i>Lap</i>
Régi művészség : Pompeji l. 231. — Memnon' szobra.....	232
TUDOMÁNYOS INTÉZETEK.....	233
JUTALMAK	235
NECROLOG	235
ELEGY HÍREK.....	236

T U D O M Á N Y T Á R.

MÁSODIK KÖTET.

T U D O M Á N Y T Á R.

M Á S O D I K K Ö T E T.

U J Í T Á S A' N Y E L V B E N.

Szüntelen panasz zsibong mindünnen a' nyelvujítás ellen. Bosszúkacszajjal veti el némelly az ujságlapokat, mert egy szó megakasztá, mellyet ő született magyar létére nem ért, nem hallott, nem olvasott. Egy másik gúnyiratban lövelli a' nyelvujítókra epés fulánkait. Van, ki a' finom élet' szabályiról feledkezve szidalmakra fakad, sőt, tapasztalásból szólok, dracoi keménységgel minden ujítót törvényesen megidézteni, 's börtönre, bilincsre íteltetni kívánna. De mi kell több, midőn magok a' Thalia' papjai, a' csinosabb beszéd' terjesztői! nyelvgunyoló játékokkal iparkosznak mulattatni kegyes pártolóikat, 's midőn már az aprólékos kalendáriomok is az ujítókat veszik elmés-ségök' tárgyául? A' Nyelvprittyet méltán feddék ujság-leveleink, 's hány illyesektől hangzanak vissza kisvárosi 's mezei társaságink? Enmagam hallám, midőn egy a' maga körében nagy tekintetű férfiú így nyilatkozék: nincs új szavakra szükség, én legalább minden gondolatimat új szók nélkül ki tudom fejezni. A' társasági dísz tiltá válaszolnom, hogy az érdemes férfiúnak vagy ninesenek philosophiai, mathematicai 's más tudománybeli gondolatai, vagy felette kár, hogy igen fukarkodik azoknak közlésével. De tűrhetők volnának e' panaszok, ha alapos okokkal támogattatnának; ám a' *nem értem, nem hallottam, nem olvastam* 's illyféle kifogások nem kimerítők, nem elegendők.

Vannak mindazáltal más részről, kik nyelvtudományi tekintetben emelik fel némelly fonák ujítások ellen szavokat, 's ezek' panasza már figyelemre méltóbb, mennyiben a' nyelv' természetéből kivont okokkal állanak elő. Mert csakugyan meg kell vallani, hogy sok avatlan, grammaticai előkészület nélkül, vagy a' nyelv' törvényeit önkényesen tapodva, ide oda rángatja, és csikarja bizonyos szabályokhoz szokott honi nyelvünket.

Két részre oszlanak hát az ujítás ellen panaszkodók. Az elsőik általánosan kárhoztatják a' nyelvben, mit nem értenek, nem hallottak, nem olvastanak. A' másik rendbelieknek csak az alaptalan szóköholás tetszik vissza. Amazoknak neheztelésök csak úgy szünhetik meg, ha az új szó' szükségéről meggyőződnek; emezeké pedig, ha minden ujításnak okait a' nyelv' szabályaiban, 's annak eredeti alkotásában föllelendik. Már pedig

I.

Nyelvünkben szükséges az ujítás.

A' tökéletesbülés' elve szerint, mellynek minden emberi művek és tulajdonságok alá vannak vetve, nincs tökéletesség, mellyet nem vihetni magasbra. A' ki előre nem tör, hátra marad; a' nyelv' ügye is ezen elv szerint jár; halad, vagy vesztegelve elmaradoz. Mert a' nyelv tulajdonkép a' tárgyaknak, érzelmeknek és gondolatoknak különböztető hangokon eléadott képe; ha tehát eddig előttünk ismeretlen tárgyat, érzelmet vagy gondolatot akarunk kifejezni, szükség annak nevet is adnunk. Így kezd a' kisded első szükségeinek, 's a' körötte álló tárgyak' nevezeteit tanulgatni; 's valamint minden tárgy, úgy minden szó új alakban tűnik elébe. A' serdülő ifjonez' nyelve már bővebb, mert bővülnek, szaporodnak érzelmei, gondolatai. Midőn a' férfikor beáll, terjed a' tapasztalás, többülnek az ismeretek, 's velök együtt a' nyelvbéli kifejezések is. A' mi egyes emberrel, ugyan az történik az egész

nemzettel, mert ennek is vannak saját korai. A' vad ember állati szükségének tárgyait tudja csak elnevezni. A' pásztorkodó családok' nyelve már amazokénál kiterjedtebb, ezekénél pedig a' földmivelést üzőké, annyival is inkább, mert kézművek kívántatnak hozzá. Ha továbbad valamelly nemzet a' szépművészeteket kedvelni kezdi, egy új mezeje nyílik fel előtte az új ismereteknek, tehát szükségképen az ujonnan alkotandó műszavaknak is, mert ezek nélkül amazokat sem felfogni, sem másokkal nem tudná közleni. Következik végre a' nemzeti csinosodás' főfoka, a' tudományos kor, melly különféle tárgyú, és sok oldalú ismeretek' tárát nyitja fel szemeinknek, mellyek bizonyosan homályban 's összezavarva állandnak előtted, ha csak egyenként különböztető jelekkel el nem nevezended. De megvannak-e azon különböztető hangjelek? ha azt mondod „Igen is“, jeleld ki, kérlek, őket; ha pedig nincsenek, alkoss, vagy fogadd el a' másoktól alkottakat, a' mennyiben helyesek.

Kérdem immár: A' csinosodásnak mellyik fokáig hatott fel maiglan nemzetünk? vagy, hogy jobban kimagyarázzam magamat, az iparkodásnak, és lelki műveltségnek mellyik ágában értük el a' Netovábbat? mellyik művészet, vagy tudomány az, mellyben nem mondom, meghaladtuk, de elértük Európának mivelte nemzeteit? Földmivelésünk parrag és meddő az angoléhoz vagy hollandiéhoz képest. Kézműveinket jobbára kontár kezek idomtalanítják. Hajókázási mesterségünk a' vendégajakú sajkasoknál pontosul össze. De minek ezeket említeni, midőn nyelvről áll a' szó? Sőt mondom, említeni kell, mert a' hol parrag a' földmivelés, gáncsosak a' kézművek, sínlődnek a' mesterségek, ott kevés az ismeret, szűk tehát a' nyelv is. Az angol paraszt' földmivelésszavai bizonyosan számosbak falkószekeres szűrösínkeinél. A' francia kézműves nem csak kézzel, de szóval is ügyesb kontárainknál, valamint honi kézművesink közt a' külföldön vándorlottak bővebb isméréttel bírnak.

De nem akarom én ezáltal nemzetemet gyalázzattal illetni, távol legyen tőlem! csak oda megy ki beszédem' célja, hogy még azon tárgyakban is, melyek eddiglen fő foglalatosságinkat tevék, hátrább állunk sok európai nemzeteknél. Hát a' szépművészekről és tudományokról mit mondjak? melyek ha bár divatoztak 's divatoznak is nálunk, nem honosulhattak, nem magyarosodhattak meg. 'Idegen szózatú ajakaktól halljuk maiglan az iskolai oktatásokat. Vannak tudós férfaink, de latinul, de németül, de francziául tudósak. A' legügyesb, és mivel magyarságu férfiak tetemes nehézségekkel küzdenek, ha az említett nyelveken szerzett ismérteiket honi nyelven eléadni szándékoznak. Mert még nincsenek a' művészeti és tudományos gondolatok' kifejezésére alkalmas, legalább elegendő szavaink. Ha tehát a' csinosodásban mivel nemzetekkel versengni van kedvünk, szerezzük meg annak műszereit. Azaz: kellenek új ismértek? kelljenek új szavak is.

De azt mondja valaki: Igaz, hogy a' művészetekben és tudományokban még hátra vagyunk, azokat más nemzetektől kell tanulnunk; de ha az ismérteket általhozzuk, vegyük át azoknak nevezeteit is. Köves-sük a' többi európai nemzetek' példáját; ime ezek a' görög és latin műszavakat jobbára csonkítás nélkül, vagy legalább kevés változtatással elfogadták. — Ám a' magyar nyelv egészen más viszonyban áll a' görög-latin nyelvekhez, mint az imént érintettek. A' franczia a' latin' romjainak sarjadéka, az angol pedig egy résznyiben emennek, a' német fő rokonságot tart hozzájuk, és méltán: számos eredeti gyökszavai meg-egyeznek velök, szószerkeztetése sokban hasonlít, 's kevés hajlítással szinte simul hozzájuk; nem úgy a' magyar: ennek eredete, természete, szószerkeztetése és kiejtése keleti, 's ha görög, latin, franczia, angol vagy német szó keveredik belé, inkább kisír belőle, hogy sem oda simuljon; ha csak némelly régi íróink' vagy pór nép' módjára nem szegjük elébb nyakokat,

hogy azután magyarokká váljanak. Ugy már lehet harmoniából harmonya, hofmeisterből hopmester, agilisból árgirus, visitátorból vizitátor, zuckerbäckerből czukorpalkó, vormundból formondor, vagy, mint egy falusi suhanczár mondá, és pedig teli komolysággal: komondor, stb.

A' nyelv'szépségeinek egyike különben is az egyszerűség, és összehangzás; a' tarkaságok csak félmivelt szemeket gyönyörködtetnek. Ideje már, hogy a' fonák izlés' eddigi maradványaiból kitisztuljon nyelvünk. Az irtást kezdeni kell. Ne féljenek a' tarkaság' barátai, hogy egy vágással minden idegen szónak szárnya szegetik. Soká fog még a' kézművesink' legmagyarabbika is, a' eszímazia obszeczet, ipliket, stéklit varrogatni, a' szinte magyaros gombkötő slingliket, pertliket fonni. A' hangászatnak olasz műszavai csak képesint cserélődnek fel a' nemzetiekkel. Ne féljenek a' tarkaság' barátai, mert nem ma szününk meg grammatizálni, philosophálni, moralizálni. Jut még elég irtani való utódinknak is.

A' *nem hallottam* jegy alatt panaszkodók gondolják meg, hogy más a' mindennapos, köznépi, más ismét a' mivelt tudományos nyelv. Amaz szűk, csak a' közelethez tartozó tárgyak' 's isméretek' neveire terjed ki. Ennek nincs határa, valamint a' miveltségnek sincs. Ujabbnál újabb fölfedezések járulnak a' régiekhez, következésképp elnevezések is. Ha tehát valaki csak halomásból tanult magyarul, könyveket koronként nem forgatott, az ujságlapokat is eddiglen idegen nyelven olvasá; most pedig a' Jelenkort vagy Orvosi Tárt előfogván új 's reá nézve érthetetlen szavakba ütközik; akkor ne az író, de önmagát okozza, 's kárhoztassa. A' természetben nincs ugrás. A' nyelvtudás és nyelvtudás között különbség van. Kantot, Hahnemannt sem érti mindenik született német, de még a' Beobachtert sem, pedig németül, valódi német nyelven szólnak. Mert a' közrend' nyelve mindenhol alantabb áll a' miveltebb részénél, 's minél tetemesb a' különbség köz-

tők, annál magasabb fokon áll ott a' csinosodás. Hol a' nemzeteknek minden osztályai egyenlő nyelvismérettel birnak, szegény ott a' tudományosság — mert csupa mivelte polgárokból álló nemzet maiglan nem létesült. — Csak félszázaddal is ezelőtt kevéssé különbözött nálunk az alrendűek' nyelve a' főbbrendűekétől; de kevés is volt a' szoros értelmű magyaros csinosodás. Jelenleg már inkább elütnek egymástól; és csakugyan valamennyivel elébbre is vagyunk. Ha pedig utódink a' míveltségnek mármár simulni kezdő rögs útait tapodandják, még inkább elválasztó leszen a' különbözés. Maradjunk-e hát veszteglőleg, hol vagyunk, vagy még vissza is térjünk ama' boldog egyszerűsége? Épen ne. Ha a' pályafőhöz állottál, indulj neki, és fuss, 's ha maradozó pályatársaid rivogatnak, hogy lassabban jársz, mert nyomodat veszti, ne aggódjál velök; a' pályatőnél tiéd leszen a' győzelmi koszorú, 's ők szégyenökben meghunnyáskodva búvnak el a' bámész néptömeg közé.

De hagyján, felteszem, hogy míveltségéhez képest a' közrendű nép ki tudja fejezni szokott szavakkal gondolatait. Ám helybenhagyhatók-e mind azon szavak szónyomozási és széphangzási tekintetben? Mennyi hibát vesz fel lassanként a' nyelv, ha rendszeresen nem tanítatik? A' nép némelly helyes ó szavakat és formákat feledésnek bocsát; így a' család, toborzó, végház, iker szavak' értelmét hányadik tudja ma? a' régen közdivatú látók, ütők, látnók, ütnők igeajtásokról mit sem tud jelenleg a' nép; némellyeket a' szónyomozás' törvénye ellen félre csikar, vagy összevegyít, úgy a' vásáros helyett, mellynek alkotó részei vas és áru, vásárost mond, öneki a' donec is még, az adhuc is még, az önnön egomet is, ipsemet is, nosmet is; némellyeket jobb' szeret idegen nyelven kiejteni, úgy az árverés helyett a' latinos licitatio vagy horvátos kótyavetye inkább tetszik neki; igen sokat rútúl megcsonkít, összeránt, vagy kinyújt, mint: há, mőre mész, öma, szöma, tölfa, balta helyett bóta, ürügy helyett ürütt,

aztotat, eztetet, szarvája, májája stb. Szükséges tehát a' közrendü nép' nyelvét is tisztogatni, a' szönyomozás után eredeti állásába visszavezetni, néhutt nyesni, másutt az elhagyogatott betűket beigtatni, azaz ujítani. Mert grammaticai tekintetben akkor közelít tökéletességéhez a' nyelv, ha annak minden részei és ragasztékai egybehasonlítva rendszeresen összehangznak; csak úgy fog illhetni reá a' horatiusi sibi constet.

Hogy élő nyelv új szavak' alkotása nélkül nem lehet, vagy legalább fenn nem állott, bizonyítja a' nyelvek' története. Ebből t. i. azt tanuljuk, hogy minden nyelv első bölesőjében simulatlan lévén, korról korra simult, hajlékonyodott, tisztábbá lőn és bővült, azaz korról korra új és új alakot vőn magára, de mellynek magva el volt már hintve annak első eredetében, hasonló lévén a' picziny csecsemőhöz, kinek eleinte testi idomai aránytalanok, és gyöngék, lelki tehetségeit pedig sejteni is alig lehet; de alakul lassudan a' test, 's ébredezni kezd a' szunnyadó lélek' ereje; majd erősödnek izmai, eleven érzetek és képzetek némi vidám színt öntenek el fejlődő homlokán, kitünedez a' virító ifjuság arcvonatain, 's testi lelki idomai a' legillőbb összehangzásban 's kinyilottan veszik fel az állandóságra megerősödött férfi kort. Nagy, valóban nagy különbség van az első és utósó alak között; de ama' gyermeki sárga fürtöknek, kékellő vidám szemeknek, 's az első mosolygásnak nyájas vonatait még most is látja rajta szerelmes dajkálója.

Tág mező nyílik a' tapasztalásban tanuságul azon állításra, hogy a' nemzetek' nyelve koronként új alakokba öltözvén szüntelen változásokban élemedett, vagy hanyatlott. Itt hosszas volna azokat egyenként elszámolni; a' gondolkodó nyelvtudósnak úgy is önkényt elméjébe tűnik a' különbség, melly p. o. Plautus' és Cicero' iratiban létez, 's melly a' régi és új németet egymástól elválasztja. Itt csak a' hazairól vagyon szó.

Iratbeli hagyományaink, ha a' történetíróknál egyenként előkerülő szavakat kiveszszük, új hazánk'

első századiból ugyan nincsenek: de hogy az Ázsiából ide költözött vitéz nemzet, letelepedése után nem sokára új szavakat alkotott, vagy kölcsönözött, kétkedni nem lehet. Új világ nyílt fel itt előtte, elsőben ugyan természeti tekintetből, az állatok', növények' és ásványok' országában, másodszor az iparkodásban, melly alatt a' földmivelést és kézműveket érttem. Új polgári alkotmányt szerkeztetett, törvényeket alapított, szokásokat kölcsönözött, ősi vallását a' keresztény hittel felcserélte, összeköttetésbe, szomszédságba jött eddig nem ismért nemzetekkel, szóval: helyezése, alkotmánya, törvénye, vallása változtanak, 's foglalatossági szaporodtak. Milly sok új tárgyakkal ismérkedtek meg ekkor csaknem egyszerre vitéz eleink? milly tágas mező nyílt tehát legottan nekik a' nyelvújításra? Valóban a' magyarok' istene' különös pártfogása után nyelvünk' önállásu természetének, 's eleink' erős characterének lehet csak tulajdonítani, hogy a' velök összeelegyült és számosabb népek' nyelve özőnként el nem borítá az övét, hogy ama' cse-csemői eredetiségének, napkeleti büszke mozdulatinak, összehangzó 's egyszerű szabályokhoz mért méltóságos termetének fővonatait maiglan láthatjuk kisértő tüzésén. Ám, ha akkoron, midőn csak anyai ajakak szabták ki a' nyelvtörvényeket, midőn kidolgozott rendszer nélkül annyi új szavat kellett az ó nyelvhez illesztgetni, ha akkor, mondám, megmaradt eredetisége, 's valódi keleties magatartása; miért remegnénk ma, nehogy újítások által veszélyeztessék? most, midőn már megizmosodott, kitágult, 's alkotásának ama' belső örökös szabályait ismérni kezdjük, mellyek Ariadne' fonalaként a' ne talán helytelen újítások' tömkelegéből híven kivezérelhetnek bennünket?

Iratbeli hagyományaink a' tizenkettedik század' végéről veszik kezdetöket. Innen fogva lehet tehát figyelmünket fordítani nyelvünkre, és vizsgálatba venni,

hogyan 's mennyire változott, újult 's gyarapodott. E' munkában úgy lehetne legbiztosban eljárni, ha az időszakoként divatozott nyelvnek szótárait bírnök: de minekutána ezek nélkül a' tizenhatodik századig szütkölködünk, egyedül az iratbeli maradványok lehetnek kalauzáink. Hogy pedig teendő összehasonlításokból a' koronkénti változás könnyebben kitünjék, állapítsunk meg néhány időszakot, ugymint I. A' tizenharmadik századtól, vagy inkább a' halotti beszédek korától a' mohácsi ütközetig. II. Innét Pázmán Péterig. III. Innét végre II. József császár' uralkodásáig. Az utána következő időszakot, újítása miatt per alatt állván, nem említem.

Az első időszak' iratbeli maradványait a' két halotti beszéd vezeti, mellyeket a' halhatatlan Révai alapos nyelvtudományához illőleg szavonként fejtegetve bocsátott a' tudós világ elébe *). Ezek valamint

*) Vannak, kik ezen halotti beszédeket némelly magyar nyelvben járatlan tót pap' munkájának lenni állítják. Erre ugyan röviden azt mondhatnám, hogy eddig senki nem támadt, ki Révainak az említett beszédek' valódi magyarsága mellett tett vitatmányait sarokból kiforgatta volna; de a' tekintetet elhatározó okúl használni nem akarván, a' dollog' természetéből szándékom kiindulni. Ha valóban rossz magyarságu tót pap irta ezen beszédeket, meg kell rajtok a' tótozás' jeleinek látszani, azaz: olly hibákkal kell tarkázva lenniök, millyekkel maiglan csúfítja nyelvünket a' járatlan tót ajak. Ez a' rövid *a* hangzót igen élesen mondja ki, az *ü* helyett *i*, az *ö* helyett *e* hangzót ejt. De legközönségesben összezavarja az igék' határozott és határozatlan ragasztását; a' tudom magyarul, megütötte engemet, nem láthatott meg a' királyt, ne lármázzátok, 's több illyesek váltva váltják fel egymást az újoncz tót-magyar' ajakain. De vannak-e illy hibanyomok a' halotti beszédekben? Sőt inkább igen is teljes, tömött ajaku magyarnak kellett lennie szerzőjöknek. Mert a' rövid *a* hangzó helyett nem csak hogy nem az éles *á*, hanem inkább a' kerék *o* hangzik, mint: vagymuk helyett vogymuk, hamuv helyett homuv, adutta helyett odutta, valov helyett

időre elébb állanak; úgy különböznek is az ugyanazon időszakbeli, de sokkal későbbi irományoktól. Ezekben I. A' vagymuk és vimádjamuk igehajlítások az eredeti egyszerű ragasztásnak nyomait viselik; de hogy ezen

volov, napun helyett nopun stb. Az ö és ü hangzókrol nehéz itéletet hozni, minthogy akkoron még külön jegyeik nem valának. De hogy a' határozott és határozatlan ragasztás ellen sehol sem vétett az egyházi szónok, arról a' beszédek' elolvasása által kiki meggyőződhetik. Szinte nem mindjárt tanulja meg a' tőtből kelő magyar a' személyragos határozatlan módnak ragasztását p. o. ezeket: mennem kell, menned kell, mennie kell, mennünk, mennetek, menniök kell, így ejti: nekem kell menni, neki kell menni, nekünk, nektek, nekik kell menni. Nem vét ez ellen a' halotti szónok, mert így szól: És ménd paradízumban való gyümölcsöktől monda neki élnie. És vimádjuk szent Péter urat, kinek adott hotolm ovdania és kötnie. — De talán azért vélik némellyek a' beszédekét tótosoknak, hogy angyel, archangyel, milost, brat, tót szavak egész tótos valóságokban találtatnak bennök. Illyeseken pedig nem kellene fennakadni. Hiszen a' szavakat a' keresztény vallással vették fel eleink; 's kik voltanak ennek első terjesztői? Szláv ajaku szerzetesek, kik a' magyaroknál eddig ismeretlen eszméket (ideákat) anyanyelvükön terjesztették; a' magyarok feljegyzék a' hallottakat úgy, mint füleikbe zengtek, 's csak későbbben hajlították azokat a' magyaros széphangzás' szabálya szerint. Az illyes ragasztásokon pedig: halálnek, pokolnek, magának, fájának, halálával fel nem akadand, ki a' magyar nyelvnek etymológiájával megbarátkozott. Midőn a' tudatlan köznép illyeseket: kapával, ásóval, sípvel, dobvel, Nyitráre, vásárre, gunyolólág kikaczag, a' nyelvtudós ősi nyelvünk' eredetiségét leli fel és tiszteli bennök. A' palócz nyelv az, mellyből hajdani magyarságunk' első alkotását ma is szemlélhetjük. Jól mondá a' történetek' 's nyelvünk' egyik nagy buvára, hogy a' palócz nyelv az etymologia' nyelve, a' közmagyar pedig az euphoniáé. Hogy a' szóban forgó halotti beszédek' íróját palócz születésűnek tartsuk, mind azoknak a' mai palócz nyelvvel nagy hasonlatossága erősíti véleményünket, mind pedig még egy különös észrevétel, mellyet tudomra sem Révai, sem más calaki nem tett.

ragasztásmódnak már ekkor lehetett hanyatló szaka, önnét gondolhatni, mert az egyik beszédben megvan több ízben a' rövidebb vimádjuk is. II. A' félmult idő' harmadik személye rendesen toldalékos, u. m. terömtéve, halláva, feledéve, vetéve, a' mai teremté, hallá, feledé, veté helyett. III. A' szláv szavak mint nem régen kölcsönöztek még eredeti alakokban hagyatva, nincsenek a' magyar széphangzáshoz alkalmaztatva, u. m. angyel, archangyel, milost, brat. IV. A' ben és nek ragok egyiránt ragasztatnak a' mély és középhangu szavakhoz, mint: milostben, paradízumben, halálnak, magának, fájának, t. i. az etymologia szerint. V. Ezek: világbele, nyugolmabele, országbele, tömnöcebelül az első összetétel szerint állanak ezek' helyében: világba, nyugolmába, országba, tömnöcezből. VI. Első eredetiségre mutat az is, hogy a' már ma nyugvó *v* kitétetik, mint hamuv, valov, vő, víze, mív, tív, vimádjuk, jovben: hamu, való, ő, ízé, mí, tí, imádjuk, jóben helyett. Mind ezekből, hová még a' szömtökkal, ősemüköt, ennéik, odutta, hatalm stb tartoznak, kitetszik, hogy ezen korban a' magyar nyelv az első eredetiségnek alakját viselte; csak nem egészen megvannak még itt az összetett szavak' és ragok' részei tulajdon értelmökben.

Az első időszakhoz tartozó, de jóval későbbi irományokban már azt tapasztaljuk, hogy ama' régies ige-
ragasztás, melly a' halotti beszédeket bélyegezi, simábbra változott, hogy a' középhangu ben, nek, vel

A' nyitrávölgyi magyarok', különösen az Egerszeg' vidékebeliek' beszédében azt venni észre, hogy a' szó' közepén, olykor a' végén is *l* betű helyett *v*-vel élnek p. o. ezt: elmegyek Galgóczra, így ejtik: ev megyek Gargóczra; és csak ugyan ilyes mit olvasunk az első halotti beszédben is, u. m. bovdog, ovdania, ovdja: boldog, oldania, oldja, helyett. Hát ezen két igehatározó: bévül, belül helyett Mátyus' földén, és az országszerte divatos kívül, kívül vagy kívül helyett nem arra mutatnak-e, hogy az *l*-et *v*-vel felcserélni szokása vala nyelvünknek? Cz.

ragok már a' széphangzás szerint felváltva kezdenek ragasztatni a' nevekhez, de még sem általán fogva, mert még az akkori iratokban illyeket olvasunk: másodszer, harmadszer, utolszer, annyiszer, számtalanszer. Megmaradt még szokásban, legalább a' multidő' és óhajtó mód' harmadik egyes személyét *je* fölősraggal megtoldani. Tehát már valamennyire simult, rövidült a' szavak' kiejtése, de minthogy a' nyelvváltoztatás egyszerre meg nem történhetik, a' régi mintegy küszködni látszik az ujjal, míg ez erőt nem vesz; de még is mindig marad valami benne, melly a' régire emlékeztessen bennünk.

A' mohácsi ütközet után szaporodott a' magyarúl írók' száma. A' vallást tárgyazó irományok és krónikák szinte elhoríták a' hazát. 'S valljon mit tapasztalunk ezen sokféle iratokban a' nyelvre nézve? Ugyan azt, a' mit az elébbi időszakban. Midőn némellyek a' régi formákhoz még most is erősen ragaszkodtak, mások azokat képesint kezdék elhagyogatni. Telegdi még állhatatos az igéknek régies ragasztásában; a' debreczeni és kolosvári krónikák nem annyira. Az illyesek: hagynája, vennéje, ennéik, bizonyítanójok, szabadéjt, boldogéjt, kardval, késvel stb hova tovább ritkulnak, 's nagyobb egyszerűség jó divatba, míg Pázmán' korában csak nem végképen kiavulnak. És valóban állíthatni, hogy Pázmán 's Káldi, koruk' nyelvhösei, az elébbiekhez képest újítók. De ki tenné már ma azon vallomást, hogy a' régies Tinódi' vagy Heltai' írásmódja jobb, magyarabb legyen Pázmán' vagy Káldi' magyarságánál?

Pázmán' kora ugyan a' magyar ékesszólásnak egyik nevezetes szaka volt, de még a' komolyabb tudományok nem pendültek meg hazai nyelvünkön. Ha tehát ezt is tenni akarák, kellett az újítást folytatniok. Nem is tőnek különben. Apáczai Csere János kezdé a' jeget törni Magyar Encyclopaedia (azaz Tudománytárkönyv) című munkájában. Új volt a' tárgy nyelvünkre nézve, de újak a' benne előforduló műszavak is. Tehát ismét újítás, és pedig tetemes a' philosophiai, mathematicai,

természettudományi stb tárgyazatokban, melyeket ha bár sok született, vagy krónikákat olvasott magyar nem értett, de azért magyarosak voltak, és ha összeségesen nem helybenhagyhatók is, még sem voltak érdem nélkül, 's a' mai műszóalkotónak helylyel helylyel vezérfonalúl, segédül, talán követésül is szolgálhatnak. Így hajlott, simult, terjedett fokenként, lassu lépéssel ugyan, de annál biztosabb uton édes nyelvünk. Kivált a' XVIIIdik századbéli nyelvtudósok grammaticák' és szótárok' kiadásával sokat tettek annak kiterjesztésére. Ám a' szónyomozásra építendő helyesírás, név-, igeragasztás még hibázott derekabb íróinkban is. Ezen tekervényes rengeteget csak olly fő világosíthatá fel, és teheté járhatóvá, millyen a' vas szorgalmu Révai vala, ki a' régiség' maradványait az élő szokással összevetvén, olly szabályokat szerkeztetett együvé, melylyek szónyomozási összehangzásban, és eredeti egyszerűségben tüntetik elé nyelvünk' alkotványát.

Ezen inkább utasító, hogysen kimerítő előadásból sejdítheti a' nyelvbuvár, hogy minden időszaknak voltanak némi újításai, és hogy mindenik kor az elébbihez képest kisebb nagyobb mértékben neologizált. Millyen lenne hát nyelvünk, ha elődeink koronként makacsul, 's egyedülest az óhoz ragaszkodtak volna? Vagy talán csak őseinknek volt adva a' nyelvújítási kiváltság (privilegium)? Azonban nem bánom, állapodjunk meg, 's határoztassék el a' Netovább. De hol leszen az elválasztó mesgye, mellyen túl diszlik egyedül a' nyelvbéli szüz tisztaság, és üdvösség, innét pedig a' nyelvfertőztetés' vétkét kárhozat fenyegeti? mellyik időszaknak vagy írónak nyelve leszen az, mellyet valódi szüzi tiszta, tökéletes, minden született magyarra nézve értelmes magyarságnak mondhatni? A' reformatio előtti-e? Pázmáné-e? vagy kié a' későbbiek közül? Én hiszem, hogy az első rendű panaszosoknak sokat, igen sokat lehetne előszámálni minden korból, a' mit született magyar létökre nem értenek, nem hallottak, nem olvastak, 's még az válhatnék belőle, hogy a'

magyar nyelvet már kiveszettnek, elromlottnak kellené állítaniok, mert hiszen, mint mondani fognák, nem olvasták.

De sorsa az minden újításnak, bár milly czélirányos, kívánatos és szent legyen, hogy ellenkezőkre talál. Ezen kemény törvénnyel kell küzdeniök a' tudományoknak is. Lassan lépve halad minden jó, mert több a' hátra -, mint előmozdító, valamint számos b' homályos, mint a' felvilágosult fő. A' féltudomány, előítéletek, személyes érdekeink, hajlandóság a' veszteglésre, mindannyi akadályok a' jobbnak megállapításában. De a' mindennapiságon és szokotton felül emelkedett elme nem csügged el gyáva fiuként az ellené gördült nehézségek miatt, ví, küzd, versenyyg velök, 's ha bár élete' fogytaig nem adatott a' diadalmi örömet megérnie; de támadandnak hamvaiból, kik ujdón ifjui erővel az igaz ügyet ki fogják vinni. Ki a' fa' magvát elveté, ritkán szedi annak gyümölcseit. A' kezdőé mindenütt a' baj és munka, a' végzőknél van a' birtok és öröm. Valamint tehát reánk sok jó szállott eldődjeinkről; úgy mi is iparkodjunk valami kincset hagyni utódinknak. Vagy rajtunk már a' sor megsülyedni? Épen nem. Sőt folytassuk az újítást, mert most van legnagyobb szükség reá, midőn a' haza' köz kívánata a' magyaros csinosodást, tudományosságot terjeszteni óhajtja. De ha ezen nemes czélnek meg akarunk felelni, szükséges, hogy

II.

Újításaink a' nyelvnek eredeti szabályain alapuljanak.

Hogy ébredező korunkban sok fattyuszó született, az újítások' leghevesebb védője is kész megismérni. Avatott és avatlan egyiránt nyúl be a' szentek' szentébe, 's a' nyelvtudományi véteknek mindenhol szabad a' sajtó. De hadd legyen; polyvában rejtőzik a' jó mag; amazt elfúja lassudan a' kor' szele, 's a' gondos nyelvtudós csak emezt takarja be szótárába. Menynyi kores szót látott már századunk sarjadozni? de

elasztak zsenge csirájokban, mert nem találkozott a' jelesb írók között ápolójok. Meg kell vallani még is, hogy az illy rossz növények gyanuba hozzák sokak előtt a' jókat is, kedvetlen ízt gerjesztenek, 's az ujoncz nyelvtanulót zavarba, hibába vezethetik. Nyelvünk' ezen állapotában azt vélném mindenek előtt megállapítandónak, hogyan, milly úton módon lehessen, 's kelljen ujítani, azaz: milly szabályokat lehetne a' nyelvnek általános észfogatából és természeti különös tulajdonságiból alkotni, mellyek szerint új szavak teremtesenek, 's helyes vagy helytelen létök megítél-tethessék. A' felelet' tárgya szövevényes lévén több összemunkáló kezet és időt kíván. Én ha csak vázképét adhatnám jelenleg, eléggé jutalmazottnak ismer-ném csekély fáradozásomat.

Az előtt, kinek anyai nyelve magyar, 's isméreteit ki tudja rajta fejezni, kétképen lehetnek ujak némelly magyar szavak: közvetőleg, és közvetetlenül. Közvetőleg ujnak olly szót nevezek, melly valahol a' magyar világnak akármellyik szugában divatozik, vagy valaha divatozott. Az illyes szó mindennapi a' vele élőknel, vagy az volt egykoron; másutt pedig, vagy ha későbben elavult, mindenhol uj alakot visel. Az első rendűeket tájszavaknak, emezeket elavultaknak nevezhetjük. Közvetetlenül uj szónak pedig mondom, melly a' hajdanban, legalább tudtunkra, magánállólag fel nem találtatik, 's jelenleg még nem élnek közön-ségesen, vagy valamelly tájbeliek vele. Lássuk már, ha valljon szabad-e a' közvetőleges ujítás? és pedig

1. *A' tájszavakra nézve.* Ezek kétfélék lehetnek; vagy új a' szó is, a' dolog is, vagy az új szó isméretes tárgyat jelent. Emez csak nyelvbéli, amaz tárgyas isméretünket is gyarapítja. Hazánknek különféle természeti fekvése, 's lakosinak csinosodási, sőt törvényes különbözőzései is úgy hozzák magokkal, hogy minden vidéknek némelly saját szükségai, ismérteai, tehát saját szavai is legyenek. Az alföldi sík tereken lakó közmagyar nem tudja, mi le-

gyen a' székelyes alabor, mert síkmezején nem kell kereket kötnie. Mi legyen a' tornaiak' ergettyűje, hiába kérde a' csallóközi magyartól, mert nincsenek hegyei, mellyekről a' levágott szálfákat, vagy hasáboakat eregesse. Így áll a' dolog viszontag is. Ha tehát egyik vidéki magyar a' másik vidékbelieknek illyféle ismérteit magáévá akarja tenni, fogadja el annak szavait is, mert a' tárgy maga már megvan, tehát el is kell neveznünk, de tehetünk-e okosabb mit, mintha a' divatozó jót fogadjuk el? Valóban, ha ezt nem tenők, mi lennénk a' legmakacsabb ujítók. — De vannak tovább országszerte tudott tárgyak és ismértek, mellyeket egy helyett imígy, máshol másképp neveznek, 's ezek a' másik rendbeli tájszavakat teszik. Így Erdélyben pitymallik, Magyarorszában hajnallik, székelyeknél a' froenum ere, nálunk fék, a' hirusdó hol piócza, hol nadály, a' juvenca üsző vagy ünő, a' colliculus Dunán tul buczka, Vág mellett gyűr, Mátyus' földén az emse zúg, és zúgója van, Dunán tul görög, és görgője vagy on stb. A' magáéhoz szokott köznép ugyan — magyar rosz szokása szerint — nevetéssel fogadja a' más vidékbeli szót; de az értelmes elne így gondolkodik: Amaz ott olyan magyar, mint én, 's valamint én a' magamét jónak tartom és tarthatom, úgy szinte ő a' magáét, 's ha a' kettő között per támadna ezen ügy felett, végtére is azt mondhatná reá egy harmadik, a' mit egyszeri bíró a' peres feleknek monda: „menjete dolgotokra, mindkettőtöknek igazsága van.“

II. *Az elavult szavakra nézve* szinte különbséget lehet tenni. Némelly tárgyak és ismértek lassanként el-elvesznek előlünk, 's feledésbe megyen nevök is. Így jártak nálunk magyaroknál a' hadi műszavak, mióta a' hazai katonaságnak fegyverkezete, ruházata, és kormányi nyelve megváltozott. Az állik, latorkert, mezei hadak, zeke, szekernye, végház, toborzó, fentő, gerely, ív, karvas, mellvas, fegyverderék, kelevész stb egészen kihaltak a' köznép' és vitézeink' ajakiról. Kérdem már: vethetni-e vétkül a' mai írónak,

ha az ó kort történetben vagy költeményben festvén, a' fenn említett, 's több ollyas szavakat holtokból feltámasztja, 's a' régi tárgyakat saját régi neveiknél fogva mutatja-be? Vannak továbbá minden nyelvben rokon-értelmű szavak, mellyek szorosb vagy tágasb értelemben közelítnék egymáshoz, vagy pedig mint felebb említve volt, azon egy tárgy külön vidékeken különböző nevet visel. Innét az esik meg, hogy míglen egyik jobban és jobban lábra kap, azalatt a' másik lassudagon kihal. Így avulhattak el a' hős *procus*, süv *levir* és *cousin* is, ük *avia*, felem *amicus meus*, közelem *propinguus meus*, ezenk *caniculus*, és több szavak, 's helyettük a' kérő, ifjabbik, öregbik uram, öreganya, másikanya, nagyanya, barátom, atyámfia, ebkölyök kaptak fel. Ha már az elsőket emez utolsókkal összevetjük, azt kell vélnünk, hogy itt a' szokás fonákságot követett el, mert amaz elavultak emezeknél rövidebbek, egyszerűbbek, 's a' tárgyat jobban látszanak kimeríteni. A' hős egyetlen értelemmel bír; a' kérő többel. Süv általános észfogat; az ifjabbik, öregbik uram csak részes. Az ük rövid, egyszerű; az öreganya, másikanya, nagyanya körülírott. A' felem *dimidium mei*, seu *amicus*, eredeti magyar, és a' dolognak philosophiai lelkét adja elé; a' barát tót származásu és frateret testvért jelent. A' közelem jobban kiadja a' *propinguus* értelmet mint az atyámfia, melly szoros értelemben csak férfi testvért jelenthet. Nem azért mondám ezeket, mint ha a' divatozókat volna szándékom kiküszöbölni; hanem hogyha a' kevesebb helyesekkel élünk, annál szabadabban élhessünk amazokkal mint helyesbekkel.

Az eddig mondottakból illy tanácsot adhatni az újítás' feddőinek: Ha valamelly mai irományban új 's érthetetlen szóra akadandnak, függeszszék fel kárhöz-tató ítéletöket ezt kérdezvén önmagoktól: valljon nem tájékbeli, vagy ómagyar szó-e ez, mellyet nem értek? Üssék fel azután Molnárt, Párizzpápaít, Szabó Dávidot, Kresznericset. Bizonyosakká tehetem őket,

sokra fognak ezekben reá találni. Ha pedig valamit hiába kerestének, gondolják meg, hogy ezen szótárak sem tökéletes-teljesek, de a' magyar nemzet' élő szótárának valamellyik rejtekében a' nem ismeretes szó talán feltalálható. És ha még így sem boldogulnának, folyamodjanak azon kútfőhöz, melyből az író rendszeres szabályok szerint merítheté, 's meríté közvetlenül új szavait. De hát

Hogyan lehet közvetlenül új szavakat alkotni?

Előre látom ama' határtalan 's tekervényes rengeteget, melybe talán vakmerően indulok. Mert annak megjárására szükséges készülétek nélkül még szükkölködik nyelvtudományunk. Kresznerics ugyan nagy lépést tön, midőn szótára' bevezetésében a' ragszókat néminemű rendbe szedé. De akkor vehetnők ezeknek teljes sikerű hasznokat, ha szerintök egy ragtárunk készülné. A' készítendő ragtárnak terve véleményem szerint ez lenne: Rendeltessenek el osztályonként a' ragszók, tétessék ki értelmök, 's mindegyik ragszó után valamennyi hasonragú származék, a' mi eddig divatban nem volt, jegyeztessék fel. Ezen ragtárból ki lehetne venni: hányféle szavakhoz szokta volt eddig toldani nyelvünk ugyanazon ragot, és a' holt gyökerekből melyeket lehessen értelemhomály nélkül fölleleveníteni. Illy móddal a' nyelvújításnak két jelesebb kútfője, u. m. az analogia és etymologia megnyílnék előttünk egész tisztaságában; ha azután toldalékul az összetett szavak is egybegyűjtetnének, a' harmadik módnak, az összetételnek szabályai is kitűnendvén belőlők, biztos utat vehetnénk az új szavak' feltalálására. Mert csakugyan minden újításnak, hogy helyes legyen, e' három kútfőből kell merítenie. A' széphangzás pedig mindenütt figyelőben áll, hogy, ha talán az új szó simulatlan, 's darabos lenne, azt simábbá egyszerűbbé hajlítsa, 's perdülővé tegye, vagy ha olly idomtalan kinövések rutítnák, melyeken értelemveszély nélkül segíni lehetetlen, mint nem

használhatót félre vesse. Lássuk már, milly szabályokat nyujt

Az újításnak első kútfeje, az analogia.

A' nyelvtudományban analogiának mondatik a' szóképzésbeli megegyezés, hasonlóság, összehangzás. Ez teszi a' nyelvet egyszerűvé, felfoghatóvá, 's midőn hasonló esetekben hasonlóan munkálkodik, a' nyelvtanulást felette könnyíti. E' szerint gyarapítja nyelvisméreteit a' legegységűbb póremler is, mert lehetetlen, hogy valaki minden szót, vagy a' szónak minden változásait másoktól hallotta légyen; de bele van már mintegy természetébe mindeniknek öntve, hogy hasonló esetekben hasonló változtatásokat, ragasztásokat tegyen. Innét az esik meg, hogy ollykor, olly szót ejtünk, melyet soha nem hallánk, szótárakban sem lelünk, még is értelmes beszédünk; p. o. ezen ige: komáz, azaz koma czimmel illet, köztudomású; de jöhet elé olly eset, hogy valaki egy másikat ipának, napának, nászának, vejének, menyének, ángyának, öcscsének, bácsijának, kegynek, butának, öszvérenek stb nevezi; egy harmadik azt hallván, elmondja a' negyedeknek, hogy amaz ezt ipazza, napazza, nászazza, vejezi, menyezi, ángyazza, öcsézi, bácsizza, kegyezi — mint Csallóközben kígyelmezi — butázza, öszvérezi. Úgy vélem, akár mellyik született magyar lenne ezen negyedik, megértené a' mondottakat; pedig sokan lesznek, kiknek sem füleikben, sem ajkaikon ezen szavak még nem hangzottanak. — De hogy az előadás zavarékos ne legyen, szedjük némi rendbe, és részekre felosztva, az egészet.

1. Ha főnévből főnevet van kedvünk alkotni, azt rag által vihetjük csak véghez. Vizsgáljuk meg hát előbb a' ragnak tulajdonságát, 's a' mennyire lehet, annak értelmét is, azután tudjuk meg, milly értelmű 's kimenetelű főnevekhez vala addig szokásban azon ragszót toldani, p. o. az ap ep főnevet képező rag' értelme, úgy rémlík, mintha állapotást, helyezést tenne,

mint ezekben: csillap, telep, közep, alap. Ennek meggondolása kedvet gyújt bennem, hogy a' superficies szónak fölep nevet adjak. Mert föl vagy fel nem csak igehatározó, de főnév is, p. o. ezen szóban: tej-föl. Három főnév áll itt előtttem: al, köz és föl; *al*ból van alap, *basis*, *köz*ből van közep, *medium*; tehát *föl*ből lehet fölep, superficies, innét fölepes p. o. tudomány superficialis scientia, fölepeskedik superficialiter agit. A' felület analogia ellen van, mert az *et* rag igékből képez főneveket, és pedig munkálatot vagy okozatot jelentőket; igehatározókból pedig, legalább tudomra, nem.

Egyvalaki nem rég helytelen néven vevé a' tud. társaságnak derü és boru szavait, de okkal nem erősítvén visszatetszését. Azért ellene nem, de a' szavak mellett kikelek. Az u és ü rag főnevet képez holt és eleven gyökszókból, és pedig főnevekből, mint: lap lapu, ár áru, gyep gyepü, gyan gyanu, tan tanu, szap szapu, szak szaku. Ezekből lesznek: lapul, árul, gyepül, gyanul, tanul, szapul, szakul, igék, mellyekhez épen hasonlók a' borul és derül; minthogy tehát az első rendű igék' közvetetlen gyökét u. m. lapu, áru, gyepü, gyanu, tanu, szapu, szaku élő szokásban vannak, nem látom okát, miért ne lehetne a' derül és borul igékből analogia szerint derü és boru főneveket következtetni, 's amazt serenum, ezt nubilum latin szavak' kifejezésére divatba hozni. Borúra derü, post nubilum Phoebus.

2. Ha a' főnévből társnevet akarsz alkotni, szinte a' felebb mondottakra ügyelj p. o. a' nyi rag mennyiséget, mekkoraságot, szóval mértéket jelent, mint ezernyi, araszn yi, anyányi; jó leszen tehát toronynyi, holdnyi, tizednyi, aprányi is, 's t. aff.

3. Ugyan az legyen a' vigyázat, ha a' főnévből ige képeztetik. Jók: árad, széled, ragad, ered, szinte jók: porhad, korhad, röghed — ezekben a' *h* csak szép hangzás' kedvéért áll — 's abban mind megegyeznek, hogy folytonos szenvedést jelentenek, és valamint

amazokból ázaszt, széleszt, ragaszt, ereszt, úgy emezekből porhaszt, korhaszt, rögheszt cselekedtetők származtatnak.

4. Főnévből igehatározót p. o. naponnan, éjennen formára lehet: estennen, reggelennen, hetennen, holnaponnan.

5. Társnevekből társneveket. Ismereteseek: édesded, kerekded; ujak lehetnek: öregded, karcsudad, veresded, pirosdad, szélesded, mellyek mind valami finomítást, kicsinyítést, szépítést jelentenek.

6. Társnevekből főneveket. Ismereteseek: felség, felsőség; új lehet: alság, alsóság.

7. Társnevekből igéket. Ismereteseek: tizedel; új lehet: ötödöl, harmadol, harminczadol, századol.

8. Társnevekből határozókat. Ismereteseek: oldalaslag, mellesleg, felesleg; ujak lehetnek: ellenesleg opposite, helyettesleg vicarie.

9. Igékből igéket. Ismereteseek: fogyaszt, termeszt, mulaszt, függeszt; ujak lehetnek: lóggaszt, rogyaszt, keleszt.

10. Igékből főneveket. Van: dugasz, válasz, szakasz, rekesz; lehet: ragasz, és rakasz ligni cumulus, (mert farakás tulajdonkép ipsa ligni cumulatio, p. o. Ezen farakasz' összerakása sőtba került).

11. Igékből társneveket. Van: nyulánk, félénk; lehet, sőt létez is már: élénk vivax.

12. Igékből határozókat. Van: futton fut, menten megy, bizvást, folyvást; lehet: sietten siet, nyuzton nyuz, menvést, ügetvést, döcözgvést.

Alkalmaztatásul vonjunk kérdőre némelly új szavakat, mellyek itt ott, kivált folyó iratinkban mutatkoznak. Ezek: Éldelet fruitio, gyárnok fabricans, görgeteg teres, kedvencz favorita, engedmény concessio, kiváltság privilegium, labdacs pilula, mentes immunis, mentesség immunitas mind olly új szavak, mellyek tökéletes analogiára vonhatók. Ide tartoznak többek között a' szenvedély passio, és szabály regula: ámbár egy valaki emezt nem hagyá helyben, de ismét nem

adván állításának okát. Még is bizonyos vagyok benne, helyeselli, az osztály, akadály, szegély, veszély főneveket: de a' szabály szó épen azonanalogián épül: oszt osztály, akad akadály, szeg szegély, vesz veszély; tehát szab szabály. — Ellenben gyanúsak: dolgozó Geschäftsmann, mert az ész ész nem elvont, abstract, ideál, hanem tárgyas, concret, nevekhez ragasztatik. Durvány rudimentum, mert a' vány vény nem képez társnevekből főneveket. Gyurma massa, mert igéből származott illy végzésű főnevet aligha mutathat nyelvünk, de különben, ha a' szó' philosophiai értelmét vesszük, sem kielégítő. Gyámnok tutor, mert a' nők valami érzékkel tapasztalható tárgyhoz szokott toldadni. Mérleg lanx talán megállhat, mert van egy illyes analogon; t. i. ütleg, ütőszér, 's e' szerint mérleg, mérő szer. Különben a' lag leg igével nem igen párosul, 's igehatározót képező ragszó.

Továbbá a' ragok' analogiája szerint alkotott szót össze kell hasonlítani azon idegen szóval, mellynek kifejezését akarjuk vele eszközteni, ha valljon megengedie helyesen mind azon származtatásokat, mellyeket az idegen p. o. szabály, Regel, jó, mert lehet reguliren szabályozni, Regelmass szabályozat, regelmässig, melleknev, szabályos, regelmässig igehatározó, szabályosan. Ezen analogiára lehet: osztály, osztályozni, osztályozat, osztályos, osztályosan, osztályosul, osztályosít; szegély, szegélyezni, szegélyezet, szegélyes, szegélyesen, szegélyesül, szegélyesít. Ellenben az erőműtudós (mechanicus) nem felel meg céljának, mert a' mechanice és mechanismus származékokat nem adja ki helyesen. Erőművész talán jobb lenne, mert ebben van erőmű machina, innét erőműség machinismus seu mechanismus, erőművészet mechanica, erőművészleg, vagy erőművészileg mechanice.

A' nyelvújításnak másik kútfeje az etymologia.

Az etymologia a' szók' eredetét nyomozza, azért helyesen szónyomozásnak mondathatik. Minden szó t. i.

valami egyszerű gyökre visszaszállítható. Nyelvünk keleti eredetű lévén, abban rokonhonosival megegyez, hogy eredeti gyökszavai egytagúak. Ezek között méltán legrégebbeknek tarthatjuk azokat, mellyek valami mozgékony 's hangot adó tárgyakat jelentenek, mert valamint fő érzékeink a' szem és fül: úgy legelsőben is ezek által ötlenek legtöbb tárgyak a' legvadabbik embernek is elébe; a' szemmelfogható tárgyak között pedig a' mozgékonyak vagy hangot adók erősebb benyomásuak, mint a' veszteglők és némák. Az állati természetén alapítván tehát véleményünket nem hibázunk, ha a' természeti hangok' és mozgások' neveit legrégebbeknek állítjuk. Ezek nyelvünkben nem csak félette számosak, hanem olly festői elevenséggel is bírnak, hogy a' csupa hangból reá ismérhetni az általa jelentett tárgyra. Millyenek: szusz, szisz, korty, böf, dörr, durr, csitt, csatt, csirip, gág, stb. eff. Vannak tovább olly egytagu gyökszavaink, mellyek ama' természeti hangtól vették eredetöket, melly valami kedves vagy kedvetlen tárgynak reánk hatása által tör ki belőlünk. Illyenek: búz, ill(at) jaj, éd, har (ag) bú stb. Igen soknak születése pedig az emberi természetnek ama' eredeti állapotában rejtekezik, melyet mostanlag mi, már miveltebbek, gyanítani is alig bátor kodunk. Azért is efféle nyomozásokkal felhagyván azt jegyzem meg, hogy a' gyökszók használati tekintetben kétfélék: holtak és elevenek. Ezek magánállólag is divatoznak, mint: ár, ér, tűz, hab, lap; amazok pedig nem, mint: fak, tan, gyan, rek. Az elevenek tehát úgy is szokásban lévén, itt szóba nem jönek; hanem a' másik rendbeliekről lehet kérdeni: ha szabad-e őket feléleszteni? valamennyit-e, vagy csak némellyeket?

1. Minthogy a' holt gyökszók között sok hasonló van a' már divatozó szavakhoz, netalán zavar, vagy homály támadjon általok, hagyassanak nyugalomban p. o. ezeknek: borul, szegény, vidék, falu, tősgyökeik bor, szeg, vid, fal; de ezek vagy ezekhez sza-

kasztott hasonlók már élnek és pedig egészen más értelmekben, hogy sem a' mit e' helyütt kellene jelenteniök. Egyébiránt is az a' nyelvnek tökéletlenségére mutat, ha több értelmű szavak számosan találtnak benne.

2. Vannak olly elrejtett jelentésű gyököszók, hogy valódi értelmökre igen nehéz reá menni, mint: köly, vez, zsar, gyal; hogysem tehát származékaikkal nem egyező jelentést adjunk nekik, inkább ne éleszsűk fel őket.

3. Ha pedig sem betűkre szakasztott ollyan, sem jelentésre hasonló szavak nincsenek hozzájuk, értelmök pedig kivehető, 's nyelvünk' szűkében valamelly idegen szónak kimagyarázására alkalmasak, miért ne eleveníthetnők-fel? Ezen munkában viszontagos utat kell vennünk az analogia' utával: ebben t. i. a' gyökök' hasonlóságából hoztuk ki a' ragasztott szavak' helyességét: itt pedig a' ragasztékokéból a' gyökökét. p. o. Van: lágyul, őszül, bőszül, lágy, ősz; lehet tehát bős furiosus. Van: rabol, szelel, érdekel, czáfol; rab, szél; tehát lehet érdek interesse, czáf, refutandi argumentum, mert czáfolás refutatio. — Öles, kezes, egyenes, feszes, üres, piros; öl, kéz: tehát jó egyen (aequum, mert egyenes aequabile), fesz die Steife, (mert feszesség Steifigkeit, ür cavum, mert üresség cavitas, pir rubor, mert pirosság rubicunditas. — Árad, széled, ragad, szenved; ár, szél: tehát rag suffixum, szenved pathia is. — Határtalan, szertelen, idomtalan, meztelen; határ, szer: tehát idom Anlage, mez takaró, ruha. — Tréfál, cserél, eszmél; tréfa, csere: tehát eszme, idea, is. — Csucsorodik, hengeredik, domborodik, dudorodik; csucsor, henger: tehát dombor colliculus, dudor tuberculum is. — Sarjadosz, gerjede, terjede, sarjad, gerjed, terjed; sarj: tehát gerj, terj, vagy a' j-et v-re cserélve terv is. — Nedvesség, kedvesség, idvesség: nedves, kedves; hát idves: nedv, kedv; tehát idv is. — Innep, idnep, idnap, salutis dies seu festum; valamint tehát idv helyett van id vagy üd is; úgy kedv és nedv helyett lehet

ked és ned. — A' vágmelléki magyarok a' latin alveust neder szóval híják (másutt meder), 's valljon mi ezen szónak eredete? Ned és ér, ned' ere, 's-összehúza neder, vena humoris, seu alveus. Milly szép egyszerűség, és eredeti ősi alkotás van ezen szóban! — Nyelő nyelv, élő ölv: tehát elő, elv, principium, élő, élv, Genuss.

Az ujításnak harmadik kútfeje az összetétel.

Tulajdonsága az minden nyelvnek, hogy a' jelentett tárgyakat, mennyire csak lehet, természetileg tünteti, vagy törekszik tüntetni fuleinkbe. A' gyöngye finom hangnak, tárgynak, érzelemnek, cselekedetnek neve is gyöngye, finom; az erős kemény tárgyat, hangot, érzelmet, cselekedetet pedig erős kemény szó fejezi ki. De azt is tapasztalni, hogy a' melly tárgyak, eszmék összefüggésben vannak, szinte összefüggesztve szereti eléadni neveiket: illy összefüggésben állanak az ok és okozat, eszköz és cél, egész és részei, nem, alnem, tárgy, és annak sajátsági, jegyei, stb. p. o. jég-hideg, hidláb, nádiveréb, szürdolmány, széplak, baromelő. Némelly nyelvekben, nevezetül a' görög 's latinban némi csonkitással megyen az összetétel végbe; a' magyarnak pedig szokása megtartani az alkotó részeket egész valóságokban, ha csak a' széphangzás ellenkezőt nem javaslaná. A' nyelvnek imént említett tulajdonságán épül az ujításnak harmadik kútfeje az összetétel, mellynek fő szabálya ez: A' melly hangok, tárgyak, érzelmek, eszmék, cselekedetek valamikép összefüggének, vagy összeköttetésbe jöhetnek, azokat szóban is össze lehet kötni. És pedig

1. Főnevet főnévvel: borház, halpiacz, hidőr.
2. Főnevet társnévvel: vásárus, borárus, kenderhámos, semminemű.
3. Főnevet részesülővel: pipagyújtó, kerékgyártó.
4. Társnevet főnévvel: széplak, vörösbecs, hévíz.
5. Társnevet társnévvel: fehér-foltos, bőkezű, sóskuti, fenevad.

6. Igét főnévvel: fogház, láthegy, kezdhely, Mentshely (falú' neve Szalában, talán asylum' kitételére használható lenne?).

7. Igét igehatározóval: fogd meg, üzd meg, fog meg, üz meg.

8. Részesülőt főnévvel: szűkőkút, dongólégy.

9. Igét igével: lótfut, dúlfül, járkel, fúrfarag, ásvés.

10. Igehatározót főnévvel, ellenőr, felház, alföld.

11. Igehatározót társnévvel: előcsahos, fölperes, alperes.

12. Igehatározót igével: lemegy, feljő.

A' gondolkodó szóművész észre fogja venni, hogy az összetételben mindenkor az első rész a' határozó, különböztető, tulajdonságot jelentő, a' második pedig a' határozott, különböztetett, tulajdonsággal felruházott, azért mindeniket a' maga helyére fogja tenni, mert vannak esetek, midőn különféle értelemben már egyiket már másikat kell előre helyezni, a' mi jobbára a' két összetett főnévvel eshetik meg p. o. borhordó, hordóbor, borital, italbor, ebkölyök, kölyök-eb, társzekér, szekértár, vaskerek kérékvas nem egyek, de még a' szürdölmány, dolmányyszür sem, akár mit szóljon a' közmondás.

Az ősszók' alkotását és értelműségét nagyon könnyíti az analogia p. o. ezekben: hadnagy, nász-nagy a' nagy előljárót, főt, vezetőt, téssen, 's innét már könnyű rá érteni, mit jelentsenek a' tábornagy, várnagy, őrnagy, ornagy szavak. Éjszak közisméretű; 's ebből a' délszak, keletszak, nyugotszak ottan megérthetők.

A' holt gyökereket szabad az ősszókban feléleszteni kívált ha a' régi szokás is némelly nyomait mutatja az efféle felélesztésnek p. o. Gyógyfördő van Hunyad vármegyében, miért ne lenne tehát jó: gyógyszer, pharmacon, gyógyszerárus, pharmacopola, gyógyszer-tár, pharmacotheca?

Az itt eléadottak csak zsenge vonásai egy kelenhető nagyobb munkának: de még is kivehetni belőlök, hogy nyelvünk szüntelen újítások által változtatá alakjat, 's ennél fogva a' mai újítások csak régen kezdett munkának folytatási. Ám hogy a' panaszok kevesedjenek, 's az újítás ne csak meglepő, hanem tanulságos is legyen, ajánlhatóknak vélném az újszó - alkotókra nézve ezen rendszabásokat:

1. Az újítással képesint bánjanak azaz: ne halmozzanak egy mondásba, vagy kevés beszédbe sok új szót össze, és csak ott éljenek velök, hol elkerülhetetlenül szükségeseek. Ha ritkábban kerülendnek elé, fűszereivé lesznek a' beszédnek, mert a' maga helyén kiejtett új szó szinte gyönyörködteti az ést; valamint minden ismeretes dolog, ha új oldalról tűnik elénkbe, kellemesbbé leszen, 's nagyobbítja a' benyomást. A' sok új szóval tarkázott beszéd ellenben döcögős, és hamar émelygésre készíti a' jó gyomort is. Legyen a' hirlapok' írásmódja egyszerű, könnyen folyó; a' hosszas és kiczikornyázott mondások ellenzethen állnak az olvasó' céljával; mert ő a' dolog' végére siet, 's az újságok csak napi olvasatu irományok, 's mert sokan mást nem forgatnak, 's ezek által lehet csak velök a' magyar olvasást megkedveltetni. Másképp áll a' dolog a' tudományos könyvekkel. Ezekben a' műszót műszó váltja fel, tehát új szóra újnak kell következnie. Az Orvosi Tár' magyarságán fennakadónak ajánlom a' német vagy latin nyelven írott, 's görög műszavakkal áradozó orvosi munkákat: ítélje el, egy született magyarnak, ki a' görög nyelvet nem tanulta, mellyik legyen érthetőbb, világosabb? Azt is tanulnia kell, emezt is. De a' magyar műszóknak gyökei legalább isméreteresek előtte, 's van mindenkor mihez kötnie emlékezetét.

2. Minthogy a' szoros értelmű nyelvtudományt nem teszi 's nem is teheti mindenki tanulása' tárgyává, 's ennél fogva a' nyelv' titkaiba nincsen beavatva: tanácsos lenne az új szók', kivált a' nehezebb értel-

műek' származatát, régi voltát, vagy tájékbeli divatozását laponként jegyzék gyanánt tudomásul adni, vagy a' könyv' végén betürend szerint feljegyezni. Így az alaptalan 's merész szókoholások jóval ritkulnának, 's az új szón első tekintettel fennakadó olvasó is megnyugodnék, a' tanulásra alkalmat és kedvet nyervén. Az olvasó publicum megérdemli, hogy e' tekintettel viseltessék iránta a' szerző.

Végre az ujításfeddőkét kérem, ne kárhoztassanak semmit is általán fogva, hanem adják meg a' jónak, a' mi a' jóé, a' kiszemelt rossz' helyébe pedig állítsanak jobbat. Azt mondja valaki: „Ha Pázmán, ha Káldi, ha Szenczi Molnár Albert feltámadnának, nem értenének meg bennünket, 's fájdalmokban vissza sirjokba szállanának.“ Mennyire e' dicsoült lelkek' nyelvtudományát ismerem, bátran merem állítani, hogy ők a' mai budapesti magyarokkal az eddig történt dolgok felől egész nyájassággal, és értelmesen beszélgethetnének. De azonfelül olly nemes lelket és tudományvágyat teszek fel e' jeles szellemekben, hogy az új műszavakon nem csak nem boszankodnának, hanem azok' titkába mentül elébb kívánnák magokat beavattatni. Hiszen Pestre is reá ismernének-e? de még sem kívánnák, hogy a' csinos utcákat halomra döntögetvénk a' hajdani viskókat állítsuk vissza, hogy a' régi Pestet ősi alacsonságában szemlélhessék. Bizonyynal nem; sőt a' nemzeti museumot, a' tudós társaság' teremét, casinót 's jelesb új intézeteinket örvendetes jelenlétökkal megtisztelnék, 's előmenetünket megdicsérnék. Én ugyan minden magyarról, ki hazáját és annak előhaladását szívből szereti, azt teszem fel: hogy nem két százados, hanem fél százados álmából felserkenvén, a' Kárpát' lakóit is minél csinosultabb magyaroknak kívánná találni, olyyanoknak, kiktől a' tudományok' minden ágában és a' nyelvben mennél több ujat és ismeretlent tanulhatna.

CZUCZOR GERGELY,

m. tud. társasági l. tag.

C E L E B E S.

Rienzi' utazásaiból 1).

Oceaniának, 's kivált a' nyugoti rész' vagy is a' Mulajság' 2)) mind azon számtalan szigeti közt, melyeket csaknem kivétel nélkül gyönyörű ég 's termékeny föld jelel, nincs egy is, melly Celebes' szigetével fölérne. E' nagy sziget, mellynek alakja olly különös rendetlen, a' legtermékenyebb földű 's a' legpolgárisodottabb népű e' bájos és távol vidékeken. Benne Amboina' mosolygó térei Mindoro' fönséges vidékivel, Uj-Guinea' meglepő természete Klematan-sziget' (Borneo) éjszaki részének vadon pompáival, 's *Rienzi*' 3)) békés fektei Luçon' festői tájaival egyesülnek. Próbát teszünk itt leírni e' varázs tartományt, melly egy az európaiaktól legkevesbbé ismertek közül.

Celebes' szigete, mellyet, úgy látszik, Magalhaës és Pigafetta, kik Celebi-nek nevezik, már láttanak, 's melly a' molukkai szigetszoportban, hova mind eddig balúl számítaték, a' legnagyobb, az éjszaki szélesség' 2° tól a' délkeleti sz. 6° ig, 's a' keleti hossz' 117° tól 123° ig terjed el. Négy hosszan elnyúló sziget alkotja, mellyek nyugotra és délre futnak ki keskeny földszorosok által kapcsoltatva egymáshoz 's há-

1) Töredéke ez azon utazás' leírásának, mellyet a' szerző Oceaniában (azaz: *Australiában*) 1826, 27, 28 és 29ben tett. A' töredék a' párizsi „egyetemi statistikai“ társaság előtt olvastatott fel. Rienzi ur csak egy részét járta be a' szigetnek, de a' többire nézve is pontos, magán a' hely' színén vett tanumányi (documentum) voltak.

2) *Malaisie* (archipelagus indicus); mint *Oceania*, a' szerző elnevezése. Cs. P.

3) A' szerző saját nevét adta a' basilani (soloi archip.) szigetek' egyikének, melly mind eddig ismeretlen. R.

rom mély öböl által választatva el egymástól. Ez utóbbiak' elseje éjszakkeleten a' Tomini- vagy Gonong-Telu-¹⁾ öböl; másika keleten a' Tolo-öböl; harmadika délkeleten a' szigetbeliek' elnevezéseként a' Siúa-²⁾ öböl, melly legjobb földabroszainkon is Boni-öböl névvel igen pontatlanul jeleltetik.

A' sziget' hossza 175 franczia mérföld, széle 84; mi is mintegy 14,700 □mföldnyi terjedéket ad. A' tőle függő szigetek számosak de aprók 's hiányosan ismeretek. Mi megnevezzük közülök legelőbb is, éjszakon, a' Talautse-szigeteket, mellyek között a' legnagyobb, Sanguir, 40 fr. mföldre esik Manado félsziget' éjszaki részétől, 's igen termékeny és népes; van tűzhányó hegye, 's rajta a' hollandiaknak — Celebes' urainak — egy őrhelyök. Siao-t Sanguirtól délre, és Banca-t egy jó kikötővel a' Bugik' birtokában. Továbbá, keleten, Xulla szigetsoportot, mellynek legnagyobb szigete Xulla-Mangalla; a' hollandiak egy erőiséget 's egy őrhelyet birnak Xulla-Bessiben. Délkeleten Buton szigetsoportot, mellyen egy, a' hollandiaknak adózó szultán az ur, lakhelye Kalla-Savong. Délre Kaular szigetsoportot, benne legnagyobb Salajé³⁾; a' szigetsoport 14, a' hollandiaknak hódoló fejedelem között van felosztva. Ismét délre Pulo-Bassi-t (sertések' szigetét); 's végre nyugoton Balabálagan, Stafinaf és Tonin kisded szigeteket. De ezeken kívül még van Celebeshez tartozó-néhány apró sziget.

A' szigethoniak 's a' malájok Celebest *Nagri-Oran-Bugi*⁴⁾ azaz: a' Bugi emberek' földének, és néha *Tanna-Mankasszar*⁵⁾ azaz: Mankasszar' földének nevezik.

¹⁾ A' szerzőnél: *Gonong Telou. Cs. P.*

²⁾ A' szerzőnél: *Siouá. Cs. P.*

³⁾ A' szerzőnél: *Salayer. Cs. P.*

⁴⁾ A' szerzőnél: *Nagri Oran Bouguis. Cs. P.*

⁵⁾ A' szerzőnél: *Tanna Mungkassar. Cs. P.*

A' sziget' földszíne 4,280 geographiai □mföld, millyen tudnillik 15 számítatik egy fokra. E' földszín magas és hegyes, kivált a' középen és éjszakon, hol tűzhányó hegyek, is vannak; ha vannak-e illyesek a' déli részen is, nem tudom. Én igen hajló vagyok hinni, hogy a' lég- vagy meteorkövek (aërolith) a' tűzhányó hegyekből szóratnak, mivel illyest igen gyakran találunk Celebesen, valamint Pulo-Ai 's Gunong-Apiban (*Gunong-Api* annyi mint *tűzhegy*) Banda sziget-csoportban, honnan én néhány darabkát hoztam is magammal. Éjszakon Mongondo 's Manado kerületekhez tartozó több földdarabot feldúlt a' földrengés, 's itt most tömérdek kén hever. A' tengerpart' vagy mart' hosszában három folyó omlik le ritka 's különös fák' árnyiban csodás és óriási sziklák' lábaihoz. Legnagyobb ezek között a' *Sinrana* folyó, melly Tapara-Karadzsa' édes-vizű 's gyönyörű tavából ered Vadzsutartományban, átfutja Boni tartományt 's több torkolattal a' Siúa (Boni) öbölbe szakad. Az európai hajók elég messze haladhatnak fele' szép, iszapfenekű vizen, míg a' belföldiek könnyű nászádjaikon ²⁾ egész a' Tapara-Karadzsa'ig járnak rajta. A' másik folyó' neve Boli; futását csakugyan Bolinál végzi az éjszaki martokon. A' harmadik folyó az éjnyugoti martoknál omlik a' tengerbe Vlaardingentől délre 's tőle elég messze. Az egész délszaki mart' hosszában még igen sok folyó van, mellyeken 2—3 franczia mföldre le lehet a' szigetbe hajózni, én csak Cziko és Zíno ³⁾ folyókat nevezem még meg; 's még is a' geographiai compilatorok' nyája csak egy folyót ad ennek az egész roppant tartománynak.

¹⁾ *Chinrana*. Ezt Olivier János *Tyndraná*-nak írja. Lásd ezen érdekes utazást (Land- und Seereisen im niederländischen Indien etc. von Joh. Olivier, ehemaligem Sekretair zu Palembang) ebben: Journal für die neuesten Land- und Seereisen, redig. von Dr. Friedenberg. 1833. 34. Cs. P.

²⁾ *Les prës des indigènes; prohas.* Cs. P.

³⁾ *Tzico et Zino.*

Ámbár Celebes egészen a' hévöv alatt fekszik, mint-hogy az egyenlítő (aequator) keresztűlfut rajta, égalja még is mérsékelt, 's ezt számos öbleinek köszöni 's a' bő esőknek, mellyek minden hónap', de kivált junius' és julius' közepén hullanak; továbbá az éjszaki szeleknek, mellyek itt az év' nagy részén át fúnak. A' lég' egészséges voltának, akarmit mondjon erről némelly utazó, tanúja az, hogy itt az europaiaiak hosszabb időt élnek, mint keletnek bármelly más részében; mivel az épen nem ritkaság, hogy a' belföldi túlél egy századot 's szintannyi erővel és épségben, mint Scotiának vagy Russziának száz évű honosi.

A' keleti szélszak ¹⁾ májústól novemberig, az el-lenkező innen amaddig tart. A' tengerárok 's apályok igen rendetlenek.

Celebes a' hollandiaknak hódol. Ők birják Man-kasszar tartományt, melly a' hasonló nevű kerületből ²⁾ áll 's a' hajdani Mankasszarországnak vagy király-ságnak romjaiból állott össze. E' királyság' hajdani fővárosa nem létezik többé, noha több földabroszon 's néhány compilatornál, kik a' városnak 100,000 lakost adnak ³⁾, még ma is előfordúl. A' hollandiak e' város' helyén építék Vlaardingent 's Rotterdam erőiséget. Vlaardingen közül még három campong vagy mezőváros (hoof negoryen) fekszik, nevök: Campong-Baru, Malaju és Bugi. Az egész kerület' népessége nem megy többre 18—20,000 léleknél. Ezeken kívül bírják még a' hollandiak Bonthain tartomány' fővárosát, hol még két kisebb város találtatik, nevök: Bulekomba és Bon-thain; továbbá Maros tartományt, mellynek főhelye Maros, és Manado tartományt, főhelye Manado, holott

¹⁾ *Mousson*; itt tehát azon évszak, mellyben rendes keleti szelek fúnak. Cs. P.

²⁾ *District*.

³⁾ Így a' többi után Seiz is *Geographisch-statistisches Hand-wörterbuch*-ja (Pesth, 1830. bei Otto Wigand) II. köt-nek 196. lapján *Makassar* czikk-ben. Cs. P.

a' hollandi residens lakik, ki Amboinából, mint a' hollandi-molukkai birtok' főkörmányhelyéből, veszi parancsait. A' hollandiak bírják Kema városát is, hol igen jó hajóköteleket gyártanak, és Gorontalo-t, egy szultán' székhelyét, de ki szinte Nederlandnak vasallusa.

Független fejedelmek, kik azonban a' jávaszigeti batav kormánynak — mióta t. i. a' régi kelet-indiai társaság lenni megszűnt — szövetségesi, a' következő statusokat bírják: *Boni*, *Vadzsu*, *Luhu*, *Turata*, *Sidering*, *Soping*, *Goak*, *Liger*, *Unkuila*, *Tanet*, és *Mandhar* ¹⁾.

Boni királyság mindnyája közt legnagyobb. Háború' idején 40,000 embert állíthat ki. Fővárosa Bajoa, 10,000 lélekkel. A' (keleti) Balante félszigetek' 's ismét a' délkeleti félszigetek' apró fejedelmek a' bonii király' vasallusai; 's, a' mi különös, Tello statuskát egy királyné igazgatja, ki szinte a' bonii királynak hódol. Lipukosi kis statusa is nőkörmány alatt áll.

Vadzsu királyságot Celebes' szívében a' Bugi nép lakja. A' Bugikat, kezdve Pegutól egész Uj-Hollandig minden kikötőben föl lehet találni. Gyármatjok van Banka' szigetén, Manado' éjszaki részén 's Pulo-Lau-ban Borneótól délnek. Ugyanők lakják Luhu statust is a' sziget' közép részeiben Siúa' öble felett. Ez a' Luhuország egy Celebesnek legrégibb 's leghatalmasb országai közül.

Goa kisdud, város főhelye Mankasszar királyság' romjainak, melly status olly nagy hatalmat gyakorolt a' XVII. században Boni, sőt csaknem egész Celebes 's a' Malajság' egy része fölött. Mankasszar város' erősítményi sincsenek meg többé. Luhuország után Mankasszar a' legrégibb.

A' Turatát kormányzó három fejedelem függetlené tette magát a' bonii szultántól. Közöttök Soping a'

¹⁾ *Boni*, *Ouadjou*, *Louhou*, *Tourata*, *Sidiring*, *Soping*, *Goak*, *Liger*, *Ounkouila*, *Tanète* et *Mandhar*.

legtetemesb status Boni és Vadzsú után. Ez után Unkuila királyság jó, főhelye Palos a' paloi gyönyörű öböl föltött, igen élénk kereskedésnek középpontja. A' többi fejedelemség csekély tekintetű. Megemlítem végül Kampadan és Búlan kisebb statusokat, nyugoton és éjszokon, mellyek' fejedelmei a' Ternate szigeti szultánnak adóznak.

Vannak Celebesnek jó rézbányái, 's ismét olly tiszta czint adó aknai, millyen a' malakkai sőt a' bankai. Némelly hegyei kristályt, mások vasat nyújtanak; az éjszaki félsziget aranyban gazdag. Közel Gorontalohoz, melly hollandi telep, 22 karatos aranyat látam, a' többi 18—20 karatos. Az ércz 20—30 láb mélységű rétegekben találtatik rézzel vegyűlten. Turata tartomány nagy mennyiségben ad aranyport, mellyet kiváltkép az éjszakkeleten fekvő magas hegyekről omoló csörgetegek' fövenyében 's a' mamojai bérczsorban keresnek. A' völgyiségekben 4—12 fontos aranydarabokat is találtak érczburkaikban, sőt gyémántokat 's főnom köveket a' föld' színén, valamint nagy számmal drágaköveket a' hegyi rohamok' fövenyében, miután ezt rostán átereszték, vagy a' víz rólok már lefolyt.

Legjobb kikötői Celebesnek a' paloi és manadoi, a' mankasszari és bonthaini mélyrévek. Az utóbb nevezett, délnek fekvő, egy nagy öböllel bir, mellyben a' hajók a' két szélszak alatt bizton horgonyoznak. A' mélységek itt jók és rendesek, 's nines egyéb mitől tartani, mint egy sziklasortól, melly taraját a' vízből kiemeli. Ezen öböl körül Bonthainon kívül több város is fekszik, mint: *Balokumba* ¹⁾, melly töle négy fr. mérföldnyire esik kelet felé.

Közel Bonthainhoz egy hollandi erőség áll. A' hajósok itt elég édesvizet merhetnek egy folyóból, melly egy, az öböl felett álló 's azt védhető, hegynek aljában fut. A' folyó azonban kicsiny és sziklás, mi-

¹⁾ *Balocoumba*; ezt a' szerző imént Bulekombának (*Boulakomba*) nevezte és írta. Cs. P.

ért is a' terhelt bárkák csak tengerárral mehetnek fel rajta. Több más, édesvízű, kisebb folyó is ömlik még ugyanez öbölbe. Hogy igazat szóljunk, Celebesnek egy nagy városa sincs.

Sűrű erdők fedik a' hegytetőket, 's a' sziget' igen nagy részét. Itt ejtik a' tölgyet, a' juhart, a' czéd-rust 's a' nem rohadó *tek*-fát hajóépítésre. Itt terem a' rettentő *Ipo* ¹⁾), melynek mérges nedvébe a' belföldiek nyilaikat 's *krisz* ²⁾)-eiket mártják. Semmi madár nem ékesíti e' fának hitetlen lombjait, 's maga az undok boa is rémülve fut, ha a' liane' 's a' halálfa' csúcsait széles, méreglehelő leveleit látja lengetni a' légben. De ezen a' halálra ítéltektől megátkozott fa mellett nő az illatos szeg- 's a' szerecsendiófa, mellyekért az európaiak annyi vért ontottak, itt a' szágofa, Oceania' népeinek fő tápláléka, mellynek levéből a' celebesiek *gula-itan* nevű, sötétszín és édes szeszes italt készíte-

¹⁾ Több jeles író, közöttök Hamilton, tagadák az Upasz' (*Oupas*) lételet; Foersch, és utána többen legújabbban is sok költeményt regéltek e' tárgyban. A' következő felvilágítás szükségesnek látszik. A' celebesi *Ipo*, melyet Javán, Borneóban 's közönségesen *Upa*, vagy *Upasz* név alatt ismernek, két fajú, u. m. az *Upasz-Antiar* 's az *Upasz-Tienté*. Amaz egy fának, ez pedig — a' rettenetesé — egy nagy liane-fajnak enyve vagy mézgája. Több elegyítéssel, millyenek az indus bors, a' gyömbér, a' *bangli*, a' *kutji*, stb. keverve, főzetet készítenek belőle a' szigetiek, melyet le hagynak száradni. Az így megszáraztott üledéket aztán bambuszcsoőbe teszik 's ahhoz dörgölik nyilaikat, mellyeket fuvócsókból bocsátanak ki. Ez a' növényvonat nem mindig 's mindennek halálos, de gyöngé emberek 's állatok könnyen elhullnak alatta. Az *Upaszt* az amerikaiak' mancenillájához (*mancenillier*) lehetne hasonlítani. Az így megmérgezett nyilaktól sérültek iszonyú rángódások között öt percznél hamarabb múlnak ki, 's én egy csibét láttam melly a' sérülésre nyomban lerogyott 's egy percznél hamarabb (40 másodpercz alatt) megfeketült 's meghalt. R.

²⁾ Gyilok vagy szurdancs' neme, néha egyenes, néha cikás véglappal. R.

nek; itt a' pálmafa, mellyből igen kellemes és részegítő olajat vonnak ki; itt a' borsfa, az ében, a' *kalumpang* ¹⁾, a' diófa 's az illatozó berzsenfa, mellynek fris metszetei igen szép 's állandó piros festményt adnak; és itt a' bambusz, melly e' szigeten szinte 40 láb-ig nyúl fel 2—3 lábnyi vastagság mellett. A' szigetiek ennek ifjú ágait szeletekre metszik 's apróra vagdaltan, vagy salátául eszik. Ha ezen óriási nád megérett, kérge fölötté kemény, 's törzsöke, jóllehet üres, annyira szilárd, hogy fa gyanánt házépítésre fordítatik. A' kókuszerdők, — 's ez a' szigetnek leghasznosabb fája, mert több osztálynak egy maga táplálatot, ruházatot és hajlékot nyújt, — egész oszlopsorokat képeznek, mindenik oszlopon egyegy, csinos napernyő koszorúzta, fejezet. Terem a' sziget kukoriczát, kerti vagy veteményi fejrét, a' kedves, hegyi fekete rist, czukornádat, gyapatot. Mangofa, bananaspízang, 's a' szőlőalakú szerecsendió buján diszlenek a' lapályokon. Narancsczitrom- és káforfa, a' gyömbérnád, a' *corypha umbraculifera*, a' *bombax ceiba*, a' *mimusops elhenghi*, a' *guilandina moringa*, a' *hibiscus tiliaceus*, 's a' térítők (*tropus*) alatti csaknem minden fánem mindenfelől kínálják kincseiket 's ékítik virágaikkal ez új édent, mellyet még rózsák, szegfűvek, jázminok zsonkil-nárciszok 's tubarózsák balzamoznak. De kiváltképen bájolja a' szemet és szaglást a' *bugna-gene-mauro* ²⁾ színre ragyogó 's illatra gyönyörű virága. E' csoda virág, Mankasszar tartománynak honosa, valamennyire a' liliomhoz hasonlít, 's belőle egy igen kapós illatvonatot (essentiát) készítenek, mellyel, ha a' belföldieknek hiszünk, a' halottakat is szokás balzamozni. Ugyanennek fás és keserű gyökere igen hatható gyógyszer a' váltó lázakban, melyek itt az esős evszakban elég gyakorak. Csúzfájdalmak, sőt a' ragadó cholera ellen is itt az Amboinából jövő *miniak-ha-*

¹⁾ Sas. vagy paradicsomfa; *Excoecaria agallocha* L. ? Cs. P.

²⁾ A' szerzőnél: *bugna gene mauro*. Cs. P.

japúti ¹⁾ használtatik, de több más szerrel keverten. Terem a' sziget *nenuphart*, ²⁾ balzsamfát, rozmarint 's a' mákonyt (opiumot) adó növényt, melyet e' népek a' részegülésig szíznak, 's melly őket akkor szintolly butákká mint ádázokká teszi. A' kertekben látam termesztetni káposztát, széles levelű endíviát ³⁾, portulákot ⁴⁾ 's más európai konyhanövényeket. Erdeiben nincs oroszlán, sem tigris, sem elefánt, sem leopárd, de van sok vadkan, szarvas, sőt jávorszarvas is, mellyet hasztalan tagadtak el e' szigettől, mert magam is igen izeseket ettem; van babi-utang 's babilusza (sertésszarvas), mellyről már Cosmas Indicopleustus szóla, 's van *phalanger* ⁵⁾, has-zacskóval, melyet már Plutarch is ismert. 'S itt van a' szelíd antilope (szarvaskecske), szép szemeivel mindig együtt hív nőtényével, 's falkánként járva az erdőket, mutoogatni formája' kellemét, 's könnyedségét. Vannak nyulak, a' ris, dinnye és czukornádvetemények között tenyészők, van méh, olvadó kincsét a' pálma' aranygyümölcssei mellé rejti el. A' házi állatok közül van púpos és indus ökör, tehén, bivaly, kecske, ürü, bárány, sertés és néhány ló. Van számtalan majom, kártekonnyabb itt mint akarhol. A' feje majom merészsége - 's gonoszságáról nevezetes. Mondják, hogy a' szigeten eltévedett asszonyok' szemérmét ostromolja. Sokat elemésztenek közülök a' kígyók. Föllelni itt a' megoszlott (villás) homloku chamaeleont, a' sárkányt vagy repülő férget 's szörnyű boákat, mellyek a' szigeten rendkívül nagy számmal tenyésznek. Ők pusztítják ki a' vakondokat, a' patkányokat, a' denevéreket és skorpiókat, melly utóbbiak itt szintolly nagyok és vastagok,

¹⁾ *Miniac cayapouti*. Cs. P.

²⁾ Hihetőleg a' *nymphaea nelumbo* L. *nelumbium speciosum* Willdenowii. Cs. P.

³⁾ *Cichorium endivia* L. Cs. P.

⁴⁾ *Portulaca oleracea* L. Cs. P.

⁵⁾ Máskép *kuszkusz*; *didelphis orientalis* L. Cs. P.

mint a' tunísiak vagy algiriak. A' cobra-di-capello Celebesen szintolly rettenetes, mint Ceylonban. Az általa megharapott egy óra alatt meghal, ha a' harapás' pillanatában nem volt segedelem. A' krokodil itt kevesbbé veszedelmes. Több más halnemeken kívül látam aranyhalat, fattyúheringet ¹⁾), lamantínt ²⁾), a' *dugong-ot* ³⁾), e' csodálatos kétlakút, a' czetneműek' több faját, 's igen szép kagylókat, millyenek a' fül-, a' papiros-, a' hajós-, a' hárfa-, a' tellina-, a' sisak-, a' szín-, szilke-, és vénuskagyló, 's más héjasokat; továbbá a' szakáll vagy fonalas kagylót ⁴⁾ 's a' mytilus edulist vagy konyhakagylót, mellyek a' mángofa' ⁵⁾ gallyaira függeszkednek, míg e' fa' roppant gyökerei, a' sós vizekbe tolvák, egész tornácokat 's hidakat képeztek, mellyek alatt a' tenger hullámit dörgeté; 's bizarr medúzákat 's ollós vagy fogantyús kérgeseket *) és ollyakat, mellyek, mint a' pókrák (krabb) 's nagy tengeri rák vagy hombor ⁶⁾ lest állanak a' sziklafejek között, kiterjesztett orrtyúikkal vagy ollóikkal prédát kerítendő.

A' madarak közül látni Celebesen a' fejér kakatút, lórit, több papagájfajt, a' *minát*, a' paradicsom-madarat 's egy, *téranzsulon* ⁷⁾ nevű zöld, sárga, kék és vörös, igen csodálatos madarat, melly különös ügyességgel támadja 's ragadja meg a' kisebb halakat, mellyeket fészkébe hord. Látni kék, sárga 's vörös arát, sast, kányát, hollót. Az aranyfácán, récze, lúd, gili, csibe, galamb fölötté sok és olcsó, valamint az édes-vízi 's tengeri halak is igen olcsók. — A' gyakor esők 's az aequatori nap' heve az itteni öszves

¹⁾ Clupea sprottus L. Cs. P.

²⁾ Manati guianensis L. Cs. P.

³⁾ Trichechus dugong L., mind eddig igen kevésbé ismert czetnemű. Cs. P.

⁴⁾ Pinna rudis, vagy muricata L. Cs. P.

⁵⁾ Mangifera indica L. Cs. P.

⁶⁾ A' szerzőnél: *Téran-joulon*.

⁷⁾ Cancer gammarus L. Cs. P.

*) Testacea = héjasok; crustacea = kérgesek. Cs. P.

tenyészetnek olly bujaságot, zöldszínt, bájt és erőt adnak, millyen a' mi szomorú égőveink alatt ismeretlen; az állatok itt hamarabb tenyészők, a' madarak fület bájolnak, a' bogarak szemet vakítanak, a' halak arany és rubin, zafir és opál köröket húznak a' tavak' és tenger' smaragd tükrein. A' földet és vizeket itt lények lakják, mellyeket isten e' csodák' honában más tervek, más minták után látszik alkotottnak, mint a' föld' egyéb részein, 's mellyeket festő nem képzelthet, 's csak árnyékkal 's igen tökéletlen színekkel bir azok' ábrázolatára. De legtöbb csodát, legtöbb igézőt itt is a' tenger nyújt. Hol ezer meg ezer sugarakkal csillog phosphoros tűköre, hol előttünk nyugalomban fekszik, mint egy ezüst abrosz, hol kénytől 's katrán-tól lángzó hullámokat emel; 's majd fejér és sárga és keleti égszín gyöngyöket nyújt a' sovár halásznak. Ma ez egy téjtenger, holnap tűz- és portenger, 's e' csodás változások egyszerű puhányoknak ¹⁾ 's a' vízszínen lebegő lágy állatnövényeknek műveik. 'S kebelében még a' kemény növényállatok' megszámlíthatlan családja — legelől közöttök a' madrepora vagy csillagkorall, — egész szigeteket képez, megerősíti azt átzúzatatlan bástyákkal, mellyeken mint csigahaj törik össze az első rendű hajó. E' korallszigeteken az arany- és égszínben csillogó állatvirágok, a' tanulatlan hajós' elcsábúlt szemeivel virító, eleven gyöptéreket láttatnak, mellyek csak azért látszanak őt magokhoz édesgetni, hogy a' merészt a' legkegyetlenebb halállal büntessék. Imitt a' delfin, e' fáradhatatlan utazó, eleveníti élénk 's kellemes fordulatival az oczeán' magányit, amott az aranyhal ragyogtatja tündöklő színeit, imitt a' coffre triangulaire egész csapatokban csatázva jó 's villogtatja kékelő mellvasát 's a' rajta elhintett aranycsillagokat; míg majd a' nagy fejű koselot ²⁾ a' czethal és a' narval iszonyú bögéseiket a' vihar' borzasztó dördületei közé vegyítik. —

¹⁾ Mollusca = puhányok. Cs. P.

²⁾ Physeter macrocephalus L. Cs. P.

Celebes' kereskedése tetemes. A' vámok csupán a' hollandi kormánynak 82,000 francot hajtanak évenként, de a' nevezett kormány ennél sokkal több hasznot húz kereskedéséből 's azon földek' tizedeiből, melyeket teljes fölségi joggal bir. Azonban mind ezen jövedelmek egyesülten sem fedik a' gyarmat' költségeit, mellyek évenként 165,000 francnál többre mennek, 's a' hollandiak régen fölhagytak volna e' gyarmattal, ha úgy nem tekintenék azt mint a' fűszertermesztő szigeteknek kulcsát. A' chinaiak 's a' philippinai spanyolok, de chinai lóbogó alatt, szinte élénk kereskedést űznek a' celebesi hollandi kikötőkkel. A' hollandiak egyedül járhatván szabadon minden, a' honiak' birtokában álló, tartományt, meg-megkeresik azokat risért, selyemért, aranyért, gyöngyökért, gyapotért, festőfáért, viaszért, tripangért (mk. *Bicho de Mar*), holothuria frondosa-ért ¹⁾, madárfészkekért, berzsenért, szágoért, teknősbékahajért, masszoiért (ez a' borostyán' egyik fajának gyantája), szürke ambráért, hosszú borsért 's effélékért. Mikért ők viszont szöveteket, porcellánt, vasat, aransodronyt (drótot), theát, posztót 's égettborot visznek. A' chinaiak különféle gyapjúsövetet, eagayani dohányt, lakkot (fénymázt), czukros léleket (liqueur), fonatlan selymet 's vastag és finomabb vásznat, gyolcsot hoznak. Rabszolgakereskedés szinte űzetik még a' szigeten, de szerencsére már igen megcsökkent. Az egész sziget' népessége mintegy' 3,400,000 emberre megy, 's így aránylag nagyobb, mint Oceania' akármely más részéé. Ennek okát én az itteni földművelés', műszorgalom' 's kereskedés' türhető állapotjában keresem, mert az ötödik világ-rész' egyéb tájain, például Uj-Hollandban 's Vandiemenn' földén, hol a' lakosok a' társasági élet' legalsóbb fokán állanak 's a' belhoniak csak vadfák' gyümölcséből, vadászat- 's halászatból élnek, ugyanazon téren

¹⁾ *Priape marin*; zacskóalakú nyálkaféreg. Cs. P.

18--20szor kevesebb ember él, mint élne, ha a' nép földművelő, állatnevelő 's kereskedő volna.

Megjegyzésre méltó, hogy a' Sumatrában honos *Battu* nép erkölceire 's hajlandóságira nézve sokat hasonlít Celebes' honosihoz, de ez utóbbiak sokkal vitézebbek. A' *Bugi* nemzet a' legértelmesebb 's legbátrabb nem csak Celebesen, hanem az egész Malajszágban. — Celebes' polgárisodott lakosi öt nemzetre oszlanak, mellyek' mindenike saját nyelvvel él; ezek: a' *Bugi-k* (a' legszámosabbak), a' *Mankasszarok*, *Mandharok*, *Kaili-k* és *Manado-iak*. A' bugik között két osztály vagy nemzetség (tribus) érdemel figyelmet, u. m. a' *Vadzsu-ké* 's a' *Tovadzsi-ké*; amazt tanúltság, kereskedés és simább viselet, ezt takácsság, szövetség és hajózási genie jelelik. Ezen érzékeblű emberek könnyű nászádjaikra kelve metszik keresztül a' tajtékos tengert, melly Uj-Hollandnak északi partjait fürösztí, hogy ott a' vizalatti sziklák között halászszaák a' tripangot, mellyet mint hatalmas szerelem-gerjesztőt a' puha chinaiak olly drágán fizetnek. Mi szép egy tünemény ilyenkor, az aequatori nap' fényében, melly tisztább és ragyogóbb az olvasztott aranyból, vagy egy oceániai csodás szépségű éjben, látni ez ékes csolnakokat feketé testeikkel 's hófehér szárnyaikkal, mint metszik egyedül a' tiszta láthatár' körvonalit, mintha védő angyalok lebegnének a' tenger' mélyei fölött. Én a' bugik' földét a' malaj és javai népek' polgárisodása' fészkének tekintem 's a' bugi nép eredeti hazáját Borneóban ¹⁾ találom, sőt ugyanitt az ausztraliai 's polynesiái népfajok' első tőfészket is. A' Polyne-

¹⁾ Borneonak, melly *Uj-Holland* — vagy, ha az én nevezetem tetszik, *Megalonía* — után a' világ' legnagyobb szigete, keleti partjain ma is van egy föld, melly *Bugi* nevet visel. Hitem szerint a' bugik innen bocsáták legelső gyarmatjokat Celebesre, melly ott a' polgárisodásnak nagyobb fokára fejlett ki, mint a' benmaradott tőnép. A' malájok magok vallják a' bugiknak felettöki felsőbbségüket. R.

sia nevezet helyett én Plethonesia (szigetsokaság) nevet ajánlottam illy czimű munkámban: *Aperçu général des peuples de l'Océanie* ¹⁾.

A' sziget' közepén a' *Turaja-k* vagy *Haraforá-k* laknak, kik egész éjszakig terjednek ki. Hibásan tartják őket a' sziget' ős vagy eredeti lakóinak, mivel ők ide szinte Borneoból szakadtak.

Vadzsú statusban az asszonyok is részt vesznek a' köz ügyekben 's egyenlő jogokkal élnek a' férfiakkal. Az éj-nyúgoti martokat lakó korzárok 's a' tulli-tuli' építői híres tengeri rablók.

A' celebesiek magosak, erősek és munkások; részszinők világosabb, mint a' malajok' nagyobb részéé. Kisdediket meztelen fektetik minden burok vagy pólya nélkül, esztendeig szoptatják, fürösztik mindennap, 's testöket kókoszolajjal dorgölik, hogy annál könnyebbé 's hajlékonyabbá tegyék. Ez a' bánásmód nekik hihetőleg üdvös, mert nem látni Celebesen púpost, sem sántát, sem idomtalant. Öt esztendőskorában a' fiút valamellyik barátjához adja az apa, hogy léleke-rejét 's bátorságát a' szülei kényeztetés el ne puhítsa. Hetedik évében a' fiú iskolába küldetik *Aggi* nevezetű musulman papok' szigorún nevelő kezök alá. A' leányok anyai gond alatt otthon növekednek. A' vagyonosb házak' némberei általában tudnak olvasni és írni. Mihelyest iskolájából kilép, a' fiú kézművet tanul, mint asztalosságot, aranyművességet, lakatosságot 's m. effélét; a' leányok selyem- és gyapotszövésre tanítatnak. A' celebesi fanatismusra hajlandó, eleven, víg; bátor, elszánt, hirtelen haragú, hamar bántódó és bosszuálló, de barátságában bízni lehet. A' nők általában szüz életűek, állandók, szelídek, szeretők 's szeretetre méltók, a' vagyonosb házbeliek csak ünnepeken lépnek-ki a' házból. A' férfiak jól ülik a' lovat 's igen

¹⁾ A' világnak ez ötödik részét lakó népfajok' sorával vagy kimutatásával. A' párizsi geographiai társaság egyhangúlag szavazá e' munkának kinyomatását. R.

ügyesen tudnak bánni az ívvel, a' puskával, a' *krisz-szel*, a' fuvócsóvel 's a' *kámpilán-nal*, ¹⁾ mellyet ők magok gyártanak, 's meglehetősen szegzik az ágyút. Mind a' két nem szereti a' poesist, muzsikát, tánczot és piperét. Házaik rendszerint fából készültek. Rendes táplálatok főtt vagy sült, de mindig erősen fűszerezett hus, 's még inkább hal és gyümölcs. A' két ebéd közt *bételt* és *arekát* rágnak, 's szorbetet ²⁾ isznak és szíznak; a' tehetősök theát, kávét és csokoládót isznak. Öltözetök hasonló a' malájokéhoz; mint ezek, de Ázsia' és Afrika' moslímjeivel épen ellenkezőleg, leveszik szakállukat, de hajokat legnagyobb gonddal ápolják; 's kétszer fürödnek napjában. Etelőket ülve költik el, gyékényre telepedve 's párnákhoz támaszkodva; a' kés' és villa' helyét mint minden keletieknek ujjaik pótolják. A' társaság' mind azon osztályiban mellyekre a' celebesi nép oszlik, a' legnagyobb udvariság uralkodik az idegenek iránt. Többnejűséget inkább csak néhány vezércsaládban láthatni.

A' celebesi statusok megannyi aristocratai respublikák, mellyek királyt választanak ugyan magoknak, de kinek kevés hatalmat engednek csak, 's néha őt el is űzik. A' feudális hatalom teljes erőben van a' szigeten, 's az aristocrata'k vagy nemesek három osztályosak, u. m. *Dato*-k, *Kare*-k, vagy *Lolo*-k. — Nagy része a' szigetbelieknek, mint a' Bugik és Mankassarok, Mahomed' vallását követik; a' Haraforák egy nemét a' sabaeismusnak, 's épen nem bálványozók, mint némelleyek mondák.

Portugall catholicus papok fogának helyet Celebesen 1512ben, mint *Lusus'* e' dicső fiai' diadalinak korszakában. Szent Xavier Ferencz, Indiák' apostola, néhány missionariust küldé a' szigetre, midőn a' portugall crőt don Antonio Galva vezérlé Mankasszarban.

¹⁾ Kard, mellynek hegyrésze szélesebb mint alja. *R.*

²⁾ Bizonyos citromlév (limonade), szerecsendióval, ennek virágjával 's szegfűvel fűszerezve. *R.*

De ugyanakkor a' muszulmánok is elküldék imanjaikat, 's azontúl a' catholicus imáadásnak megszűntek oltárai. 1812ben, ha nem csalamtom, az angolok elfoglalák Celebesnek egy részét, de visszaadák azt Hollandnak ismét a' párizsi békealku' pontjainál fogvást. Mielőtt e' szép tartományt az europaiaak ismernék, a' lélekván-dorlás' hite uralkodott rajta, valamint Hindostanban; az állatok' élete tiszteltetett, de áldozatok hullottak belőlök a' napnak és holdnak, mivel a' sziget' lakója e' két istenségnek tulajdonítá lételét 's földje' termékenységet. Az atyák néha ön gyermekeiket vivék áldozatúl. Tudósjaik az ég', nap' és hold' örökségét 's az emberi lélek' halhatatlanságát taníták. Némelly régi temetkezőiben a' szigetnek arany edényeket, karpereczeket (bracelets), gyűrűket, lánczokat 's rudacso-kat találnak. Több tudós celebesi beszélé nekem, hogy a' hinduk (indusok), kivált a' *telingá*-k, gyarmatokat állítának Celebesen a' bugiknak Borneoból ide szakadtok után, de igen régi időben; mivel, úgy mond, a' celebesi honi történetek némelly régi regéi a' *saliva-hana* vagy *saca* indus időszámolatnak (aerának) adatait erősítik, melly időszámolat a' keresztyén aera' 78dik éveig hat fel, 's az érintett adatok a' III. századnál (K. ut.) nem idősbek. Valóban a' celebesi őskori isten-ségek' némelly nevei, mint a' *Butara* vagy *Avatara*, a' *Varuna*, a' *Guru* stb azt mutatják, hogy Celebes' és India' népeik közt valaminemű viszonyok 's közö-sületek voltak.

Honi évkönyvek szerint Celebesnek jóval a' hin-duk' ide költöztök előtt négy királya volt. Ekkor egy csoda szépségű nember jelent meg a' szigeten, ki mint egy jótékony tündér csak azért szálla alá az egekből, hogy a' sziget' lakosít oktassa, szeresse, védelmezze. Neve csakugyan *Tumunúronig* vala, mi égből alászáll-lottat jelent. A' bonthaini király halálba szerette meg őt, 's a' tündér megegyezett nejévé lennie. E' házasa-gból születék *Salingabatang* királyfi, kit a' királyné két esztendeig horda szíve alatt. — Celebesben, mint

nálunk, szeretik az emberek a' csodást; minden népnek régi történetei mesékkal és csodákkal keverték.

A' bugik legelső királyokúl *Batara-Gurut* említik, 's e' név Java szigeten *Sivá*-nak ¹⁾ neve. Ha igaz az, hogy e' nagy sziget' (Celebes') mind eddig ismeretlen belsejében, *Turaja* földé felé, hol most a' *Haraforák* laknak, régi sanskrit emlékek 's ismeretlen jelű felirások vannak, millyeket én *Szisseteben* (Bombayhoz közel), Singaporában 's több más helyt láttam, 's ha vannak ilyenek, mint én hiszem, Sumatrában, Borneóban és Baliban is, akkor e' szigeteken csakugyan voltak hindu gyarmatok, valamint Javában is, hol az európaiak igen szép hindu emlékomládékokra találtak, mellyeket én nagy fájdalommalra csupán Raffles ur' leírása után ismerek. A' hindukon kívül még a' chinaiak 's arabok is voltak behatással Celebes' polgarisodására.

A' bugi nyelv' régisége kívánja, hogy első helyen nevezzük azt mind azok között, mellyek Celebesen kelendők. Bonitól egész Luhug beszélnek e' nyelvet, melly tér Luhu, Vadzsú, Boni és Soping négy nagy tartományt foglalja magában. A' bonii nyelv ennek csak dialectusa. A' *mankasszar* nyelvet, melly a' bugitól különbözik, Bunkomba, Bonthaia, Goak, Maros és Liger kisebb statusokban beszélnek; a' bugi után ez a' legterjedettebb 's azzal együtt a' leglágyabb, legolvadóbb nyelv a' világon, lágyabb mint az olasz 's a' portugall, sőt mint maga a' maláj. Mandharban és vidékén a' *mandhar* nyelv kelendő; a' turajai, gunengtalai, manadoi és butongi ennek csak testvérei. Azt vettem észre, hogy a' bugi nyelvből igen sok szó ment által a' *flori*, *binna* vagy *sum-bava*, *timúri*, *butong* és *salajer* nyelvekbe, 's hogy benne sok a' sanskrit szó.

A' régi bugi a' tudósoknak, vallásnak 's némiképen az avatottaknak ²⁾ nyelve Celebesen. Hasonlít a' ma-

¹⁾ Hindu istenség. Cs. P.

²⁾ A' könyv *exoterique*-t ír ugyan, de aligha *ésoterique*-t nem kell olvasni. Cs. P.

Iajhoz, a' balihoz 's a' kauihoz Java' szigetén, és én, salvo errore, e' három nyelv' anyjának tekintem. Betűsora (ábéczéje) 18 mással - 's öt magánhangzót foglal magában, a' sanskrit alphabetum szerint sorozva, melylyet a' jávaiban látunk felélesztve, 's méltó megjegyezni, hogy ez az alphabetum, valamint a' bugi nyelv maga, csak keveset különbözik a' *batta* alphabetumtól 's nyelvtől Sumatrán. Grammaticája — a' bugi nyelv t. i. — felette egyszerű; a' neveknek sem nemők, sem esetök; az igéknek sem módjok, sem idejük, sem személyök. Mind ezen viszonyokat némelly, a' *név- és igegyökök után vagy elébe vetett szócskák* (részcsekék, particules) *jelelik* 's azon különböző mód, mikép a' *belölők támadó* szókkal a' neveket 's igéket közölik ¹⁾).

A' celebesiek, mennyire én tudom, tudománytárgyú értekezéseket (traités) nem birnak, de vannak némi ismereteik a' csillagtudományból. Ismerik a' bujdosókat (planetat) 's azok' pályáikat; a' Pleiadokat, a' Syriust, Oriont, Antarest és az Ursa maiort. Hajózásaikban a' csillagok' állását veszik vezérül. A' hónapokat a' mankasszarok mohamedán nevekkal jelelik. A' bugik a' napévet 365 napra 's 12 hónapra osztják; az év nekik majus' 16ikán kezdődik. Vannak igen sok legendáik, történetet, vallást és törvényhozást tárgyazó munkáik, fordításaik arabból 's jávaiból, elbeszéléseik, 's *galiga* nevű történeti dalaik, mellyek nemzeti szóhagyományokon épülnek. Soka e' daloknak vagy énekeknek *Sawira-Gading'* nagy tetteit zenigi, Luhuországnak' ez első fejedelméit, ki hódító fegyverét egész a' malakkai szorosig vitte.

A' vadzsui, bonii, mankasszari, 's mandhari törvénykönyvek nagy 's érdemlett tekintetben állanak

¹⁾ Itt aligha a' magyar *név- és igeragasztásnak* hasonmása nem történik, 's e' tekintetben kár, hogy a' szerző közelebb, philologusi szemügyre nem vette a' dolgot. Kőrösink (a' *mienk*)? — kétségkívül a' malaj nyelvre is ki fogta terjeszthetni figyelmét. Cs. P.

egész Malajszágban. Törvényeik közül a' malaj 's jávai fejedelmek többet elfogadtak.

Rekeszsze be e' leírást egy malaj *pantun*, egy mankasszari *dal* 's egy bugi *ének*, melyeket Celebesen gyűjtöttem.

TÖREDEKE EGY MALAJ PANTUNNAK ¹⁾.

(A' celebesi martokat látogató malajoké).

Ambo zsúgo burra bászzi, bászzi,

- Dúdu debóva bātáng;

Ambo zsúgo; me nánti, nánti,

Manápo tidádó dátáng.

azaz:

Én fuvok sípot, sípot,

Úlve a' fa alatt.

Én fuvok, de várjunk, várjunk:

Hogy daljak, szívemnek örülnie kell.

MANKASSZARI DAL.

(Asszony szól.)

O Bráni, o szívem' kedveltje, feljöttem a' meredek hegyre, hogy követhessék szemeim útadat. Utarának (éjszaknak), a' vihar' atyjának, dühöngő szelei mélyen megatják lelkemet. Gyötör a' bizonytalanság, melyben vagyok sorsod felett. Az ordítózó hullám eljő mindennap Klematan-földétől 's hömpölyg a' partokon, de te számkivetve honodból a' szelek' kényére evezesz, tartva a' tájaknak, honnan a' nap fölpat-tan. Vállaimon lobog az öv, melyet hordozál; te ad-tad azt nekem szerelmed' zálogául; o édes emlék! Bár-melly martokra kelendesz, szerelmem, a' hív, követni fog.

¹⁾ Nincs rosszabb — 's mi szokottabb? — mint idegen, ki-vált illy igen ismeretlen, nyelvet *accentuálás* nélkül adni. Ennek hiánya kiveszi a' nyelvet minden alakjából. Én itt bátor valék accentuálni, úgy, mint azt a' franczia másolat után legközelítőbbnek ítélfhettem. Az *a* feletti pont azt jeleli, hogy nyílt de rövid *á*-t kell ejteni. Cs. P.

BUGI ÉNEK.

Jer el szép Gadíz, szép Gadíz jer el ma estve a' *Balej*-be. Nem vagyok én neked idegen többé, mert karjaid honommá lettenek. Hozd magaddal *szirii* katalyád', te nekem abból *bételt* fogsz kínálni, 's zengetni fogod a' *katingán*-t téged hallani - sovár füleimnek. Szerelemtől elhaló pillanatod keçseidbe tapadó szemeim fog merengeni; tánczolni fogsz, ama' bűvölő kellemmel, melly veled mindenütt. Könnyű kezeid száz különböző módon helyezendik a' *szalindani*-t, tiszta 's kecses alakodat rajzolandók; 's együtt dalolunk majd egy *szerambát*, hogy lássuk, ki tudja kifejezni jobban a' szerelmet. Ah, a' ki legjobban érzi, az fogja azt. Ma estve, szép Gadíz, szép Gadíz, ma estve! *)

És eddig ki akarám tüntetni a' külön oldalokat, mellyeket Celebes a' figyelmezőnek nyujt. Az van még hátra, hogy közöljem olvasóimmal, mit tartok e' sziget' jövődjé felől.

A' hollandi igazgatás ónsúlyként fekszik e' szép hazán. Egykor e' nagy sziget' különböző népei azon gondolatra ébrednek fel, hogy nekik nem kell külön hon, 's mindnyájan egyetlen fő alatt fognak egyesülni. Egy uj *Savira-Gading* leend majd a' sok apró statust egyesítő lélek. Az europai önzés göggel tekint alá ezen emberekre, kiket nevelési előitéletek úgy láttatnak vele, mint lealacsonúlt emberfajt, holott ők érényekkel birnak, mellyek nincsenek mi bennünk, ilyenek: a' türelem (*patientia*), állhatatosság, önmegadás (*resignatio*) 's a' vendégszeretet' ős szokása. 'S ezen izmos, eleven és bátor emberekben a' honszeretnek mély érzete lakozik, melly gyakran a' lelkesedésig magasul. 'S ezen érzetet nem csupán a' föld' termékeñysége, e' fönséges látmányok, a' természetnek száz alakú pompája, e' tiszta ég 's e' dús színvegyületű és

*) A' dőltten nyomott szavakat a' francia textus nem magyarázza. Cs. P.

végtelen láthatárú tenger szülik, mellyek hiszem elbájolják az idegent is, hanem a' celebesinek családjához való ragaszkodásában gyökerezik az, 's a' szabadságnak nem kevesbbé hatalmas szeretetében, melly nekik, valamint Oceania' minden 's bármilly kormányforma alatt élő népeinek, tapasztalatunk szerint, egyik bélyegző tulajdona.

Franciaország az 1814ki béke óta sok expeditiót látta kiindulni réveiből. Ezeknek tudományi resultatumaik tisztelik a' kormányt melly őket küldé, a' főket kik vezérlék, 's a' tudósokat, kik bennök részt vettek. De ha a' húzamos béke megengedi végre kormányunknak, hogy cselekvőbbben mozdítsa elő érdekeinket 's a' tengereken túl olly igen korlátozott kereskedésünkét: védje tehát ezt Oceaniában, védje Jáván, Sumatrán, Borneoban, a' Philippíneken 's kivált Celebesen; vesse szemeit egykettőre azon szigetmyriadok közül Celebes' keletén, mellyeket az angolok, hollandiak, spanyolok még megkiméltének. Én névszerint kijelelem itt *Vedzsu'* (Waigiu) és *Izabella'* (Sainte-Isabelle) szigetét 's Papuas' keleti partjait. Ezek középpontokul szolgálhatnának nekünk Oceania' civilisatiojára 's itteni kereskedésünk' elevenítésére, valamint Algir ezt tehetné Afrika' belsejére 's éjszakára nézve. Adjunk legelőbb is régi gyarmatainknak chartát, az ígért törvényeket, jogegyenlőséget a' szabad színeseeknek, 's törlesszszük el lépcsőnként a' feketék' rabszolgaságát, miután mindenegyet közülök oktattunk 's kézműre tanítottunk. Aztán gyarmatosítsuk az általam most kijelelt helyeket, hol a' természet olly munkás 's az ember olly indolens; vigyük e' szűz földekre, mellyeken sem emlékezetek, sem honi dics, az örök 's egyetlen vallásnak világát, a' tudomány', a' szabadság' 's a' jogegyenlőség' jótéiteit; vigyük el az eurpai földművelés' és műszorgalom' tökéletesített műszereit; gazdagítsuk őket a' két világ' leghasznosb találmányival, 's mindenek előtt a' szabad sajtóéval, melly társas életünk' szellemi állapotját változtatta meg, és vasutak-

kal 's gőzerőművekkel, mellyek annak anyagi (materialis) állapotját fogják megváltoztatni. Gondolat- és érdekesere legyen a' két talpfal mellyen irántunk viszonyaik nyúgodjanak, 's egyesülés és haladás a' legbiztosb két mód, melly e' népeket jobbakká 's úgy boldogabbakká tegye. Ne akarjunk uralkodni rajtuk, hanem bölcsen vezérteni őket, 's jövődjök meg fog hazánk' végzetinek felelni. Megrázta Franciaország a' világot a' Moszkva' partjától a' pyramidek' csúcsaiig véres hódításaival: de, polgárisodást terjeszteni ezen általunk úgy nevezett vad ¹⁾ népek közt: az egyetlen hódítás, mellyre ma törekednie kell. Egyet ajánlok itt honomnak azon gondolatok közül, mellyek a' világ' színét megváltoztathatják. Új úton a' boldogság' közös célja felé vezetni az emberiséget: Franciaország! ez a' te hivatásod; vágyj megnyerni e' tiszta dicsőséget.

A' világnak egyik részében sem tett Franciaország annyi fölfedezést mint Oceániában, sehol sem szerzett több érdemet a' népektől becsültetnie mint itt: azonban a' hollandi kormány határozá nem rég, elfoglalni az olly nagy és olly dús Papuasia' nyugoti martjait; a' spanyolok, a' Philippínek' nagyobb részének urai, előre törekesznek Mindanao', Mindero' 's Paragua' (Palavan) belsejében; 's Anglia, melly naponként mind inkább terjengeti családja' ágazatit a' földgömb' valamennyi fontosabb helyein, űzi már behatását Sandwich és Taiti szigeteken. Használva előítéletünket, ügyetlenségünket 's bűnös gondatlanságunkat a' gyarmatoztatás' ügyében, Anglia, mintán Megaloniá-

¹⁾ Sok úgy nevezett *vad* népet látogattam én meg Amerikának és Oceániának, 's Rousseau' daczára is úgy találtam, hogy vad nép nincs, 's az úgy nevezett *természet' állapotja*, szó értelem nélkül. Az ember mindenütt társaságban él; a' szabadság eszköz neki, nem cél. Az ember tökéletesbedésre született. Revolutioink hátra lökhetik néha az emberiséget, de az előre lép ismét 's újra tökéletesbül. R.

nak ¹⁾, melly maga csaknem olly nagy mint Europa, keletét már bírja, foglalni kezdi delének 's nyugotának egy részét 's éjszakára is vágy e' különös földrésznek, mellynek partmellékit legnagyobb részint mi fedezők fel vagy ismerők meg, 's mellyhez minden egyéb hatalom felett nekünk van az legtöbb, mit a' politicus jognak nevez. Hajtana bár a' franczia kormány egy polgár' ohajtásira, ki nem kevesbbé buzgó barátja az igazságnak, mint honának.

A' *France littéraire* 1833. I. kötetéből.

CSATÓ PÁL,

m. t. társasági l. tag.

TÖRVÉNYHOZÁS' ÉS ERKÖLCSÖK' KÖLCSÖNÖS HATÁSAIK A' RÉGI NÉPEKNÉL.

Ampère J. J. után.

(M Á S O D I K C Z I K K E L Y).

G Ö R Ö G O R S Z Á G.

Görögország legfényesebb nézőpiacza volt az emberiség' kifejlődésének; öröm, kivergődve kelet' titokteljes őrvényeiből az elmés görög földön kiköthetni 's erkölceiben és törvényeiben a' szabadság' hajnalát köszönthetni.

Tudva van, hogy Görögország kettős; két különböző irány nyilvánul kebelében, melly minden történetiben észrevehető. Két ellenkező karakterü mivelttség áll itt szemközt 's utóljára egymással harczolva vész el.

¹⁾ Mi az *Uj-Holland'* szintolly képtelen mint igazságtalan nevezete helyett *Megalonía* vagy Megalonesia (Mégalonide, nagy sziget) pontosabb 's jobb zengzetű nevét ajánlók, minthogy e' saját vidék valóban a' földnek legnagyobb szigete. R.

Egyik a' doriai, melly még némelly papi befolyás és aristocratiai gondolkodásmódnál fogva kelethez húz; másik a' joniai, melly kellettel végkép meghasonlott, 's mellyben kereskedés és népuralkodás divatoz; egyik komoly, szigorú, másik heves és gyönyört kereső; egyik rend- és szabálykedvelő, másik szabadságért égő.

E' gyökeres ellenszegültség vallásban, mesterségben, erkölcsökben, szóval mindenben kitör. A' fanyar, hajthatlan dorismust Sparta és Lycurg, az elmés, változandó jonismust pedig Athene és Solon ábrázolják.

Ha e' két elvet, mellynek történetét rajzoljuk, közelebbről vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy Spartában az erkölcsök engedtek a' törvénynek, Athenében pedig megfordítva ezek amazoknak.

Ha Lycurg valódi, vagy mint némellyek hinni kezdik, költött személy volt-e? keveset teszen. A' hagyomány őt mindig úgy festi, mint keleti törvényhozót. Csak akkor kezd munkájához, midőn Pythia legbölcsebb embernek nyilatkoztatta, 's világosan tudtára adta, hogy ő fogná a' legjobb köztársaságot alapítani, csak akkor, midőn az már szent hatalommal felruházta; 's törvényei oraculumoknak (rethra) neveztetének. Midőn a' senatust, ezen nagy politicalai műszerét, melyet a' királyok és nép közti súlyegyen' feltartására rendelt, be akarja hozni, gondja van, hogy annak fellállítását egy oraculum jelesen parancsolja. Szóval Lycurg második Mózsés, ki a' Delphi hegyet Sinai helyett használta.

Ekkép a' vallás' nevében beszélvén, nem igen vala szüksége sokat ügyelni polgártársai' erkölceire. A' birtok ugyan egyenetlenül vala felosztva. Lycurg kilenczezer egyforma részre szeldeli a' földet, kiosztja a' spartaiak közt 's eladatását megtiltja. Vas-pénze által a' kereskedést és műszorgalmat elfojtja, egy csapással minden előbbi megsemmisít, minden gazdagságot eltöröl; panaszkodnak, de engednek, mert a' háromlábu szék rendelte.

Lycurg folytatja munkáját: eleinte meg kelle engednie a' csecsemőnek, hogy élhessen; de ha ez élő anyag nem akar illeni mintájába, kegyetlenül elveti azt.

A' spartaiak' egész élete, mint Aristoteles felségesen mondja, nem egyéb mint szigoru fenyíték volt. Ez már bölcsőjükre kiterjeszkedett, mert a' dajkáknak megvala hagyva, hogy szopós csecsemőiket időről időre koplaltassák. Ha ezek kicsint nőttek, Diana' oltáránál korbácsoltattak, hogy szenvedéshez szokjanak, 's megkeményüljenek. Midőn polgárokká lettek, ismét szint-úgy törvény' vesszeje alatt voltak mint a' gyermekek. Mindnyájoknak egyformán kelle öltözködniök, együtt enniök, csak kevés számu eledel vala megengedve, utazás tiltva, a' nőtlenség büntetés alatt; 's a' szabály mindenkit egyaránt érdekelt.

Még a' legtermészetibb, 's úgy szólván az emberi lélek' egy részét tevő érzeményeket is lábbal tapodta ez ércz törvényhozás; nem csak egy nép', hanem egész emberi nemzet' közös erkölcei ellen kelt ez ki. Az anyáktól elragadá kisdedeiket, elszaggatá a' szüzek' tunicáját, a' rokonokat 12 napnál tovább gyászolni tilalmazá, a' férjnek parancsolá, hogy ágyát magánál izmosabb idegennek engedje; a' lopásból erényt csinált; 's így az emberi társaság' rendes alapjaivál, családdal, szeméremmel, házassági hűséggel, 's tulajdoni joggal egyenesen ellenkezett. Midőn e' munkáját végre hajtotta, öröknek hirdeté azt. Egy kőnek sem vala szabad mozdulni ezen egészen egy darabból állított épületben; 's valóban öt száz esztendeig változatlanul állott az, közepette azon számlálhatlan zendüléseknek, mellyek köröskörül minden görög statusokat ingadoztattak, 's Lycurg' szelleme ez időszak' minden percében kitünik. Ecprepes tanácsbelitől fogva, ki bárdal vagdalá össze azon két hurt, mellyeket egy hangász a' lanthoz akart adni, egész Agis királyig, ki országa' törvényiért valóban martirhalállal mult ki.

Ezekből kétségkívül felderül Lycurg' törvényének erkölcsök feletti hatalma. Ez a' hatalom egész kegyetlenségig ment; 's némi csoda volt benne. De miután ez ellenmondhatlan igazságot elismertük, kérdeznünk kell, ha talán e' kegyetlenség nekünk nem tetszik-e erőszakosabbnak, mint valóban volt; 's ha Lycurg' parancsának nagy része, melly nekünk legkeményebbnek látszik, azokat, kiket illetett, olly érzékenyen érdekelte-e, mint minket? szóval, ha Lycurg' törvényei 's a' doriai erkölcsök sok pontban nem egyezének-e?

Ezt azon hasonlatosságok által mutathatni meg, mellyek a' dóriai statusok' különböző alkotmányai közt tapasztalhatók.

A' lacedaemoni köztársaság' szerkezete, kis különbözéssel, e' statusok' mindenikében kitűnik. Látszik, hogy mind ugyan azon egy terv szerint alakítottak. Mindenikben volt egy királyi méltósággal felruházott bajnok nemzetség, közönségesen a' Heraclidák közül, mindenikben egy öregek' tanácsa, ephoratus. Azon intézetek, mellyeket Lycurg' alkotmányával elménkben leginkább össze szoktunk kapcsolni, nem voltak idegenek a' többi doriai köztársaságokban. A' közönséges innepek megvoltak Cretában mint Spartában, Megarában Theocris' idejében, Corynthban Periander előtt. A' lacedaemoni leányok' viselete, mellynek illetlen voltát az athenei szónokok rendén túl festették, 's azon szokás, melly szerint férfiak' jelenlétében különféle testgyakorlatokat tartottak, 's több illy dolgok, mellyeken Lycurg' törvényhozásában megütközünk, összefüggésben valának a' doriai erkölcsökkel; mellyeknél fogva a' fiatal leányok kevésbbé valának elzárva, mint az asszonyok; inkább ki valának téve a' férfiak' szeméinek, 's ezek' társaságába gyakrabban elegyültek; ezek szabadabb, erősebb, éjszakibb 's kevésbbé ázsiai erkölcsök valának, mint a' joniai népekéi. Végre azon törvénynek is, melly a' férjet nője' elragadására kötelezi, bár milly különösnek tetszik, okának kellett lenni valamelly doriai szokásban; mert Cretában is volt egy

egészen hasonló szokás: a' fiatal embernek barátja általi elragadtatása.

Lycurg legrendkívüliebb törvényinek egyike volt az, melly a' spartai fiataloknak lopást parancsolt. Ezzel kapcsolatban volt egy más hasonló, melly azt rendelé, hogy bizonyos időkben az ifjanczok vonuljanak az erdőkbe, hegyekbe, vadon helyekre, 's darabig éljenek ott abból, mit ravaszsággal 's erőszakkal kereshetnek, 's így valóságos utonállói életet vigyenek. Müller, ki a' doriai népek' életmódját legjobban megismertette, ezen intézetben a' hajdani erkölcsök' megörökölt hagyományát látja, midőn t. i. a' doriaiak az Olymp' és Aeta' hegyein hasonló életet vinni, 's élelmöket a' sikon lakóktól naponként ragadozni kénytelenítettek. Hasonlóul a' gyermekeknek Diána' oltáránál verésében a' taurisi istenné' hajdani és véres tiszteletének emlékeztető jelét látta. Tehát a' doriai népek' eredeti erkölcei 's hagyományai sokkal nevezeteseb helyet foglaltak Lycurg' törvényiben, sem mint előre gyanítani lehetne.

Egyébiránt Müller azt tartja, hogy e' nép' erkölcei valódi hajdankori helleni erkölcsök, mellyek Spartában tisztábban maradtak fenn, mint máshol. Megmutatta a' hőskorbeli doriai királyság' formáját; megmutatja, hogy a' Homer által említett királyok igen hasonlítanak a' spartaiakhoz, kik áldozván az isteneknek, szinte úgy részt vettek az áldozatból. Így feltalálta Homerban az öregek' tanácsát, úgy egyebeket is a' férfiak' közös ebédlésének eredetéig. Sőt még azt is igen hihetővé tette, hogy ezen erkölcsök megvalának olly népeknél is, mellyeknél azokat utóbb a' democratia eltörlötte; Athene' tanácsnokiban a' Lacedaemonban fennmaradt hős királyság' vég maradványait ismeré meg.

Igy tekintve Lycurg' míve egészen más alakban tűnik fel. Ha ez bizonyos tekintetekben a' hasonló erkölcsök' erőszakos bitangolása, sok másban egyszersmind az előbbie' visszaállítása 's ujra szerkeztetése; és

az erkölcsök' befolyása ismét kitűnik itt olly törvényhozásban is, melly azokon leginkább uralkodni látszék.

Mondhatni, hogy Sparta' alkotmánya valamennyi doriai alkotmányok' közös elvének nagyításán alapult. Ez elv volt a' rend, de nem tagadó rend, vagy is a' rendetlenség' nem léte, melly csak egy kényszerítő erő által eszközöltetik, 's annak szüntével elvesz; hanem valóságos rend, melly a' status' minden részeinek 's a' polgári társaság' minden elemeinek összehangzó szerkezetében áll. Ezt a' doriaiak a' szép cosmos nevezettel különböztették meg, melly a' mindenség' rendét jelenti. Az ez értelemben vett rend, amaz egyszerűséggel és nagysággal teljes rend, melly a' részeknek egymásközi összeszerkezéséből támad, kitűnik építésekben, mint kitűnék vallásokban, költészetökben, 's hangászatokban. Egész lételők ezen rendnek 's összehangzásnak bélyegét hordá, 's annak érzetét és szükségét a' politicába is átvitték. A' társaság a' doriaiak' fogalma 's erkölce szerint nem független és elszigetelt emberek' csoportja, hanem vallásos kapcsok által szoros nyalábba kötött polgárok' tömege volt, mellyben senki sem birt személyes léttel, hanem mindenki valamennyinek életét élte 's úgy szólván a' statusban elenyészett.

Illyen volt a' doriaiak' ideálja a' kormányról, mellyet mindenütt, hol csak megtelepedtek, Cretában, Corinthban, és Siciliában létesíteni igyekeztek. Ezt akarta Lycurg is, de tul csapongva. El lévén fogva a' doriai rend', a' cosmos' képzetétől, nem vette számba az egyesek' és családok' érzelmeit, 's a' közjónak mindeniket feláldozta. Senkit sem hagyott élni, csak ki ennek szolgálhatott, 's csak azon feltét alatt, hogy annak szünet nélkül szolgáljon. E' kötelességnek, melly nézete szerint a' politicának czélja volt, mindent alárendelt; semmit sem hagyott magánosak' képzelődésére; még a' lakomákat, öltözeteket, sőt a' házasok' legbelsőbb viszonyait sem; nem kimélte az emberi szív' legdrágább érzeményit, nem a' természet'

leg hatalmasb ösztöneit: a' doriai törvényhozó' szemei előtt mindez önszeretet volt, mellyet porrá kelle tenni 's csak e' por lehetett a' status' összeforrasztó enyve: mit gondolt ő a' szüzek' szemérmével, a' férjek' szeretetével, a' fiak' vonzalmával? Ő azt akarta, hogy csak egy anya legyen, Sparta; egy szerető, egy nő, Sparta; minden személyességet el akart sülyeszteni egy hatalmas egységben, és célta is ért. Ért, mert az ötlet, mellynék tökélyre vitelére törekedett, doriai ötlet volt, 's doriai néppel dolga. Törvénye olyan volt mint azon népszerű zsarnokok, kiknek a' sokaság enged, mivel hajlandóságának önkényük kedvez.

'S e' nélkül hihetni-e, hogy Sparta olly könnyen bevette volna e' törvényt, mellyet semmi kül erő nem támogatott, mellyet ugyan az istenek tanácsoltak, de kik magok sem független hatalommal parancsoltak? Vagy a' törvényhozó erőhez nyult volna-e, hogy magának engedelmességet szerezzen, ha a' társaságban, mellyet igazgatni akart, egy elrejtett támaszpontot nem talál? Másként uralkodása illy büszke emberek felett megmagyarázhatatlan; legalább nem vonták volna olly sokáig és olly vigan a' jármot, (mert a' lacedaemoni vigság közmondássá vált), ha ez iga erkölcsükkel nem egyez vala.

Az erkölcsöknek a' most említett törvényekre Lycurg' alkotmánya' kezdetében gyakorlott befolyása, nem kevésbbé tetszik ki ennek virágzása alatt 's felbomlásakor is. Lycurg' törvényei' behozása után 130 esztendővel állítottak fel az ephorok, kiknek szerepe állandó ellenszegültség volt Lycurg' alkotmánya ellen.

Min épült ezen ephorok' szerepe, melly a' statusban olly nagy változásokat okozott 's annak vesztét sietteté? A' lacedaemoni hatalom' öregbülése szülte új viszonyokon és új erkölcsöken. A' föld' kiterjedése megtágítván a' nemzeti köteleket, szaporítá a' spartaiak 's idegenek közti érintéspontokat. Innen az ephorok, kikre minden idegeneket illető ügyek bizattak, nagyobb fontosságot nyertek, midőn ezek' száma Ly-

curg' törvényei' daczára naponként szaporodott. Az ephorok ügyelének a' status' jövedelmeire is, 's növekedvén a' köz gazdagság, ezek' tekintete is növekedett. Szóval: minden újításnak, melly az eredeti törvényhozás' megváltoztatására czélzott, az ephoratus volt eszköze és műszere. Ime itt tehát egy, az erkölcsök' változása által a' polgári alkotmányba csuszott háborító elem, melly annak vég romlását okozá. Valóban az ephorok' egyike vala az, ki szabad végrendelési jogot kívánt, mi azon móddal, melly szerint Lycurg a' tulajdonosságot meghatározta, össze nem férhetett. Ephorok valának azok is, kik Agisnak és Cleomenesnek a' hajdani törvények' visszaállítására czélzó nagylelkű törekvéseit dugába dönték.

Azonban leghathatósabban segíté 's nagy részben okozá az ephoratus' rontó irányát a' peloponnesusi had után behozott gazdagság 's az ezt követő erkölcsi romlás. Athene' aranyával uj erkölcsök csusztak a' hatalmas városba.

E' percztől fogva szívében vala megsebbetve Lycurg' míve; 's meg is halt e' sebben hosszú vonaglás után, mellynek tartóssága megmutatta, milly sokat vala képes kiállani.

Ez szokott történni a' kormányokkal, mellyek semmi előhaladást nem engednek; egy tetszőleges merevültségben visszavonulva, azt hiszik, hogy kike-rülhetik az idő' hatását, melly minden lényt szüntelen változtat. De lassanként lételők' feltételei akaratjok ellen is módosulnak. Az erkölcsök a' törvény' minden kényszerítése 's akadályja mellett is megváltoznak, mert természetünk örökös változandóság, 's ekkor a' törvény, minthogy velök előre nem alkudott, általok elvesz. Ez nem lépett szövetségre az uj erkölcsökkel, hanem sirba követi a' régieket. Lycurg' intézetének örökítésére szükséges volt volna azt egészen elszigetelni, 's kivenni azon szünetlen forgás alól, melly az erkölcsi világot szintugy ragadja az időn, mint a' materialis egyetemet a' közön keresztül, mert idegen

szokások' legkisebb érintése is megerősíté egy mindig növekedő változás' csiráját a' lacedaemoniak' erkölcsében 's így az erkölcsök végre alá ásatvan, a' törvénynek, mellyet ezek tartának fenn, talpköveivel együtt össze kelle omlani. Ha Spartára nézve némi figyelem kívántatott annak kifürkészésében, milly befolyást gyakorlottak az erkölcsök a' törvényekre, Athenében első pillantatra is ezen befolyás tűnik szembe.

Az atheneiek' erkölcei Solon' idejében létalaposan democratiaiak valának. Nem volt itt, mint Spartában, szentelt nemzetség, mellyhez a' királyi szék némi isteni jognál fogva tartozott. Nem is volt ott amaz elkülönzés egy hódoltatások által megerősült kis számu polgárság 's egy alávetett tömérdek népség közt. Több századok óta Codrussal együtt kihalt a' királyság 's Attica' földén mély gyökeret vert az egyenlőség. Athene' parti fekvése ösztönt ada a' kereskedeésre, 's a' kereskedeés kedvez a' democratiának. Szóval úgy látszik, hogy a' jóniai faj' vérében olly valami rejlik, mi azt ellenállhatlanul kereskedési munkásságra, 's political egyenlőségre sarkalja. E' részletes szellem kitünt Kis-Ázsiának jónai városiban, 's a' szökevények, kik Massiliát (Marseille) alapíták, általvitték azt magokkal Phociából Gallia' partjaira is.

Solon tehát Athenében democratiai erkölcsöket talált, 's ezeknek rendes következményeit: nyugtalanságot, rendetlenséget, meghasonlást. Már előtte két módon próbálák ez erkölcsöket zabolázni. Egyik egy vad törvényhozónak kétségbeesett erőlködése volt, ki érezvén hogy szükség Athenét újra alkotni, azt vélte, hogy ezt vérrel kell tennie. Draco' törvényét hirtelen visszavetette annak rendkívüli keménysége. A' cretai Epimenides, ezen szent és titokteljes ember, kiről azt hitték, hogy istenekkel társalkodik, Athenébe jött; ott olly tisztelettel fogadták mint isteni embert, kinek az ég sugall; de hamar észre vette a' doriai jósló, hogy az atheneiek' erkölcei ellenkeznek azon alkotmánynyal, mellyet nekik adhatna, 's így miután

némelly vallásos szertartásokat rendelt, alig hagyva ott létének nyomát, visszatért. A' fejtelenség legfőbb pontra hágott. Kiki ön képzelődése szerint akarta rendezni a' statust. A' hegyek', síkság' és vizek' lakói mind más más alkotmányt kívántak, szokásaikhoz 's szükségükhöz képest. A' vagyon' egyenetlensége, melly rettenetes ott hol ellensúlyt semmi más egyenetlenségben nem talál, 's mindeneknél szemtelenebb 's kegyetlenebb tyrannismusával a' democratiai statusokat felforgatja, — a' vagyon' egyenetlensége annyira ment már, hogy a' földbirtok csak egy csekély szám' kezében volt, a' sokaság pedig nyomorusággal 's adóssággal küzködött. Amazok mindent meg akarának tartani, ezek az adósságok' eltörlesztését 's a' föld' felosztását sürgették. A' társaság igen nagy veszélyben forgott, melly enyészettel fenyegeté. Ekkor állott elő Solon.

Eddig egész keleten 's magában Spartában is olly törvényhozókat láttunk, kik a' vallást tették politicájok' alapjává 's e' czím alatt nagy hatalmat gyakorlának az emberek' érzeményn 's erkölcssein. Solon első, ki e' hathatós támaszt elmellőzni merészli. Alig említnek részére némi bizonytalan oraculumbot. Mennyire vagyunk amaz örökös delphii közbenjárástól Lycurg' törvényhozásában! — Solon' létében semmi kétséges, semmi csodálatos nincsen, nem vész az el a' hőskor' éj-jelében, nem terjed a' költés' országába. Solon nem Heraclida, kiről inkább mesés mint hihető mondák maradtak volna fenn. Élete egyszerű, származása közepeszerű. Nem szól fennen; nem változtatja a' társaság' alapjait, hanem arra lévén választva, hogy magához hasonlóknak törvényt adjon, iparkodik keresni azt, mi azokra nézve egyszersmind ohajtandó 's lehetséges is legyen. Figyelembe veszi a' körülményeket, akadályokat, alkuszik a' részekkel, eltörli az adósságokat, reményt nyújt, hogy a' földet felosztja, a' törvényhozással 's politicával eddig ismeretlen módon bánik; szóval, mint maga mondja, nem akar az atheneieknek képzel-

hető legjobb, hanem csak azok közt, mellyeket eltűrhetnek, legjobb törvényeket adni. Illy nézőpontba tévén magát, nyilván való, hogy az erkölcsökre nagyon ügyelend törvényeiben, 's ezek nem czélzandanak másra, mint hogy amazoknak kifejezéseik legyenek, legfelebb is, hogy azokat közvetve megjobbítsák 's ön magokból keressék azt, mivel rossz következtetéseiket mérsékeljék, de nem hogy megtörjék, nem hogy megsemmisítsék.

Az athenei erkölcsök, mint láttuk, democratiaiak valának. Solon' törvénye is, mint ezek, demokratiai lesz. E' törvényhozásnak csupán egy czélja van: az erkölcsökben foglalt demokratiai elemek' szerkezése 's rendbeszedése.

Tehát e' törvény parancsolni fogja a' munkásságot, műszorgalmat, ösztönözni fog a' kézművekre *), mellyeket Lycurg elnyomni iparkodott; mert e' törvény munkás és kereskedő néphez vala irányozva, Lycurgnak pedig egy hadakozó néppel vala dolga, melly csak harczy munkákban gyönyörködött, 's a' kézi foglalatosságok iránt aristocratiai utálattal viseltetett.

Athenében egy népszerű választottság felségi joggal határozand, ellenmondás és fölebbvitel nélkül. Valóban, hogy is lehetne e' heves, nyugtalan, irigy népet rávenni, hogy érdekei' 's dicsősége' dolgában másokra 's ne magára figyeljen? Hogy lehetne tőle megnyerni, hogy magát a' vitatás', nyilvános szónoklat' 's ítélelhozás' gyönyörétől megfoszsza? Ennek csak a' forumi helyelő 's szenvedélyes élet kell. Solon nem fogja próbálni e' népet a' köz piactól, szónokszéktől eltávolztatni, mert ez elmés és hiu sokaság mindenre kész vemedni 's azt hiszi, mindent képes tenni; hanem Solon, ki maga is athenei fi, 's honosai közt legnagyobb észszel bir, hizelegve a' nép' gondolkozásának, jut arra, hogy őket igazgassa. Elménczsége talál e' demo-

*) Solon az olly fiut, kit apja valamelly kézi mesterségre nem tanítatott, felmenti azon kötelesség alól, hogy azt vésésében táplálja.

cratia' keblében is olyyat, mivel azt akarhatja ellen is kormányozza. Minden polgárnak kell szavazni; de azt kívánván, hogy előbb azok adjanak voksot, kik már harminczadik évöket betöltötték, reményli, hogy a' példa' ereje a' többieket is vonzani, 's az ifjúság' heveskedését, meggondolásra időt hagyván neki, csillapítani fogja. Egész Athenének joga van szónokszékre állani; de Solon közvetve megszorítja a' szónokok' számát erkölceiknek előleges megbírálása által: ki apját vagy anyját megverte, azokat táplálni 's hajlékába fogadni vonakodott, ütközetben vértjét elvetette stb, ha polgártársaihoz nyilvános beszédet tartani merészelne, általok vádoltathatik. Végre Solon a' nép' inditói jogát a' négyszázak' tanácsának adja; a' nép határoz, de csak arról, mit a' tanácsajánlatba hozott. És nézzük, miként alakul ezen tanács? Kiváltság' neve alatt nem, mert ezt Athene' büszke democratiája nem tűrné. Ki jeleli hát ki azokat, kik benne részt vesznek? Sors; a' fejér vagy fekete bab. Solon tehát a' democratiának középutat a' vak esetben keres, mellyet néha amannál kevésbbé vaknak tart, 's a' nép' egyenlőségért buzgalmat rá vevé ez engedményre a' törvényhozó' ügyessége, a' nélkül, hogy amaz észre venné mit teszen, 's meggondolná, hogy voltaképen a' történet minden egyenetlenség' szülője.

Az atheneieknek vagyon szerint négy osztályra sorozása egészen democratiái szellemü, mert ingó alapon, gazdagságon épül; egyébiránt polgári tisztségeket a' három főbb osztály különég nélkül viselhetett, csak a' negyedik vala kizárva; 's Solon mintegy orvoslásul ezen democratiái elv' sérelmének, kárpótlás gyanánt e' negyedik osztálynak hagyá a' törvény-tisztségeket. Az egész athenei alkotmány tehát gazdagságon alapult. Solon nem talált más társas elvet: kénytelen vala tehát mindent ebből következtetni, 's talán Athene Solon' daczára is olly erkölcsi romlásba süllyed, millyenbe azon köztársaságok bukhatnak, mellyeknek pénz egyetlen rugójok, ha csak a' kereskedői szellem az ékes-

szólás' erejében 's lángész' hatalmában természetes ellensúlyt nem talál. Solon küzdött a' democratiákat rontó önszeretet ellen, melly egymás után dicsvágy' és tunyaság' vonásiban nyilvánult. Vállalata annál nehezebb volt mivel minden vallásos vagy aristocratiai támaszponttól meg vala fosztva; 's azon segédeszközökben, mellyekkel ezt pótolni igyekezett, csodálandó leleményes ész bizonyított. Az athenei nép' makacs erkölce szabott elébe rendet, 's ő mégis erősebb, szilárdabb erkölcsöket iparkodott neki adni. E' czélból minden polgárnak kötelességévé tette; hogy szakadás' esetében egyik vagy másik részhez álljon; akarkinek megengedte, hogy egy megsértett asszony' vagy gyermek' nevében vádlóként felállhasson, 's csupán magányos bántalmat is hazasértésnek nyilatkoztatott.

Mert bár mi különség volt is Lycurg' merészsége 's tekintete, és Solon' félenk bölcsesége 's okos szemessege közt, még is iparkodott ő, ha eltérőbb módon is, törvényei által az erkölcsökre hatni.

Részrehajlás nélkül meg kell ezt ismerni; valamint láttuk, hogy Lycurg' törvényei, mellyek olly hatalommal bírtak az erkölcsök felett, némelly tekintetben ezek' befolyásának engedtek, úgy Solon is legnagyobb gonddal vigyáz a' nevelésre, a' birtokot bizonyos mértéken túl hágni nem engedi, beelegyül a' házi élet' aprólékosságiba, 's halállal bünteti az archont, ki köz helyen részegen merészlene megjelenni.

Egyébiránt az atheneiek' erkölcsében némi született méltóság 's csinos izlés volt, melly őket még rendtelenségeikben is követte 's botlásaitat mérsékelte. Némellykor nagysággal párosult finom érzés szerencsésen pótolá 's jobbítá a' törvényeket. Ez adott erőt amaz ítéletnek, melly az atheneit becsületétől megfosztá 's becstelenné (atimos) keresztelé. Azon sok eset, mellyben e' büntetés végre hajtatott, oda mutat, hogy tetemes sikerének kellett lenni, 's illy törvénynek csak úgy lehet foganatja, ha rendelése az erkölcsök által is helyben hagyatik.

Bizonyára a' nagyravágyás- és fondorkodásnak tágas mezeje volt olly országban, mint Athene, hol az hirtelen mindenre vihet; de nem kell feledni, hogy legtöbb tisztségek, annyi törekvések' tárgyai, nem adának egyébre kiváltságot, mint vagyonának a' status' szolgálatában elköltésére. Illyenek valának a' hajós kapitányok' hivatalai, kik a' köztársaság' hadi hajóit felkészíték; illyenek a' játékszini igazgatókéi; mert játékszin, hangászat, táncz köz dolgok, sőt mondhatni hivatalos dolgok valának. Archonok teljes gyülekezetben nevezék ki a' nyilvános tánczok mellett játszó fuvolásokat, és sem idegenek, sem megbecstelenített atheneinek nem vala szabad e' tánczokba elegyülni.

Szeretetre méltó nép, mellynek törvényei nem áttallják a' nemes multságokat szabályozni! Solon ajánlá, hogy a' muzsika' különféle módjai ne zavartatnának össze, Plato pedig törvényekről tartott beszélgetését az ének' és tánczkarok' fontosságának megállapításával kezdi.

Illyen népnek költész törvényhozó kellett.

E' törvényhozó versekben adván tőle polgári alkotmányt kérő honfiainak tanácsot, egy olly kellemteljes jelenetet mutat, millyet csak Athene adhat.

Solon nem kívánt törvényinek, mint Lycurg, örök állandóságot. Az athenei szellem sokkal ingóbb és változóbb volt, semmint illy reményt táplálhatott volna; Solon csak száz esztendei fennmaradást kívánt törvényinek, 's még e' mértéklett ohajtása sem teljesült.

Alig távozott el, már visszaáll a' régi fejtelenség 's ezt zsarnokság követi. Pisistrat, a' kellemes és elmés zsarnok, millyennek kell lenni Athene' hódoltatójának, ravaszsággal elfoglalja a' hatalmat, 's azt engedékenységgel 's lágysággal tartja meg. Az öreg Solon hasztalan futkosott fegyveresen Athene' utcáin, hogy polgártársait munkájának ótalmazására feltűzelje; Pisistrat meglátogatja, megtiszteli, 's megnyeri öregségét. Egyébiránt Solon' törvényei olly jól valá-

nak az atheneiek' szelleméhez alkalmazva, hogy a' Pisistratái is ugyan azon értelemben készültek. Innen van, hogy Solon' törvényei, bár több ízben változtak, soha egészen el nem veszték; nem keménységek 's hajthatlanságok által maradtak ezek fenn, mint Lyncurgéi, hanem épen engedekenységek által állottak ellent. Solon felülélte a' maga alkotta kormányformát, de törvényhozásának charactere addig megmaradt, meddik az atheneiek' erkölcei, mellyeknek képe 's fogatja e' törvényhozás volt.

Athene türte a' zsarnokságot, míg szelid 's gyógyó volt, de Pisistrat' fia alatt súlyos és nehéz kezdén lenni, független szeszélye boszúra gyuladt, 's egy valóban athenei összeesküvés kelekedett; egy nagy innep' alkalmával tört ki a' pártütés; fiatal barátok mirtus-ágak alatt rejték el gyilkait. Solon' törvényhozása újra előkerül, de Clisthenes, ki azt visszaállítja, megváltoztatja; még inkább engedvén az atheneiek' demokratiai izlésének, alkotmányukat ez uton még tovább viszi. A' négy osztályból tizet formál 's ez által szaporítja a' statusban a' political munkásságot. E' pillanattól fogva egy mindig nyugtalanabb mozgás rohantatja e' heves népet egy féketlen democratia felé. A' minden elméket elragadó lelkesülés egyszerre csodákat szül hadban, ékesszólásban, költészetben, mesterségekben. Az Ázsia ellen tartott nagy ütközetben a' forró és fenyegetlen Athene volt az, melly a' legelső sorban verekedett; Marathon' mezején ismét Athene hozá bámulatba a' keleti roppant seregeket, olly gondtalan tüzzel rohanván rája, mint egy palestra küzdésére. E' heves és tündöklő vitézségnek Görögországon nem vala mása. A' spartaiak meg tudtak halni királyokkal együtt a' Thermopyléknél, az atheneiek számkiveték tábornokaikat, 's tengeren és szárazon megverék a' perzsákat. Mi törvényhozás állhatott volna ellen a' győzelem' örömének, 's illy dicsőség' mámorának? Hogyan tagadhatni meg valamit bajnok' democratiájától, egy kellemes és lángeszű néptől?

Senki sem mert erről álmodni 's maga a' böles Aristides is engedett a' rohanó árnak. Minden méltóságokra utat nyitott a' polgárok' egész tömegének, a' nélkül, hogy kirekesztené a' negyedik osztályt, melyet Solon' okossága kizárt a' polgári hivatalokból. Ettől fogva lehullának a' csekély korlátok, melyeket a' törvények a' demokratiai erkölcsök ellen szegezni próbálnak. Ez erkölcsök féktelen dühösséggel kezdenek kicsapongani. Ekkor, midőn a' status' épülete a' nép' hullámitól verdestetve, majd majd összedőle, egy olly fényes és dicsőséges percz tűnik még fel Athenére, melly egyetlen az emberi nem' évkönyveiben. A' több földet bíró népek, minden erői egyszerre kilobban-
tak. Pericles, ki nevét ezen bámulandó időszakhoz kapcsolá, Pericles volt, ki hazája' alkotmányának végső csapást adott, ki megtágítá a' társaság' köteleit, 's olly vágásba hajtá a' status' kocsiát, mellyben olly fényesen 's gyorsan kelle futnia, és diadalában, Görögország' 's a' világ' tapsai közt izekre törnie.

Kétségkívül egy illy rendkívüli időszak' előállítására, minden polgár' lelkének felhevülve kelle lenni a' democratia' hánykódásai és szélvészai által; a' népi szellő' égető fuvalmára vala szükség, hogy e' ragyogó virág a' vihar közepette kinyíljék.

De e' termékeny és irtóztató szellő halálcsirát rejte e' virág' keblébe; Athenének ekkor egy az emberiség' történetében hasonlíthatlan órája volt; de ez óra után meg kelle halnia.

E' láz, melly olly nagy tettekre vitte, sietteté végét; a' joniai szellem, szerencsétlenségére legnagyobb demokratiai felhevültségében találkozott össze a' dóriai-val, melly már régtől fogva megvető 's fenyegető szemmel nézte. Küzdeni kezdenek, 's e' tusa 27 évig tartott. A' joniaiban volt bátorság, de nem volt állhatatosság és béketűrés; a' dóriai hidegen földhez sujtotta 's rabjává tette. Lycurg' Spartája erősebb volt, mint Solon' Athenéje.

De Athene nem tudott sokáig szolgálni 's leginkább zsarnokinak komolyságát nem szokhatta meg; felkelt, 's elűzte őket. Most egy inkább hozzá illő hódoltató állott elő. Sándor elég dicső bajnok volt, hogy Pisistrat' és Pericles' nyomaiba lépjen. Athene, melly mint valamennyi hajdankorbeli demokratiai status, mindig hajlandó vala a' zsarnokságra, Athene, a' mivelt-ség' 's dicsőség' hozzája, rá hagyá magát szedetni Filep' ravaszsága, 's meggyőzetni Sándor' hadi tettei által.

Végre minden görög nép egymás után elveszté szabadságát, mivel elveszté a' szabadság' erkölcsseit.

Az achajai szövetség utolsó próba vala ennek védelmére; de mikor már az csak két fiatal király 's némelly spartai nemes hölgyek' képzeletében élt; mikor már hóhér' keze által mult vala ki Agis' tömlöczében, vagy Alexandria' utcáin Cleomenes' és vitéz' bajtársai holt tetemei közt szendergett. Már késő volt. Hasztalan tapsolt egész Görögország Romának, melly azt szabadnak nyilatkoztatta, a' világ' urai nem rendelhetének szabadságot: halált, nem életet szokás rendelni. A' hajdani erkölcsökkel a' hajdani görög társaság is elenyészett. Ezentul a' romai nép állá helyébe a' világ' nézőterén. Meghalván tehát Görögország, kövessük a' világot, térjünk a' romaiakra.

R O M A.

Midőn e' nép közé térünk, szinte földhez sujt benünket egy roppant nagyság' képzete; a' gondolat elalél a' név' fensége alatt, mellynek hajdan egy egész világ hódolt. Olly forma tiszteletet érezünk, mint melly a' Capitolium' lábaihoz érkezett álmélkodó utazót el szokta fogni.

A' romai társaság legerősebb, mellyet valaha ember alkotott. Lehete ezt látni abból, hogy mindenikkel mérközve, nem csak valamennyit legyőzte, hanem saját szellemét is rájuk tolta.

Világnak nevezék birodalmát; 's valóban csaknem az egész világ birtokában volt. A' romai társaság össze-

elegyült az egész emberi nem' társaságával. Midőn vége lett, vele együtt összedőlt a' hajdankori miveltség is, 's a' mai csinosodás, kebléből kelt ki. Ime tehát a' historia' középpontján állunk: vagy talán érdekesebb lenne vizsgálni a' törvény' és erkölcs' kölcsönös hatását olly népnél, melly a' föld' csaknem minden népeinek saját erkölceit 's törvényeit adta?

A' Roma' eredetét fedező homály csak zavarosan engedi azt látnunk. Ez éj, 's bölcsőjének e' fátyolai azok, mellyek alatt a' törvények és erkölcsök, mint minden társaság' elvei, egyesülnek, összekeverednek, 's úgy szólván egymást sokkal szorosabban 's belsőbbben átjárják, mint másutt. A' törvények' 's erkölcsök' eredeti alakja olly ősz régiségben tűnik el, hova szem nem hathat. Mi ebből kikelt, szilárd és egynemű; a' két egybeforradt elem úgy össze van vegyülve és gyurva, hogy egymástól el nem választható. Nem látzik, hogy az erkölcsök engednének a' törvénynek, vagy a' törvény simulna az erkölcsökhöz. Kezdetben a' törvénynek csak annyi tekintete van, mint a' szokásnak, erkölcsök adnak jogot, jog erkölcsöket; hogy' legyen így eredetében a' *mos* és *jus*, hagyomány és törvényesség elkülönözhető?

Ha a' valaha volt legnagyobb hatalomnak talpköve úgy szólván kódos mélységben elrejtve 's temetve van, legalább megsemlélhetjük az épületet, mellyet tart, sőt keresztül hajolva az örvény felett, mellyben nyugszik, alkotó szereiből némellyeket ki is vehetünk.

Mi fontossággal bir a' királyok' szaka? nem kezdetbeli, következőleg nem homályos időszak-e ez, mellyben a' romai társaság' különféle állapító elvei kifejlenek? Ha úgy van, próbáljuk meg ez elveket burkok- és zavarjokból kibontani.

Kezdetben etruriai elvre akadunk. Etruriából jöttek a' romaiak' szokásai 's vallásos szertartásai, 's e' madarakból jövendőlő tudomány, melly politicájokban olly fontos szerepet játszott. Az etruriai vallás titokteljes és rémítő volt. Villám vala oraculuma, melly-

től tanácsot kért; vihar közt lángoló ég a' könyv, melyből jövődjét olvasá. A' hetruriai parancsnokok tarták birtokokban e' vallást, melly hatalmokat megerősíté. Akármik voltak legyen okai 's körülményei annak, hogy amaz etruriai szokásnak, az állatok' belciből jövődőlésnek egy része Romába is átsuszott, nem lehet a' hajdani romai szerkezetben annak nyomaira nem ismernünk. Egyébiránt a' királyság' címerei mind Etruriától kölcsönöztek valának. Előbb hogy sem Roma létezett, volt már e' tartományban tanács (senatus), köznép (plebei), nemesek (gentes), pártfogoltak (clientes). A' három tribusra és harmincz curiára osztás is etruriai eredetűnek látszik. Jegyezzük meg, hogy mind ezek szintugy szokások mint intézetek, 's épen olly helyesen erkölcsnek mint törvényeknek nevezhetők. Ez etruscusoktól kölcsönzött vallásos szokásokkal 's political formákkal az eredeti Roma' alakítására egyesültek még Latium' földmivelő 's Sabinum' hadakozó erkölcei is. A' régi sabinok egész a' romai historia' legelfajultabb szakáig fennhagyták durva együgyűségök' 's férfias bátorságok' hírét. Ezek' caractere is nagyon vallásos volt, minék példánya Numa. Tehát vallás, földmivelés és harc vala eredeti anyagja a' romai erkölcsöknek. A' tisztán aristocratiai Etruria elhinté bennök a' néposztályok' szellemének magvát; Latium' és Sabinum' patriarchai 's hadakozó szokásait elegyíté közējök. Ezekből lett a' romai ajtatos és büszke, komoly és vad szellem. És így ezen világ' hódítására 'és féken tartására rendelt nép' lényét vallás, szorgosság és erő tevé.

De így szerkezve félhete, hogy mint magok az etruskok, hadviselő vagy papi aristocratia' járma alá kerül, melly kettős súlyával végre szétzuzá vala; e' veszélytől csak az menté meg, hogy a' nemesek ellen egy vitéz és hatalmas népet állíthata. Nem kell tehát a' népet ugy képzelni, mint valamelly nyomoru gyűlevész csoportot, hanem azon elegy népséget kell benne tekinteni, melly a' város' birtokában első lakóság kö-

rül letelepedett. Innen magyarázható, hogy' lehettek hatalmas nemzetségek plebejusok, hogy lehettek az eredeti köznép közt nagy birtokosak, sőt lovagok is.

Mint tudva van, a' köznépnek 's nemességnek szüntelen küzdése tette a' romai historia' megkülönböztető bélyegét. E' küzdés okozta a' szellemi mozgásokat 's szülte a' köztársaság' nagyságát, ebből keletkeztek Roma' politicai erkölcei. E' politicai erkölcsök átszivárgottak a' vallásos, patriarchai és hadakozó erkölcsökbe, ezek adtak a' nagy tömegnek életet és mozgást, ezek tették termékenynyé ez erőteljes földet, 's a' romai alkotmány' talpköveit egybeforraszták.

Eredetökben feltagolván így Roma' erkölceit, lássuk most kifejlődését a' törvényhozásnak, melly ezen alapul vagy inkább velök egy testet képez, 's minden lázadásaikban és viszontagságaikban osztozik.

E' lázadások' legelsője felettébb régi 's végtelen következetű volt; az ez, melly ama' félig mesés személylyel van kapcsolatban, kinek etruriai neve Mastarna: 's kit Titus Livius Servius Tulliusnak nevez. Új erkölcsök által okozott új szerkezés vala ez. Ugy látszik, hogy a' katonai elem futólag hatalmasabb volt a' papi és aristocratiai elemnél, midőn a' centuriákra osztás nagyobb tekintetű volt mint a' curiákra osztás, midőn az egész romai nép osztály-különség nélkül egy olly birtokosokból álló hadi seregbe soroztatott, mellynek politicai jogai 's katonai kötelességei egyenes arányban állanak a' gazdagsággal. Az e' lázadáshoz csatlakozó törvényhozói rendeletek nagy változását mutatják az erkölcsöknek, 's innen kellett következni ama' lázadásnak. Minden polgári cselekvésnek, melly kereskedési alaku, 's valódi vagy szinlett eladás által (*per aes et libram*) történik, a' centuriák' szerkezetében van eredete, mert a' Servius Tullius' öt osztályát ábrázoló tanuk (*classici*) előtt kellett végbe mennie. A' tanuk előtti alku vagy vásár a' hajdan Fidius istennek tétetni szokott eskü helyett jött be. Az egybekelés, mellynél a' menyasszonyt vásárlák (*coem-*

tio), a' szent szertartások szerinti menyekző' helyét pótolá. Szóval, mint Müller Otto mondja, Servius' alkotmánya a' vallásos formák' helyibe mindenütt pénzbeli egyezkedést rendel. Ugy látszik, hogy Kevély-Tarquin' uralkodása alatt ismét felkapott az aristocrata; de Servius' törvényhozása nem veszett egészen el, hanem részben, ha csak hagyományképen is, fennmaradt; még a' köztársaság' idejében is ez tevé a' köznépi jogok' váltságlevelét, erre hivatkoztak szüntelen, 's ezt veték a' nemesi szabadságok ellen azon hosszú küzdelemben, melly köztők divatozott. Azután jött a' nagy zendülés, a' Tarquinok' kiűzetése. Mély titok fedi e' történetet, mellyet a' később kor' költeményei alakjából egészen kivetköztettek. Mennyiben tárgyunkra tartozik, azt vesszük észre, hogy ez az erkölcsök' fellázadása volt az ellen, ki azokat Lucretia' személyében megsértette. Akárminő legyen a' hitel, mellyet Titus Livius' bámulandó elbeszélésének tulajdonítanak, még is bizonyít az valamit a' hajdani házi erkölcsök' méltóságára, tisztaságára 's azoknak indulatokon uralkodására nézve, kivált ha Appius' buktát Tarquinéval összehasonlítjuk. Mese vagy igaz történet, a' monda kétszer említi, hogy a' romai szemérem boszuló fegyvert ada a' szabadság kezébe, 's hogy az erkölcsök mind Lucretia' mind Virginia' idejében valódi szent felkelés által változtatták meg a' törvényeket. De a' Tarquinok' megbuktatásakor a' patriciusi szemérem diadalmaskodott; a' köznép csaknem ki vala zárva e' lázadásból, mellyet a' zsarnok' unokája, az aristocrata Brutus fejezett be. Az etruski királyság' czimerei évi királyokra menének által, kik közt Collatin volt első. A' patriciusok' erkölcei korántsem szelidülének győzelmök után, sőt kettőzteték nyerseségeket. Csoportonként esének kerülhetlen kezeik közé adásaik, 's eltölték börtönökhöz 's kinzöhelyekhez hasonlókká lett lakjaikat. Ekkor, tizenhat év mulva a' nemesi lázadás után, melly a' consuli kormányt behozta volt, kezde kiűtni a' népzendülés, melly a' tribunatusnak ada lételt. A' ve-

szélylyel fenyegető zavarok közepett érzé most a' romai társaság, hogy végromlása' elkerülésére szükség a' maga elvéhez, ama' szokások' összeségéhez folyamodnia, mellyek egyszersmind jogait 's erkölceit tevék. Eddig a' törvény nem vala írásba foglalva, hanem csak élő szóhagyományban állott, mellynek, mint egyéb szent dolgoknak is, gondviselője a' nemesség volt; most leírák e' hagyományokat, és még ekkor is a' nemesek közül választák azon tiz férfit, kik azoknak szerkesztésére megbizattak.

Illyen volt valójában a' decemvirek' küldetése. A' tizenkét tábla' törvénye épen nem volt görög törvény, mint utóbb vélték, midőn a' romaiak hiuságból mind intézeteiket mind eredetöket a' görögökhöz kapcsolni igyekeztek. A' tizenkét tábla' törvénye szabad és durva kifejezése a' régi erkölcsöknek, régi szokásoknak, mellyek' urasága alatt Roma alakult 's addig élt. Ez szenteli meg az apa' rémítő hatalmát, melly szerint gyermekeit megölhette, vagy eladhatta; 'e' szellemhez hű maradva, ezt mondja: „az apa siessen csoda rút-ságu gyermekét megölni,“ 's a' fiunak csak akkor engede szabadságot, ha már háromszor volt eladva. Egyébiránt, ez utóbbi rendelet, melly nekünk az apai kegyetlenség' legfőbb fokának látszik, talán épen a' felszabadítás' (emancipatio) kezdete volt. De legyen akármin, illy törvények' megfoghatására, meg kell vizsgálnunk a' romai gondolkodásmódot a' családra nézve, mellyben az apa minden; a' fiu és nő rá nézve nem személyek, ezeknek nem ajándékozhat (nem adhat donatiót), mert ez két személyt tesz fel. A' fiu sem szerezhethet, sem rendelkezhetik; a' fiu apja' jószágá, jószágával pedig az apa kénye szerint bánhatik, illyenek a' romai jog' eredeti elvei. Ez alaptételek, a' főleg háznépre épült romai erkölcsök' lelkéből valának mérítve. Ha ebben valaki kételkednék, emlékezzék, hogy Halicarnassi Dionys Romulusnak tulajdonítja a' törvényt, melly az apát fia' megölésére 's eladására felhatalmazza: tehát ezt korábbinak hitték a' tizenkét

táblánál; különben ezek nem olly törvények, mellyek kigondoltatnak, egyedül a' szokás azon törvényhozó, melly ezeket megállapíthatja. A' tizenkét tábla' törvényein végig úgy találjuk a' hajdani romai erkölcsök' szellemét, mint millyeneknek azokat ábrázolni próbáltuk. Azt mondók, hogy a' törvények egy gyászos valóság' bélyegei valának, és a' tizenkét tábla' törvényeiből megmaradt töredékek közt tizenegy halálnemeknek szentelt czikk találtatik, ezek közt olvashatni ama' balga babonára mutató rendeletet is: „ki valamelly ártalmas bűbajos beszédet mond, apagyilkosnak tekintessék.“ Ez erkölcsök földmivelőiek valának, a' tizenkét tábla előre látta ez aprólékos körülményeket 's keményen bünteti a' földmivelésben okozandó károkat. „Ki bárányt öl, kötöztessék 's vesszőztessék meg. Ki az eke után termett gabonát éjjel lopva learatja, Ceresnek áldoztassék *) 's akasztassék fel. Mi a' háborut illeti, békes-e ezen törvényhozás, melly idegen és ellenség' kifejezésére csupán egy kifejezést ismer? Így tehát a' decemvirek' törvénye által a' csecsemő Roma' erkölsei mit sem vesztenek vadságokból. Tört tagért tagot rendelt az töretni. A' panaszkodónak megengedte, hogy ellenét minden időben törvényszék eleibe idézhesse; ha ez öreg és beteges, nem tiltja, hogy valamelly nyerges állat' hátán mehessen, de tiltja, hogy hordozó-széket használhasson. Nemesek által lévén szerkeztetve, irgalmatlan a' nyomoru adósok ellen, 's magában foglalja ama' rémítő sort, mellyet a' legujabb történetírók, hivatalos magyarázatok' daczára is kénytelenek valának a' hajdankorral együtt betű szerint érteni, 's melly a' hitelezőket felhatalmazza, hogy a' fizetésre nem képes adóst darabokra konczolhassák.

Azonban e' törvényhozás, mellyet a' mult kor' szelleme állíta fel, magában foglalá a' jövő' csiráját is. Ez is tiltá a' házasságot a' nemesek és köznép

*) Qui frugem aratro quaesitam furtim non pavit secuitve, suspensus Cereri esto.

közt, de egyébként polgári jogokra nézve nem tett köztök különséget. Ez már nagy változásra mutat az erkölcsökben 's még nagyobbát készíté.

Ha a' tizenkét tábla' törvénye, mint Titus Livius mondja, a' romai jog' forrása volt; ha Cicero, ki szinte ezt állítja, azon törvényt minden bölcsök' könyveinél fölebb becsüli; ha végre ennek több rendeletei a' köztársaság' törvénytudománya' alapjául szolgáltak 's egész a' keresztyén császárok' gyűjteményeig fennállottak, ezt egyenesen csak annak köszönhetné, mivel gyökeirei a' romai erkölcsökben valának, mert ez teszi a' törvényhozás' erejét, innen jó nedve és élete.

Tulajdonkép szólva, a' tizenkét tábla az, honnan a' romai jog olly terjedelmes története kezdődik; mert legelsőbb a' romai népnél alakult a' jog olly tudománynya, mellynek történetét leheté írni 's az onnan van, mert e' nép eredetétől fogva mind végig mély érzeménynyel 's mély tisztelettel volt a' jog iránt. E' képzet igen nagy erőt ada neki. Gyakran ugyan mind a' köznép mind a' nemesek nagyon balul alkalmazák azt, 's ott is jogot keresének, hol nem volt; de ha eltévedtek, még is hozzá folyamodtak. Még akkor is jogra hivatkoznak, midőn erőszakoskodtak, egyik hagyományra, másik igazságra, azaz a' jog' két alkotó eszkéjére. Tehát a' jog' fogalma a' felek' öszszeütközéséből kelekedett; tehát köztök valami közös volt. A' status egy köteleket, a' társaság egy alapot tartott meg. Ezen állandó szokás által, az erkölcsökből származott jog mind inkább ugyanazonult ezekkel, 's ugy szólva, ezek' létalapját tevé; és így a' romai nép megérdemlé, hogy magát jelesen jogos népnek nevezze.

E' nép más nemzetek iránti viszonyiba is átvivé a' jog' érzetét 's onnan saját ügyében olly bizodalmat merített, melly által győzelmeskedett. Ha a' romaiak hidegen gondolták volna meg azon nagy igazságatlanságot, hogy a' világot meghódítsák, alig hihető, hogy boldogulnak; de egy magasb ösztön, olly ösztön,

melly nem vala erkölcsiség 's nagyság nélkül, segíté őket a' világ' birodalmára. Azt hívék, jogok van az egész emberi nemre; hívék, hogy hódításaikat isteneik pártolják 's kedvelik.

Mennyi gondot, mennyi vigyázatot fordítanak ügyök' igazolására, az igazságnak vagy legalább az igazság' árnyékának részökre vonására! Halljuk csak a' heroldot, midőn a' romai nép' ellenséginek, leplezett fővel innepileg hadat hirdet. Így kiált ez: Halljon engem Jupiter! halljának a' határok! halljon a' törvény! Az igazságnak ezen érzete, még akkor is, midőn az igazság leginkább balra magyaráztatott, vala az, melly a' romaiakat olly pillanatokban is, hol már minden elveszettnek látszott, fenntartá. Ők soha sem estek kétségbe ügyök felől, mert igazságosnak és szentnek hívék. Szóval, mivel azt hitték, hogy jogok van egész világot meghódítani, annak birtokába is jutának.

Miután láttuk, hogy a' romai jog a' romai erkölcsökből származott, lássuk röviden, mivé lettek e' jog 's ez erkölcsök Appius és Justinianus, Virginia és Theodora közti századokban?

A' köztársaság' negyedik és ötödik százada volt a' romai rény' arany ideje; ez a' szigoru erkölcsök' kora, Fabiusok' és Cincinpatok' szaka. Roma küzd Olaszország' népségeivel, 's ezek' legyőzte többbe került, mint az egész világé. Szegénység és harcz aczélozák erkölcsöket, 's politicája ezek' szigorúságából hasonlíthatlan tetti erőt merített. A' két rend' viszálykodása' daczára is egység van a' statusban. Az erkölcsök' általános keménysége gyengíti a' rendek' meghasonlása szülte bal tetteket.

A' nemese-k vesztenek valamit gögjökből a' mezei élet' egyszerű és férfias foglalatossági által. A' köz-nép pillanatokig feledi gyűlöletét 's pártfogóit hévvel követi a' harczmezőre. Azonban a' két érdek sokkal hatalmasb, semmint a' küzdéssel felhagyjon; folyton folyt a' fórum' nagy tusája, 's a' nép szinte annyi bátorságot és állhatatosságot mutat az egyenlőség' ki-

vivásában, mint Olaszország' meghódításában. Majd célját is éré, mert érdemes volt rá. Ime ez egyszerű és tiszta erkölcsök' szakà volt az, mellyben a' köznép törvényhozásbeli nagy foglalatásokat tön. Negyedik században a' lex canuleia helyben hagyja a' nép és nemesség közti összeházasulást. A' lex licinia megengedi, hogy egyik consul a' nép közül választassék. Ötödik században, kivált a' samniták elleni hosszú háboru alatt, a' hős bátorság és rény legnagyobb erködései közepette nyerte meg a' köznép' teljes felszabadulását, sőt tul hágó fontosságával a' köztársaság' súlyegyenét is zavarni kezdé. 412 egy új törvény két consulra terjeszté azon jogot, mellyet a' lex licinia csak egynek engedett volt, 424 már egyik censor is a' nép közül választatni rendeltetik, 's a' nép' végzetei minden polgárra nézve kötelezőknek hirdettetnek. Végre 454 a' lex ogulia betölti a' mértéket, 's négy helyet enged a' népnek a' pontifexek, ötöt az angurok közt. Ez fejezé be a' törvényekben erkölcs által okozott változásokat. Egy századdal elébb azon ötlet, hogy a' papság köznépi kezekre bizassék, szörnyűnek tetszett volna. De haladtak az idők, 's a' régi nemesség, legfényesb kiváltságának ezen erőszakos elragadtatását békén tűrni kénytelenüle.

Másik haladása az erkölcsöknek magának a' törvénynek felszabadulta volt. Kezdetben a' nemesek valának ennek tulajdonosai, legalább bizonyos titkos szertartásokra nézve. Csak ők határozhaták meg, ha a' nap szent-e vagy nem, ha a' jövőndők kedvezők-e vagy ellenkezők, 's így szabadon bántak a' gyűlésekkel 's ítélethozással. De 449 Appius Claudius jegyző elárulá 's kihirdeté e' titkokat. Cneius Flavius a' forumon találá ki a' nemesi tudományok' titkát; leleplezé az évkönyveket. — A' régi papi erkölcsök egész gyökerökig megrendítettek. A' jog' nyilvánossága végtelen diadala volt a' köznépi erkölcsöknek. Érzették ezt a' nemesek; mert más alak alatt iparkodának visszanyerni a' kizáró kereskedést, mellyet elszalasztot-

tak. Bonyolodott és különös szabályokat találának ki, mint törvényi cselekvésekre szükségesekeket, melyeknek alkalmazását csak magok érték. De ezekből is kivetköztettek. Tiberius Coruncanus, papi méltóságra jutott első nemtelen, végső fátyolától is megfosztá a' papi politicát. Ettől fogva minden ember hozzá férhetett a' törvényhez; melly ezentul elveszté vallásos characterét, népszerű arcot vett fel, 's a' romai alkotmányban minden megváltozott.

Két hivatal kapott létre ez első időszakban, melyeknek erkölcsök iránti viszonya sokkal szorosabb, hogysen elmellőztethetnének.

Minden állandó társaság a' fennálló jogok' megtartásán, a' megállapított dolgok' tiszteletén 's a' szokások' tekintetén épül; így van Angliában, így volt Romában is. Azonban az alaptörvénynek e' szilárdsága mellett is pártolni kelle a' változó elemet, melyet semmi törvényhozásból nem lehet kirekeszteni. Erre való volt a' praetori parancs (edictum praetoreum). Az új praetor minden esztendőben körülményes rendszabályokkal tön szükséges módosításokat a' fennálló jogon; megengedé az erkölcsöknek azt, mit veszély nélkül tőlök megtagadni nem lehet. De milly finom okosság, mondhatni, hódoló félénkség kalauzolá ez engedvényeket! Vakbuzgó gonddal óvakodának illetni a' törvény' változhatlan betűjét, legcsodálatosabb költeményeket gondolának ki, hogy az új erkölcsöket a' régi törvényekkel összeegyeztethessék; mint Gibbon megjegyzi, megengedék, hogy a' megholt' titkos vagy hihető kívánsága az örökülés' rendénél 's a' végintézet' formasságáinál nagyobb erővel birjon Magányos sérvek' helyre hozásául kárpotlás és pénzbirdság állítaték a' tizenkét tábla' szokásból kiment szigorúsága helyébe. Idő és köz képzelt feltételek által semmisítetének meg; ifjuság', csalárdság', erőszak' bizonyítása eltörlé az egyezkedés' kötelezését vagy betöltésétől feloldozá. Gibbon alaposan gáncsolja e' módszer' vissza-

éléseit, mellyektől azonban honának politicalai bölcsesége sem volt idegen.

Mint a' praetornak kötelessége vala az erkölcsöket a' törvényekkel összeegyeztetni, úgy a' censor tartozott a' törvényeket erkölcsök által fenntartani. A' censor önkényesen határozta el a' polgárok' rangját: gyalázó ítéletet monda rájuk; megbünteté azt, hova az ítélőszék nem hathatott, a' kicsapongást, feslettséget, vesztegetést. Ő volt az erkölcsök' birája; méltósága, mint Plutarch megjegyzi, mindeneknél fentebb állott. Mig ez tiszteletben tartatott, Roma' szelleme tiszta és szabad volt. Utóbb, mindön Roma erkölcsileg hanyatlani kezdé, kicsapongásinak terhes lett a' censura, 's Titus Clodius népszószóló egy törvényt hozatott, melly amannak hatalmát eltörlé. Visszaállíták ugyan, de nem volt többé tekintete, mióta a' rény is elveszté becsét. A' rény' neve, melly a' császárok alatt darab ideig még emlegetteték, majd nem egyéb lőn gyalázatnál. Utóbb maga e' név is alkalmatlannak találtatott, 's mint lelkiismeret' mardosása, eltöröltetett. Végre midőn Arcadius későn ismét vissza akará állítani ez előbbi kor' méltóságát, az elaggott tanács visszarezzent ez agycsodától 's megvetette azt. Így lőn vége ez intézetnek, melly csak olly hatalmas erkölcsökhöz illett, millyeket a' romai köztársaságnál kezdetében látánk. Azon perczre értünk, hol ez erkölcsök jobbíthatlanul megváltoznak. Kövessük e' változásokat 's lássuk mit tettek a' törvényben.

Valóban tapasztalható a' törvényekben az erkölcsi romlás' fokonkénti haladása egész odáig, hol e' romlottság vég pontra jutván, magát a' status' alaptörvényét támadja meg, 's az erkölcsök megszűnván republicaiak lenni, a' köztársaságot despotismus váltja fel.

Az ötödik század' végén Roma már Olaszország' határszéleinél Görögországgal ütközik össze. A' hatodikban elfoglalja Syracusát, 's keletre tolakodik. Hetedik' elején Corynthtól elszedi remekműveit. De a' világ' elrablott kincsei büntetni kezdék foglalásiért, mert

elpuhíták erkölceit. Ez elpuhulást bizonyítja törvényhozása, mind azon rendszabályokkal, mellyeket elibe vetett, mind azon engedvényekkel, mellyeket miatta tenni kénytelen vala.

Eleinte látható azon erőlködés, mellyel a' vallást, a' romai politicának ezen már annyira megrendített alapját, ismét felemelni igyekezének. Így Papius' törvénye azt rendelé, hogy a' főpap válaszszon ki bizonyos számu hajadont, 's ezekből sorsvetés mutasson ki húsz vestaszüzet. Nem bizonyítja-e ezen romai családokra vetett adó, hogy a' nemzeti istentisztelet' buzgalma hűlni kezdett, 's felélesztésének szükségét a' törvényhozás érezé?

Láthatni azt is, mint küzd a' törvény a' fényűzés és feslettség ellen, hasztalan szaporítván költsékezési rendeleteit: így az asszonyok' fényűzésének meggátlására hozatott a' lex Oppia, mellyet Cato is védelmezett, de melly nem állhata tovább húsz esztendőnél; ide célzott az Orchia és Fannia törvény is, melly lakomáknál a' vendégek' szemérmén számát meghatározta.

Majd törvényeket kezdének hozni a' hivatalkerecsők ellen, mellyeket gyakran kelle újítani, de mindenkor siker nélkül; törvények által kelle tiltani a' szónokok' megvesztegethetését, az örökség-vadászást, kivált asszonyoknak. Végre új vétkek tűnének elő mind a' törvényekben, mind az erkölcsökben; ilyen a' szabad személyek' szemérmén elkövetett erőszak.

A' köztársaság' utolsó másodfél századában, legnagyobb diadalai közepett, sebes léptekkel hanyatlának az erkölcsök, 's intézetei teljes vég romlás felé sietnek. Az erkölcsi romlás irtózatosszavadásokat okoz; a' puhaság kegyetlenséget szül. Midőn ez időszak' törvényeit végig vizsgáljuk, egyszersmind az erkölcsök' és status' felbomlását szemléljük.

Ha valamelly nép' erkölcsisége elkorasosodik, alább hagy az vétkek elleni szigorúságával. Midőn tehát látjuk, hogy Romában a' rágalmazókat büntető törvény eltöröltetik, úgy kell gondolkodnunk, hogy

mindennek vége, mert a' rágalmazás meg van engedve.

A' polgári bátorság' elgyengyültét olvassuk ki azon törvényből, melly nyilvános szavazás' helyébe titkost rendel; a' katonai erkölcsök' elpuhultát abból, melly a' romai katonának eddig kapott díja mellé köntöst is adat. A' katonai fizetések 's ajándékok egészen megváltoztatták a' romai hadak' szellemét 's megölték honszeretetét. A' hadi szolgálat, melly eleinte a' haza' és család' védelmével egynek tekintetett, keresetmóddá vált. E' felett, a' birtokos katonák, kikből eleinte a' sereg állott, egyedül a' köztársaságéi voltak; a' zsoldos katonák pedig azon tábornokok' parancsát követték, kik többet fizettek vagy ajándékoztak.

Sokat zajgottak a' szántóföldi törvények ellen; némellyek nevöket olly esztelen rendszernek is tulajdoníták, melly a' birtok' teljes egyenlőségét erőszakosan akarta volna felállítani. Azonban bizonyos, hogy a' Gracchusok illyes mire soha sem czéloztak. Ők csak olly jogot kívántak vissza a' népre nézve, melly azt ellenmondhatlanul illette, t. i. az ellenségtől általok nyert földekben részesülhetést. Tiberius nem sürgette, hogy ingyen osztassék gabona, hanem hogy egyedül ára szállíttassék le. Ebben semmi rendtelen, semmi új nem volt. E' nemes testvérek, kiknek egész büne abban állott, hogy koruknál jobbak valának, megbuktak, mert a' régi romai szellem, melly őket lelkesíté, nem élt már másutt, mint sziveikben. Az elfajult aristocraták üldözék, az elkorcsosult nép elhagyá őket, 's nemes halálok megbizonyítja azon szomorú igazságot, hogy ha az erkölcsök rosszak, jó törvények lehetetlenek.

Ez időszakban minden megváltozott Romában, nem csak a' szokások, a' gondolkodásmód, hanem maga a' nép is. A' régi nemzetségek' legnagyobb része kihalt; gazdagság vagy befolyás által nemességre emelkedett köznépi családok állának a' hajdani patriciusok' helyébe. A' romai egész népség merő felszabadul-

tak', olaszok', külföldiek' gyűlevész csoportja lett, egység, méltóság, 's közös hagyományok nélkül. E' népben, melly magát romainak nevezte, semmi romai nem volt; nem az volt erkölcsse, nem érzeménye, sőt még vére sem. E' vég veszélyben érdekes látni, mint engedtek a' törvények egymás után idegen erkölcsök' ostromainak, vagy mint fegyverkeztek fel ezek ellen; a' Junia és Papia lex majd száműzé Romából az idegeneket, majd ismét a' Junia ad polgárjogot a' latínoknak és szövetségeseknek.

Ez elfajult szakban a' tanácsnak nincs már birói hatalma; a' lovagok, azaz ekkor a' haszonbérlok 's adószedők, kerítik kezökre e' hatalmat 's az igazság' törvényes árulásának jogát. Úgy veszik ezt haszonbérbe, mint akarmi mást, 's az igazsággal szatócskodnak. Próbálának ugyan új törvényeket alkotni a' pazarlás ellen, 's fölleveníteni az elárultakat; de, mint Macrobius a' törvények' egyikéről megjegyzi, fényűzés és vétkek egyesültek ellenök 's így sikeretlenek lettek.

A' polgári viszálykodások kegyetlenekké tévék Roma' erkölceit, 's ezek hozzájuk hasonló törvényeket szülnének. Sylla és Marius, Pompeius és Caesar' viaskodási' idejében, midőn más név alatt mindig ugyan aristocratiai és demokratiai elem dúlong a' romai alkotmányban, e' dühös szakadások' idejében a' törvényhozás épen olyan volt, mint a' polgári háboru: a' törvények szintűgy száműzék egymást mint az ellenséges pártok. Sylla, ki romjaiból fel akará állítani az aristocratiát, 's tervét lehetlennék látván, köz bámulatra letevé hatalmát; Sylla roppant és kivihetlen tervével, sötét, és vérengző szellemével egészen festve van azon törvények' sorában, mellyekhez rémületes nevét csatolta. Kezdeté irtóztató: száműzöttet senki se segítsen; megölheti akárki, vagyona a' köz kincstár' javára eladatik; gyermekei gyalázatosak. Továbbá Sylla (min bámulhatni), szinte olly szigorú a' vétek mint a' rény iránt, orgyilkosnak, apagyilkosnak, méreggel etetőnek, végintézet-hamisítónak, 's hamis-

pénzverőnek tüzet vizet megtilt. Mert oda czélt, hogy fojtogatási közben rettenet által teremtsen ujja az erkölcsöket. Ő az aristocratia' Robespierreje volt. Politicai szándéka minden törvényéből kitűnik. A' tribunusokat megfosztá törvényhozói hatalmuktól 's tiltá, hogy saját méltóságokon kívül mást is viselhessenek. Eltörölte a' domitia törvényt, melly a' főpap' választása' jogát a' népnek engedte volt.

De utána nyomban democratiai visszarugás kezdte munkálkodni; a' tribunusok ismét birtokába léptek előbbi hatalmoknak; a' domitia törvény újra erőbe tettett. Ekkép a' törvényhozás szinte csatamező, melyen a' pártok' szerencséje váltva győzödelmeskedik.

Mennyire ment volt már az erkölcsi romlás, mutatják e' kor' törvényei azon óvások által, mellyeket ellene tettek. Kétség kívül a' mind inkább szaporodó házi gyilkosság okozhatta, hogy az apagyilkosokra szabott büntetés a' rokongyilkosokra is kiterjesztetett.

A' törvények nem javíthaták az erkölcsöket; az erkölcsök nem tarthaták fenn a' törvényeket. Minden egy elkerülhetlenné vált lázadás felé kezdett süllyedni. Mindenik iparkodott ugyan fenntartani a' törvényeket, sőt még az eltörölt erkölcsöket is föleleveníteni. Egyik szinte olly lehetlen volt, mint a' másik. Míg Brutus és baráti köztársaságról álmadoztak, elveszett a' köztársaság, 's a' kéjtelgő Caesar ismét erőbe akarván léptetni az erkölcsök által megsemmisített költekezési törvényeket, nem volt okosabb, mint a' szigorú Brutus.

Caesar eléggé romlott, de idejéhez képest igen nemeslelkű volt: megbukott. Utána az erkölcsöknek 's törvényeknek uralkodási szünete volt, melly triumphatusnak nevezteték. Ekkor lehete látni, mi néha történik, hogy a' törvények megcsalták az erkölcsöket. Ha közel volt az elnyomó uraság, sietének a' törvények halált 's innepélyes átkot kiáltani annak fejére; ki dictator lenne. E' törvény jól választá idejét, hogy éppen Caesar és Octavius közt jelent meg.

A' köztársaságnak császársággá változtában látható, milly hatalma volt a' szokásnak a' romaiakon. A' régi formák megmaradtak, noha a' régi alkotmány elveszett. A' nép' gyűlései Augustus' egész országlása alatt folytattattak, de Augustus azoknak minden hatalmát kezére keríté, magának rendeltetvén minden címeket. Semmi sem változott rögtön Romában, a' hajdani intézkedés soha sem szakadt egészen félbe, legalább névvel fennmaradt, mikor már maga a' dolog rég megszűnt lenni.

Az erkölcsök' ujításának szüksége olly sürgetős volt, hogy mingyárt kezdetében érezhető lenne azon kormánynak, melly romlottságukat okozta. Ez czélja Augustus' legtöbb törvényinek. A' polgári zavarok megszoríták a' szabadosak' számát; korlátot kelle tenni e' hatalomnak; mindenek felett pedig szükség vala gyámolítani a' hasztalan háboruk és általános romlottság által elfogyott népséget.

Illyen volt a' nőtelenség ellen irányzott híres Julia - és Pappia Popaea törvények' tárgya: ezek az örökülés' jogát minden huszonöt évet meghaladt 's hatvanat még el nem ért személyeknél tetemesen megszorították, ha gyermektelenek valának, vagy örökbe nem fogadtak. De a' rendszabály, melly ellenkezék a' romai erkölcsökkel, nehezen vala kivihető. Mint Suetonius megjegyzi, zenebonás ellenkezések magát Augustust is saját törvénye' keménységének lágyítására kényszeríték. Igen méltó szerep a' lealacsonult társasághoz, melly a' zsarnokság ellen mindig gyáválkodva, csupán a' rény ellen tudott pártot ütni.

Tiberius, kinek illy nemű ellenszegüléstől nem igen lehete oka tartani, félt a' romai nép' árnyékától. Kényuraságára nézve biztosabbnak látá a' senatust használni, mellynek alacsonyágán maga is álmélkodott. Különös dolog, a' gyalázatos császár törvényeket mert hozni az erkölcsök' romlása ellen? szemtelensége soha sem volt vakmerőbb.

Igen nevezetes a' romai jognak azon kifejlődése, melyet a' császárság alatt nyert 's megtartott. Itt kezdődik a' nagy törvénytudók' csaknem szakadatlan sora, mely egész Justinianig tart. A' törvénytudomány, mely eddig szabad és magányos volt, köz és hivatalos tekintetet nyert attól fogva, hogy a' császárok törvény-szerkeztetésre szólíták a' törvénytudókat, 's határozatíknak kötelező erőt adának. Több császár, iparkodván emelni a' jogtudományt, majd nagyobb majd kevesebb buzgalommal 's haszonnal munkálkodott a' romai törvényhozás' változtatásán. Ilyenek a' gyenge és bölcs Claudius, az okos Vespasian, Nerva, Trajan, Hadrian, Pertinax, Septimus Severus, és mások.

Csodálva láthatjuk, hogy még a' rossz császárok, Nero és Domitian, alatt is hozattak jó törvények. A' törvényhozás' hagyománya, mely bölcs emberektől kézről kézre szállott, fennmarada minden erőszak és dúlás közt is, és így a' megromlott 's szakadott birodalom' keblében is élt a' rend' és mivelődés' elve. Mi lett vala a' romai világból, mely egyik zsarnok' hatalma alól másikéba esett 's fokonként az önkény' minden nemén keresztül ment, ha keblében nem volt volna a' bölcsesség' és okosság' raktára, az igazság' és tarsasági philosophia' rendszere?

De fájdalom, mennél jobban miveltetett a' törvénytudomány, annál idegenebb lett a' törvények' megtartása az erkölcsök előtt. E' tudomány, mely szüntelen érdekesebb finomságokat bonyolíta össze, inkább tudósság és vitatás, mint haszon és alkalmazás' tárgya lön. Ez időszakban választatott el a' romai jog' szóbeli tanítása a' gyakorlástól. Ekkor támadtak felekezetek mind a' philosophok mind a' törvénytudók közt 's versenyzésekbe ereszkedtek, melyek ugyan néha igen elmések de többnyire sikertlenek valának. Így a' jog, melyben egyedül vala biztossága a' romai társaságnak, nagyon el volt szigetelve a' társaságtól. Úgy szólván két világ vala: egyik a' törvényhozásé, szabályos, tudós, bölcselkedő; másik az erkölcsöké, rendet-

len, erőszakos, megromlott. Szóval, míg a' törvények a' tudomány által tökéletesültek, az erkölcsök mind inkább elhanyagoltak a' törvényektől.

Mind a' mellett a' romai jog bámulandó emlék marad. 'S így mielőtt elhagynók e' hatalmas romai törvényhozást, lássuk röviden, milly befolyással voltak arra előbb a' császárság', utóbb a' keresztyénség' erkölcesei.

A' rabszolgák' sorsa megkönnyítetett. A' szabadság végtelen távolságot állíta fel a' romai polgár és rabszolgája közt. De a' despotismus kitölté e' közt. A' legfőbb hatalom féken tartá 's mérsékelé az urak' hatalmát, a' rabszolgaság úgy szólván kialunni készült az általános szolgaság' egyenlőségében.

Ez időszakban az apai hatalom már sok korlátozást szenvedé az erkölcsök' lágyulása 's a' vérségi kötelek' tágulása által. Azonban az elv fennáll: a' fiu még nem tulajdonos, 's rabszolgaként nem rendelkezhetik egyéb vagyonáról mint saját keresményéről, e' keresmény pedig egyedül abból állhatott, mit a' fiu hadban szerzett. Innen a' *peculium castrense*; ez engedvényt az apai hatalom csupán a' katonai szellemért tévé, melly azonban nem volt már meg a' romai erkölcsökben.

E' szellemből folyt a' katonai végintézet' kedvezménye is, t. i. azon szabadság, melly szerint a' katoná végveszély' idején rendes formásságot nélkül rendelkezhetett; ezt még a' tizenkét tábla engedé a' katonának, utóbb divatból kiment, de az első Caesarok által ismét visszaállítatott. A' császárok nem fősvénykedhettek kiváltságaikban azok iránt, kik a' világ' birodalmi pálcáját osztották.

Az asszonyok' sorsa tetemesen változott a' köztársaság' kezdetétől, 's e' részes változás az erkölcsök' általános változásának jele volt. Kezdetben a' feleség nem tekintetek személynek férjére nézve, 's mint akarmi más dolog, esztendei használás által elfoglaltathatott.

A' carthagoi hadak után, midőn uj erkölcsök csuszak be, a' nők is uj viszonyokba léptek férjeik iránt,

t. i. eddig hallatlan egyenlőségbe. Augustus' idejétől fogva olly tág szabadság kezdé divatozni e' részben hogy az elválás' könnyűségét korlátozni kelle. A' nők lassanként felszabadultak azon különféle gyanúságok alól, mellyek alá előbb mint férjeik' fogadott leányi vetve valának. A' menyasszonyi ajándék elidegeníthetlenné ítéltetett, kivált ha a' jószág Olaszországban fekütt 's hihetőleg akkor rendeltetett az is, hogy a' férj, felesége' hozományát elválás' esetében visszaadni tartozzék.

Tehát Constantin előtt a' család, ezen régi alapja a' romai társaságnak, nem áll többé fenn rémületes egységében. A' rabszolga könnyebben felszabadul; már nem olly egészen ura' tulajdona. A' fiu is megnyerte a' felszabadulás' kezdetét, az asszony pedig egészen felszabadult. — E' változások képet adhatnak minden hasonnemű változásokról. Vizsgáljuk meg azonban a' végsőt, mellyet a' romai alkotmányban a' keresztyén vallás szülte erkölcsök okozának.

Ha meggondoljuk, hogy' éltek az első keresztyének, ha azon változást, mellyet az evangelium által újjá született emberi szív szenvedett, megfontoljuk, úgy tetszik, hogy Constantinnak, ki a' keresztyéniséget királyi székre emelte, a' törvényekbe is be kell vala azt vinnie. És Justinian, két század múlva Constantin után, nem használhatá az általános ujítást, melly alá a' romai törvényhozást veté arra, hogy azt a' keresztyén elvekkel öszhangzásha tegye? De még sem így volt: a' romai jog' alapjai megmaradtak úgy, mint a' tizenkét táblából eredtek 's úgy, mint azokat idő és lázadások módosíták: illy nagy volt a' megállapított törvény' tekintete, illy mélyen hatának gyökerei. Voltak ugyan bizonyos számu aprólékos szabályok, mellyek az evangéliumi morált parancsolák. Ezek közé tartozának azok, mellyek tiltják vagy korlátozzák a' fajtalan életet 's a' bajvivók' véres játékait. Förtelmekkel 's kegyetlenségekkel nem egyezkedheték a' keresztyéniség. Szelidséget 's egyenlőséget tanító szel-

leme érezhető némelly rendelvényekben, mellyek azok' javára tétettek, kiket különben a' társaság elnyomott. Illyen volt a' törvény, melly szentelt dolgok' eladását megengedé a' foglyok' visszaváltása végett. A' pogány vallás megbizonyítá istenei iránti figyelmét, sérthetlennel nyilatkoztatván mind azt, mi azok' tiszteletéhez tartozott. A' keresztyén hit felsőbb ihlelésnél fogva megengedi, hogy az egyház' kincsei az emberi szabadságért feláldoztassanak. Ugyan ez érzelemtől lelkesülve javítá a' szabadosak' sorsát, megengedvén nekik, hogy örökségöket átvehessék 's másokra szállíthassák, 's nemzetségek' jogát védurokenál előbb tévén. De nem ment tovább; a' szolgaság nem töröltetett el; teljes jogegyenlőség nem adatott a' nőnek; általában a' személyek' és dolgok' állapotja nem változott.

Itt megjegyzendő a' keresztyénség' haladása. Ez más régi keleti vallások' példájára nem hirdetett törvénykönyvet, nem ugyanazonította magát egyes törvényhozás' rendszerével, nem tolt a' világra meghatározott political formát. A' keresztyén vallás úgy vevé a' romai társaságot, millyen volt, a' nélkül, hogy a' régi törvényhozást, mint annyi századok' 's annyi bölcsesség' örökösét lerontaná. Megelégedett azzal, hogy kitörölte belőle a' szennyet és vért, 's helyökbe néhány könyörülő 's emberszerető sort igtatott. Egyébiránt egy fennálló jogot sem vitatott; közvetlenül a' társaságban semmi létalapos módosítást nem eszközölt.

De sokkal többet tett az emberi tettek' elve' és célja' máshová fordítása által, midőn ezeknek addig egészen ismeretlen rugót adott. Uj erkölcsöket alapított, 's ezek kifejlődvén, az emberek közti viszonyokban teljes változást szültek.

Az teszi nagygyá a' keresztyén vallást, hogy nem ütközik semmi társas formába, mindenikhez alkalmazza magát, 's mindeniket felül éli. — Mert az emberiség' szelleme, melly ihleli, arra figyelteti, hogy minden illy nemű tett csak úgy lehet állandó és mély hatásu, ha az erkölcsöken keresztül megy a' törvényekbe.

Akarnók, hogy a' keresztyénség azon törvényhozással egyesítette volna ügyét, mellyet a' vadság majd felforgatott, ezen társasággal, melly majd elenyészett? Jobbat tett ennél; romlása felé hagyta rohanni a' jelent; de megnyerte a' jövődőt. A' romai törvények porba és setétségbe süllyedhettek; a' Nazaretinek moralja letette a' szivek' fenekén azon csirát, honnan a' mostani társaságnak kelle sarjadozni. Némelly vad nemzetek részben elfogadák ugyan a' romai jogot; de a' keresztyén hit hirdette törvénynek egykor a' mivelte Europa' erkölcsi törvénykönyvévé kellett válnia.

A' *Revue univ.* 1833. II. kötetéből.

JAKAB ISTVÁN,
m. tud. társasági l. tag.

AZ ARCHITECTURAI SZÉPSÉGRŐL.

Az emberek' első lakhelyei csupán a' levegő' viszontagságai 's külső erőszak ellen voltak együgyűn alkotva; későn szállott le az égi Musa a' föld'fiai a' természet' szépségeire figyelmeztetni 's azoknak követésére tanítani. Durva eredetiségben jelentek meg annál fogva eleintén az okosság szülte találmányok, melyeket utóbb a' szép izlés kellemetes formákra idomított, 's ha bár azok darabig csupán hasznos és szükségesek voltak szerint becsültettek is, de később miután t. i. a' testi első szükségek kielégítve valának, gyönyörködtetést óhajtott a' mesterségektől, 's általak a' természetben uralkodó rendet, életet és öszhangzást kívánta visszaadatni. Így lett, hogy minekutána lakhelyét mint földnek ura elfoglalta az ember, mivelte helyekké kezdtek változni a' feltöretlen parlagok, viruló tájakká a' kopár és sivatag, kertekké a' mezőknek, hegyeknek és völgyeknek kiesebb részei, 's mi vala természetesb mint az, hogy mind ezeknek szerző

oka hatáskörének közepén nyugpontot válaszszon, honét elme' 's szorgalom' míveit általnézze 's munkálatit folyamatban tartsa, hogy lehető kényelem- és kellem- teli lakást építsen magának 's ugyan a' körül a' természet' kivarázsolható minden szépségeit előidézze. Hasonló gonddal alkotott templomokat vagy képzelt isteneinek vagy az igaz fő valónak tiszteletére; emlékeket az emberiség' jóltevőinek, a' világi nagyoknak, hatalmasoknak 's mind azoknak kik előtte érdekeské levének, testi formákkal valószínűsítván és örökítvén képzelődésének kedvelt tárgyait; nem csak hanem a' társas élet' és együttlét' ösztöne 's kellemei, közönséges intézetek', egybegyűlések', vigalom-'s mulató helyek' felállítatását tették szükségessékké, 's mind ezen czélok' elérésére a' képző művészség' minden nemeinek összemunkálkodásával a' bölcsőjében eredetikép durva építésmód' helyébe kifejtődött végezetre az architecturái szép ízlés' szabályos rendszere. Mellyet hogy mai korunkhoz 's műveltségünkhöz képest tudjunk méltatni, vissza kell mennünk az építő mesterség' legelső nyomaira 's annak lépcsőnkénti tökélyültét a' természetben találtató eredeti szépségekkel és az ízlés' fogalmaival összehasonlítani.

Az egész természetben élet és kölcsönös kihatás terjed el körülöttünk, az érző való életet lehell mindenbe a' mit körülötte lát, 's viszont az élet hat rája legnagyobb ingerrel. Innét van hogy a' szép mesterségek, kiterjedésök' körében találtató minden eszközöket arra fordítanak hogy míveikre életet árasztanak mellyek egyedül az által nyerhetnek legfőbb érdekét. Ezenkívül az értelem is megkívánja a' maga kielégítetést és egyfelől az okossága' műveknek czélirányosságát, alkalmas, könnyen felfogható, 's elegendő okok által meghatározott alkotását, tekinti; más felől az elme és képzelet, ugyan azoknak való, vagy ábrázolatos jelentésében bűvárkodik. Mind ezeket pedig összevévén látnivalóképen vannak a' szépek olyan nemei, mellyek mindennek egyszerre állathatók és észre vehetők,

vannak olyanok, melyeknek érzésére a' léleknek bizonyos kifejtettsége és fogékonysága kívántatik, vannak végezetre olyanok, melyek az értelmet tárgyazzák és a' művészet' szabályai által szorosan meghatároztatnak, ezek csak akkor hathatnak lelkeinkre, minekutána a' formák' összetételeinek okai, jelentései, és az egész szerkezet' összefüggése előttünk tudva lesznek. Innét megmagyarázható hogy némelly egyes külön szépségek, p. o. a' könnyen felvehető arányosságok' (proportio) a' szemnek, a' muzsikai accordok a' fülnek, az arcznak eleven pirossága, mely éghajlatunk alatt az egészség' színe szokott lenni, a' bőr' fehérsége mely a' világosságot, árnyéklatokat és tagok' hajlásait legtisztábban tüntetvén ki, egyéb színek' vegyületének kiváltképen kellemetes alapot adhat, a' köz értelemben vett symmetria midőn valami közép tárgyra rávitelesen, jobbról balról ugyan azon formájú és mértékű tagok felelnek meg egymásnak ... stb mindennek tetszenek. Más szépségek némellyeknek tetszenek, némellyeknek nem, vagy egynek jobban tetszenek mint másnak p. o. ugyan a' muzsikában a' melodiák melyeknek a' hang' és mozgás' accentusai t. i. az indulatoknak a' hang' hordozásával és sebességével kifejezett jelentései lévén alapjok, azoknak tetszhetnek leginkább kiknek beljében a' hangoknak és hangmértékeknek egymásra következői megfelelő érzeményeket támasztanak; az emberi arcznak azon szépségei, melyeket vonásoknak, kellemeknek, kinyomásoknak p. o. a' jóság', szelidség', ártatlanság', fölemelkedettség' vonásainak nevezünk, csak azokat érdekelhetik, kiknek érzékenységeik ezen magosabb szépségek' elfogadhatására kifejtve vannak és nyitva állanak; végezetre pedig az egyetemi szépségnek felfoghatása, csak azoknak lehet tulajdona, kik valamelly szép mű' minden külön szépségeinek érzéztetésére elegendő miveltséggel birnak, a' szerkeztés' törvényeit ismerik, a' czélt, okokat, jelentést, egy szóval mindent a' mi a' szép mű' formáját meghatározta, tisztán állallátnak.

Már azon tehetséget, mely bennünk, mi legyen szép, mi nem, elítéli, a' szépségben gyönyörködik, a' rútát távoztatja: izlésnek nevezzük. Innét a' mondotakból egyenesen kitetszik, hogy a' természeti izlést, vagy a' csupa tehetséget a' szép' érzésére meg kell különböztetni a' kifejtett, vagy kimivelt izléstől. A' természeti izlés semmi bizonyos szabályokat, melyeknek vezérleténél fogva a' szépséget megismerhetnők, előnkbe nem ad, 's nem egyéb, mint csupa homályos sejtése épen azon szabályoknak, melyeket nem ismer, annál fogva mint csupán homályos sejtés, sem az előállított szép művek' megítélésére, sem újak' összealkotására bizonyos vezér nem lehet, sőt a' ki egyedül annak kétes fényénél tapogatódzik, folyvást mind azon tévedéseknek, botlásoknak, csalatkozásoknak leszen kitéve, melyeken a' művészet, míg a' tökély' azon pontjára, hol időnkben áll, feljuta, keresztül vergődött; a' természeti izlésre, akár egyesekben akár a' közönségben, hely vagy időbeli szokásoknak, szenvedélyeknek, a' kor' erkölcsi hibáinak, 's több e' féléknek, mint a' művészetnek különböző időkből hozánk általjött maradványai bizonyítják, elhatározó befolyások van; sokszor az egész tömeget magokkal a' valódi szép izlés' pályájáról félre ragadják, sokszor századok alig képesek egy két lángészt mutatni, kik idejök' daczára a' valódi széphez hívek maradtak: sokszor a' művészeteknek egyik neme emelkedni, másik ismét sínleni, és alább szállani, sokszor egész nemzeteknél minden valódi izlés haldoklani látszik. És hogy valóban az építő művészség is időnként mind ezen változásoknak alá volt vettelve, a' történetirási adatok nyilván bizonyítják. Az első évszak' tapogatódzó izlését bámulást gerjesztő nagy művek' rendíthetlen erős összealkotása, pazarló pompa, és külső fény különböztette meg, mellynek szembetűnő nyomait részint a' régi leírásokban, részint a' reánk általjött emlékek' romjaiban látjuk. A' görögök voltak elsők, kik a' szépség' titkaiba kezdtek behatni, és buvárkodni, de

őket is már Nagy-Sándor' idejében, az igaz, egyszerű, és fölemelkedett szépség' izlésének utjáról a' pompa, és szerfeletti ékeskedés' vágya kezdte eltéríteni. A' romaiak ismét visszaléptek a' görög mesterek' nyomába, 's azokon a' magok tulajdon műveltségökhöz képest darabig előhaladván, meg ismét ugyan azoknak hibáiba visszaesvén, szintűg mint görög előmestereik, magokat a' pompa' 's fényűzés' vakításaitól hagyták elcsábíthatni. Majd később az arabs, mór, ó- és újgoth építésmód támadott, mellyeken egyenként, pályakörüknek megfutása után, a' valódi szép izlés' újabb győzödelmére, a' görög építésmód, kivált a' 15dik századtól fogva ismét diadalmaskodván, az óta noha nem vala egészen minden változtatásoktól és módosításoktól ment, még is a' főbb elhatározott szabályokra nézve bizonyos irányzatot veve, és tökéletesítetik.

Midőn tehát a' természeti izlést, vagy a' csupa szépérzési tehetséget bizonyos felállított szabályok nélkül illy kétesnek, tapogatódzónak, tévelygőnek, 's külső körülmények' befolyásainak alávetve, lenni szemléljük: épen ellenkező talál helyet a' kimivelt izlésre nézve. Ugyan is a' legnagyobb elméknek, kik magokat kifejtették, 's a' művészet' felső fokára hágtak, a' fő szabályokban, mindenütt, és minden időben, idegen viszonyokra tekintet nélkül összeegyező értelmeket szemléljük, és mindenütt elhatározott ítéletöket vesszük észre. A' fejledező izlésé vala a' gond, a' legketszetősb összealkotásokat, szerkezeteket, formákat kiválogatni, azoknak útmutatása szerint az általános szabályokat keresgélni, és megállapítani, a' mivelt izlésé a' kötelesség azon szabályokat ismerni, azokhoz hívnek maradni, 's a' végetlenül tétethető módosításokat velők öszhangzásba hozni; — a' fejledező izlésnek, gyakran durva hibák 's eltévedések megengedhetők valának, mellyek a' mivelt izlés' ítélőszéke előtt meg nem állhattak; a' fejledező izlés előtt tág mező terjedett el, gazdag minden formákkal és ábrázolatokkal, de a' mellyeknek öszveválogatásában

épen azért könnyű vala eltévedni; a' mivel az izlésnek szűkebb kör szabatosított ki, de annál bizonyosabb út nyitattik fel előtte, 's ha amannak szüleményeit csak nem korlátlan szabadság termékenyítette, emennek műveit felvilágosított ismeretek biztosítják, ha amannak maga a' tárgyak' elválasztatlan sokfélesége terhére voltak, emennek épen ellenkezőleg a' szabályok' szigorúságával kell küzködni.

Egyébiránt, ha bár többeknek ítéleteik, 's véleményeik a' szép körül olly különbözők, sőt gyakran egymással ellenkezők is: abból épen nem lehet következtetni, mint némelyek akarják, hogy a' szép izlés' szabályai kétesek, vagy csupán önkényesek volnának, mert valljon nem szintén úgy van-e a' dolog okoskodásunk' 's tetteink' tárgyai körül is? nem mindennapi tapasztalás-e, hogy ugyan azon okoskodásnak lánczolatát fel nem foghatja mindenki egyenlően? hogy ugyan azon állító, vagy indító okok épen nem hatnak egyikre, mellyek a' másikat teljesen meggyőzik? 's hogy a' jóról, helyesről, tisztességről sem mindenkinek egyeznek össze véleményeik? 's ha mind ezekből senki nem állíthatja vakmerőség nélkül az okosság', és erkölcsiség' szabályait tántorgóknak lenni, szintén olly következetlenség egyedül onnét, mivel a' szépség' megítélése körül a' különböző kifejlésűeknek ítéleteik meg nem egyeznek, sőt szükségképen nem is egyezhetnek, azt hozni ki, hogy a' szépségnek semmi bizonyos alapjai ne volnának. Sokkal inkább azt kell állítanunk, hogy mivel a' szép művészetek a' már egyszer feltalált úton ugyan azon szabályok' és szemléletek' szövétnekénél mindig elébbre haladnak; mivel a' kifejtett szép izlés a' nagy tökélyben előállított remek műveket, minden idő' és távolság' választékain keresztül is egyezőleg szépeknek ismeri; az eltérő ítéleteknek, 's az izlés' különbségének pedig mindenkor könnyen feltalálható természetes okai vagynak, a' szépség' szabályai lelkünkben akar elő-, akár utólagosan (a priori vel a posteriori) vagy akar lelkeinkbe adott,

és belé nőtt törvények szerint, akar tapasztalás után, mellynek elhatározása a' bölcsek' gondja legyen, szintén olly elhatározottak, mint az okosságé, és erkölcsiségé. Jelen értekezésemnek czélja lévén, különösen az architecturai szép ízlés' főbb szabályait röviden illetve összefoglalni; hogy azoknak fejtegetésében, természeti renddel, az általánosabb szemléletekről a' különösebbekre mehessünk, legelőbb azon utat, és irányzatot adom elő, mellyet a' szép művészet' ezen neme magának megállapított, 's mellyen századok óta a' tökélyülés felé mindig elébbre halad.

Az architecturának historiája bizonyítja egyfelől azt, hogy valamig az építményhez oszlopok nem alkalmaztattak, mind addig az építésmód igen egyszerű lévén, az oszlopok nélkül épített műveknek a' szép ízlés' tekintetéből sem nem lehetett, sem nem volt különös érdekök; más felől azt, hogy az oszlopokkal az építő mesterek mindenkor bizonyos összeegyeztetésbe szerkeztették műveiket, mire őket legelőször kétség kívül nem a' még fel nem talált szabályok, hanem egyedül maga a' harmoniát kívánó és sejtő lélek' ösztönei vezették: 's így lett, hogy minekutána az oszloprendek megállapítottak, csak azontul vett magának az architecturai ízlés is állandó czélt és irányzatot. Annak előtte nem lévén az építményeknek több részei a' falaknál, tetőnél, és bejáró, 's világosságot beeresztő nyílásoknál, ezen kevés különböző részekhez képest az építésmódnak is csak igen együgyűnek kellett lenni, 's minden szépségnek legfelebb ezen részeknek a' legegyszerűbb symmetria szerint elrendelésében, 's a' könnyebben felvehető idomzatokban határozottatni. Ezek ilyenek lehettek: Az állati testekben a' száj középtűt, a' szemek kétfelől vagynak helyhez-tetve, az ollyan építmény is tehát, mellynél az ajtó középtűt, az ablakok pedig kétfelől a' két oldalra tétettek, tetszetősnek, és természetesnek látszott, 's minden bizonynyal a' hasonló elrendelés hamar követőkre talált; a' fal úgy áll legerősebben, ha a' látlag

(horizon) lapjára egyenes, vagy merő szeglet alatt építetik fel; ennek követésére az oldalfalakat is egymáshoz merő szegletekkel kötötték együvé; legkönnyebben felvehető arányosság lévén az egyenlőség, tetszett a' négyszeg forma, 's későbbben a' legkönnyebben felvehető arányságok, a' legszembetűnőbb symmetria, hogy mind két részről egymásnak egyenlő tagok, és részek feleljenek meg, stb.

Azonban nem kellett mindenütt egész falakat építeni, hanem részint a' bejárásra, és világosság' beeresztésére az épületen üregek hagyattak, részint, és talán még előbb, mint sem falak közé zárt rendes lakhelyek építettek volna, egyedül tetők épültek, melyeket kevesebb munkával is el lehetett készíteni, még is legalább a' zápor, hó, vagy nap' melege ellen menedékül lehettek, az illetén tetőknek támaszok kellett, mellyeken keresztül gerendák vonatván, a' befedés azokra rakatott, 's itt van az oszlopoknak első eredete, mellyek hova tovább a' célirányosság, szép arányságok, és az egész építménnyel összeegyeztetés szerint csinosítottak.

Ha már az építés' ezen két nemének feltalálására, mellyeknek egyikét téli, másikat' nyári lakhelyek' készítésére lehetett alkalmaztatni, legelőbb maga a' természet vezérelte az embereket, szintén olly természetes vala az is, hogy az építés' kétféle neme egymással egyesítessék, 's a' téli lakhely elébe nyári árnyéktartó színek, vagy ereszek tétettek, 's a' mind inkább fejledező szép izlés ismét öszvehangzást keresett az oszlopokon álló részek, az egész lakhely', és magok az oszlopok, 's azok részei között, vagy ha valamelly építmény, ha csak csupán történetből is a' jó izlés' szabályai szerint rendeltetett, abban az emberi lélek gyöngyörűségét 's megelégedését találta, 's azon szabályok kikerestetvén, ugyan azok szerint ismét mások készültek. De az architecturának kifejlését nem célozom ezen legelső kezdettől fogva lépcsőnként kísérni, elég lett legyen legrövidebb úton ezen pontra érkeznünk,

mellyből az épületeknek az oszlopokkal egybekötését, és öszveegyeztetését tekinthetjük. Ennek következtetésében pedig által kell ugorunk azon nagy időszakot, melly az építés' kezdetétől egész a' tudományok- és szép mesterségeknek a' közép századokban történt hanyatlásaig lefolyt, 's az architecturái szépizlésnek időnkben megállapított irányzatát, 's szabályait akarván előadni, elég leszen a' tudományok' 's művészetek' ujja' születése' évszakán kezdeni, a' régi próbatételeket 's tapogatókat csak itt ott hozván elő felvilágosításul, 's könnyebb érthetőség' kedvéért. Legelőbb is az oszloprendeket vegyük különösebb figyelemre, 's azok' proportióit, és a' bennök uralkodó symmetriát, eurythmiát, és harmoniát vizsgáljuk, melly műszavakatszükség leszen kiváltképen az architecturában bevett értelmökhöz képest előlegesen meghatározni.

Proportio (arányosság). Teszi a' képző szép művészségekben két különböző nagyságoknak a' kellemetes szembetünés' tekintetéből megállapított rávitelét (*relatio*) p. o. Ha a' férfi testben szép arányságnak tartatik midőn a' lábfő' hossza az egész test' magasságának heted részét teszi, az ezen arányosságtól tetemesen eltávozó lábfőt, melly például az egész test' magasságának ötöd, vagy negyed részét tenné, proportiótlannak mondanók, noha ekkor is a' test' magassága és a' lábfő' hossza között tökéletes rávitel (5höz vagy 4hez) uralkodnék. A' szép mesterségekben és így az architecturában is mindenkor okát kell tudnunk adni hogy ez vagy amaz rávitel miért állapítatott épen annyinak, mivel annak megállapítását csak elegendő okok tehetik lehetővé; ezenkívül a' ráviteleket, hogy belőlök kellemetes arányosság származzék, szükségképen meg kell állapítanunk, mert különben a' sokféle önkénytes mértékeken eltévedne a' szem, 's azoknak összehasonlításában 's könnyű felvételében, melly a' bennök gyönyörködhetés' fő feltétele, megzavartatnék.

Symmetria (öszmérség), Vitruvius így határozza meg: *Symmetriae est ex ipsius operis membris conve-*

niens consensus, ex partibusque separatis, ad universae figurae speciem raturae partis responsus. L. I. Cap. II. és másutt: *ea pariter a proportione* L. III. Cap. I. Ezek szerint Vitruvius a' symmetria' alapjának a' proportiókat teszi, 's a' symmetriát abban állítja helyezve lenni, ha a' külön szakaszoknak, és az épület' minden részeinek egyenként olyan mértékek adatnak, mellyeknek összetételéből valami szép egész áll elő.

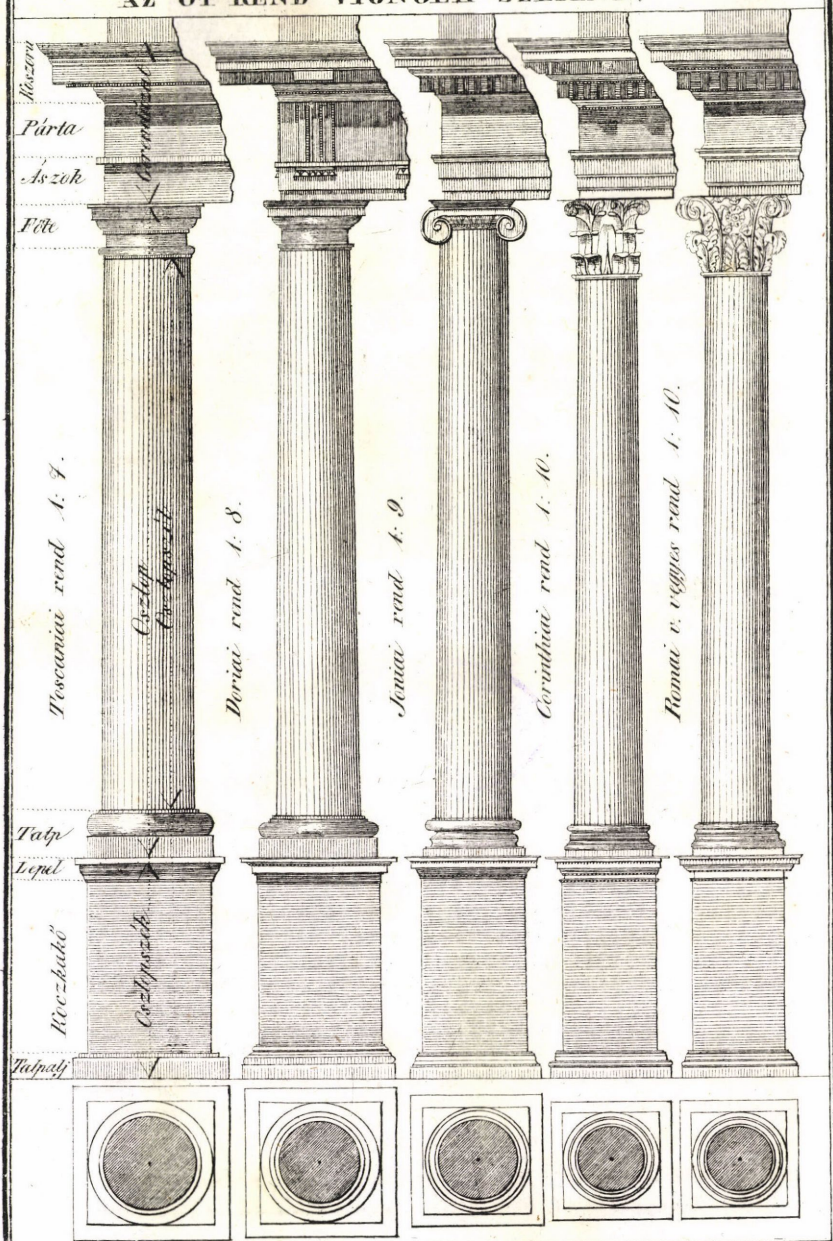
Eurythmia (szép öszveillés). Erről ismét Vitruvius a' felhozott helyen: *Eurythmia est venusta species commodusque in compositionibus membrorum aspectus. Haec efficitur cum membra operis convenientia sunt, altitudinis ad latitudinem, latitudinis ad longitudinem, et ad summam omnia respondeant suae symmetriae.*

Vitruvius' értelme szerint tehát a' symmetria a' proportiókból, az eurythmia pedig ismét a' symmetriából származik, midőn a' symmetriába hozott részek, egymáshoz képest helyesen 's könnyen felvehető öszveilléssel vannak elrendelve. 'S ezen értelem a' szó' eredetével is megegyez. Ugyan is a' symmetria' (öszmérés) értelme, valami közös mértéknek jelenlétére igazít, mellyel a' részek összemérettek 's arányosságba vagy is megállapított rávitelbe hozattak; eurythmia pedig öszveillést jelent, mellyet azonban különbféle tekintetek által lehet meghatározni. Például vegyük fel az oszloprendeket mellyeknek részletesebb szépségeire akarunk általmenni. Ezekben Vignola' elrendelése szerint az oszlopszék az oszlopszálnak $\frac{1}{3}$ ad részét, a' gerendázat pedig ugyan annak $\frac{1}{4}$ ed részét tevén, a' külön részek között öszmérés, symmetria van, mivel a' két nevezett részek, ugyan azon mérték által t. i. az oszlopszál' részei által megállapított rávitelben adatnak; ellenben hogy a' nagyobb t. i. $\frac{1}{3}$ ad rész alólról oszlopszéknek, a' kisebb pedig $\frac{1}{4}$ rész felülről (természetes lévén hogy az alap erősebb legyen a' reá tett tehernél) gerendázatnak tétetett, az eurythmia kívánta. Hasonlóképen az eurythmia kívánja akár a' fel-

vett proportióknak, akár a' tagok' felvett számának többszöri előhozását 's azoknak a' könnyű általlátás, alkalmas haszonvétel, kényelem 's más egyéb tekintetből megválasztott elrendelését. A' Vitruvius' felhozott helyeinek illetően értelme tehát, úgy látszik, eléggé megkülönbözteti a' symmetriát az eurythmiától 's mind kettőt a' proportióktól, és őtet egyersmind Perrault' vádja alól: mintha a' felhozott három műszavakkal vegyesen 's választás nélkül élt volna, felmenti. Egyébiránt szükség megjegyeznünk, hogy különösebben a' symmetriát a' köz vele élés egészen más értelemben veszi, t. i. az alatt nem egyebet ért, mint egy közép tárgytól két egyforma szakaszoknak vagy tagoknak mind két oldalról egyenlő távol állásokat, noha sem ezen feltételnek betöltése, az igazi symmetriára mellynek valódi alapját mindig a' jól választott proportiók teszik, nem elégséges, sem annak elmellőzése ugyan azt egészen el nem rontja, mint legközelebb az oszlopok' három nevezett részeinél láttuk, hol a' székek és gerendázatnak más mértékek szabattak, azonkívül azon két részek egymáshoz formájokra nézve sem hasonlatosak, még is symmetria szerint vagynak elrendelve.

Harmonia (öszehangzás). A' muzsikában több hangoknak szép öszveegyezését jelenti, melly műszó hasonlatosság szerint egyéb szépmesterségekbe is átvitetett. T. i. valamint a' muzsikai harmoniában alsóbb és felsőbb hangok vagynak jelen, mellyek azonban úgy választatnak együvé, hogy a' fülnek kedves öszehangzást szerzenek, ugyan ezen tulajdonságokat hasonlatosság szerint a' látás' érzékére alkalmazván, ha különbféle jobban vagy kevesebb szembetűnő, világosabb vagy sötétebb, durvább vagy kényesebb színek, tárgyak, és képek, 's különösen az architecturában a' nagyobb mértékek 's arányságok szerint formált tagok és részek a' kisebb mértékekkel, a' durvábbak kényesbekkel, a' szegletesek gyengébb hajlásuakkal stb úgy vegyítetnek hogy az egyikről a' másokra általmenetel nem

AZ ÖT REND VIGNOLA SZERINT.

csak szemsértő és botránkoztató ne legyen, sőt azoknak összetételében a' szem néminemű megnyugvást és gyönyörködtető kielégítést találjon: az illetén összetétel harmoniának neveztetik.

Az oszlopok fennálló gyámulok lévén, melyek terhet hordanak, a' művészet azokra is legelőbb életet kezdett lehelleni. Annak alkotó részeit az érzéketlen anyagból rakta ugyan együvé, de hogy a' kész műnek, művészi, varázsló, érdekes, érzékenységet gerjesztő hatása legyen, annak fő arányságait, symmetriáját, eurythmiáját érzékeny valónak, még pedig mind azért, mivel emberi szemnek az emberi test' alkotása legtestesebb, mind azért, mivel egyedül ember hordozhat terheket egyenesen felálló testtel, az emberi testnek követésére szabta. Az emberi test, eurythmiája szerint három részekre osztotta az oszlopot, főtére (Capital) melly az emberi főnek, oszlopszálla (Säulenschaft) melly a' testnek, és a' talpra (Säulenfuss) melly a' lábfejnek felel meg. A' főtére gerendázatot rakott, 's megtartván az eurythmiát, azt ismét három részekből tette össze, alsó, és felső gerendából (Unterbalken, Borten) vagy pártából, mellyek a' tető' öszveállítására megkívántató két keresztbe tett gerendákat képezik, és ormozat, vagy koszorúból (Kranz, Karniess) mivel a' tetőnek, hogy a' falat, vagy oszlopot a' rá csepegő nedvtől ótalimazza, kilebb kellett nyúlai. Ugyan az oszlop alá tette az oszlopszéket, vagy láblatot, 's így az oszlopszék, az oszlopszál, és gerendázat által ismét eurythmia állott elő, mellyet tovább követvén, a' láblatot újon három részekre, t. i. lepelre, vagy fedőre (Deckel), törzsökre (Würfel) és talpaljra (Fuss des Säulenhstuhls) osztotta, melly részek között folyvást három külön részekből öszszerkeztetett symmetria, és eurythmia uralkodik. Ezenkívül az arányságokat volt szükség megállapítai.

Ritkán mehet az ember akár elméje' 's tudománya' szövétnekénél újabb igazságok' fölfedezésére, akár izlése' ösztönénél fogva újabb szép formák' feltalálá-

sára, szigorú következtetések után egyenes úton; mind ismeretének, mind gyönyörűségének főbb tárgyai többnyire fáradságos próbálgatásoknak, 's keresgetésnek szoktak lenni gyümölcsei. Nem csuda, ha az architecturában is eleintén számtalan összetételek, elrendelések, ékesítések származtak, 's csak ezredekig tartó próbálgatások után lehetett a' különféle formákat egymással összehasonlítani, közülök a' legtetszetősbekeket kiválogatni, azon tetszetőségnek végezetre okait felkeresni, 's így a' szépművészet' ezen ágának is irányát kitűzni, 's a' célra vezető utat kijegyezni. A' tudományok' föléledése után tehát felkeresték az építő mesterek az építés' minden nyomait, különösen az oszlopokra fordítván figyelmöket, mellyeknek, mint már mondatott, az építés' rendszerével összefüggésben kellett lenni, és valóban úgy is találtatott; — összerakták az együvé illő 's kellemetes egészset tevő tagokat, 's így származtak a' rendezetek (Ordnungen).

Legelőbb úgy találták, hogy az oszlopszálaknak a' magok' vastagságához képest különböző arányságaik voltak, de ezek közül azok, mellyeknek magassága kevesebb volt, mint a' vastagság, hétszer véve, durvának látszottak, és semmi kedveltető formát nem mutattak, m. o. azt határozták, hogy az oszlop' vastagsága ne legyen több a' magasság' heted részénél, okát ezen arányságnak abban találták, mivel az emberi testalkatban a' lábfe' a' magosságnak mintegy heted részét teszi. Kényesebb idomzatokra menvén, utolsónak határozták, midőn az oszlop' magossága tizszer nagyobb a' vastagságnál, azon túl úgy látszott, hogy az oszlopok gyengeséget mutattak, mintha a' rájuk tett terek' hordozásának meg nem felelhetnének, 's általában ezen határt a' mostani architectura által nem hágtá. Már ezen megállított két véghatár közé az oszloptalpaknak egész számokban előadható arányságaival, még ezeket lehete tenni: 1: 8, és 1: 9hez; melly négy arányságok a' négy rendezeteket különböztetik egymástól. T. i. a' szem csak olyan arányosságokban győ-

nyörködik, melyeket könnyen felvehet; a' könnyen felvehetés pedig vagy onnét származik, ha az kis számok által meghatároztható, vagy ha nagyobbakkal határoztatik meg, annak okát a' természetben feltalálja. Már a' *tíz* számláló rendszerünknek utolsó száma lévén, hogy annál fogva a' tizesek szerint számításhoz minden egyebek felett hozzá vagyunk szoktatva, úgy látszik, hogy ha tíz valami mértéket egymás után tettünk, a' tizenegyediknek más osztályba kell tartozni, 's így már az 1 : 11-hez idomzatot, mint megszokott számításunkkal ellenkezőt, félre kellett tenni. Nem maradhattak meg tehát az oszlopszálnak a' maga vastagságához egész számokban kitétethető több arányossági mint ezen négy : 1 : 7hez, 1 : 8hoz, 1 : 9hez 1 : 10hez, a' törött számokkal kitétethetők pedig félre vettettek.

Fő része lévén az oszlopszál a' rendezetnek, hogy az oszlopszék és a' gerendázat között symmetria (összmérség) legyen, mindkettőnek mértékeit az oszlopszálhoz kelle hasonlítani, 's egyfelől természetes lévén, hogy az alsó rész, mely az oszlopot tartja, nagyobb és erősebb legyen a' gerendázatnál, mely az oszlopra rakatik; másfelől a' könnyen felvehető arányság' szabálya azt hozván magával, hogy a' kettő közötti rávitel kis számokkal legyen meghatározható: ezen feltételeknek teljesen megfelel azon arányság, midőn az oszlopszék az oszlopszálnak $\frac{1}{3}$ ad, a' gerendázat $\frac{1}{4}$ ed részit teszi, mely mértékek egyszersmind minden rendezeteknél, minthogy a' tőlök eltávozást semmi helyes ok nem ajánlhatja, ugyan ezen rávitelben elfogadtattak.

Igy lehetne az oszlopok' több részein is a' proportiókat, symmetriát, és eurythmiát vizsgálva, és a' megállapított mértékeknek okait keresve végig menni, de mivel az eddig mondottak bevezetésül elégnék látszanak, egészen kielégítő felvilágosítást pedig csak az architectura' szorgalmas tanulása, és a' kész művek' elrendeléseinek egybevetése adhat, többek' felhordását szükségtelennek ítélvén, még ugyan csak röviden nézzük meg az oszloprendeket harmoniai tekintetből.

A' rendezeteknek fő része az oszlopszál, mely magát magasságával úgy is eléggé kitüntetvén, különös ékesítést nem kíván. Az oszlopszálnak ismét fő-része a' főte. Már ez mint legérdekesebb rész, nem csak a' többi tagok felett különösebb szépséggel, és ékesítésekkel mutatkozik, hanem egyszersmind ez tétetett az arányságokon kívül, a' rendezetek' másik fő ismerető jeléül. A' gerendázatnak, mint legmagosabb helyezeten álló résznek sokkal gazdagabb szerkezete van az oszlop' székénél, sőt ezen külön részeknek is felsőbb részei mindég összetettebbek az alsóbbaknál, mellyek mind a' harmoniának kívánatai, hogy az érdekesebb részek egyebek felett kitünők legyenek, ezeken kívül pedig ugyan a' harmoniát illető tekintetekből a' szegletes tagok gömbölyegekkel vegyítettek, 's kellemesítettek, a' nagyon kiálló részek pedig csak több apró tagoknak lépcsőnkénti kinyulásával eresztettek ki a' megkívántató teljes mértékig, hogy az egész összetételben semmi szemsértő és botránkoztató összeillesztés ne találtassék.

Mind ezeken kívül az igazán szépnek nem csak szemet kell gyönyörködtetni, hanem egyszersmind a' képzeletet gerjeszteni, és az értelmet kielégíteni. Erre nézve a' rendezeteknek ábrázoló (symbolicus) jelentései vannak, mellyeknek megértésére mindenek felett szükség röviden a' rendezetek' eredetén, 's megállapításán által tekinteni.

Dorus, az achivusok' királya, volt első, ki az oszlopoknak bizonyos részeket, és arányságokat szabott, de a' mellyek a' mai elrendeléstől felette különböznek. Valóban a' Junó' tiszteletére épült templomban ezen első oszloprendnél a' derék' vastagsága a' magossághoz 1:4 volt, melly későbbben 1:5, 1:6, 1:7-ig felment, de a' mai 1:8 proportiót csak jóval a' joniai rend' feltalálása után érte el.

A' *joniuiak*, a' Diana' ephesusi temploma' alkotásánál kényesebb proportióról kezdvén gondolkodni, oszlopjaik' derekával ékes asszonyi termetet akartak

jelenteni, 'mellynek arányságául 1:9 állapították. Oszlopfejeik' vagy a' főte' (capital) ékesítésére az asszonyok' hajfürteit követvén, joniai fodrokat (voluta ionica) választottak; az oszlopok' derekait a' hosszuruhák' ránczai' példájára kiváluzták, az oszloplábakat is úgy formálván, hogy azok a' felső hosszú ruhák' szegélyeihez, és himvarrásaihoz hasonlítsanak: *joniai rend*.

Corinthusban, mint az előadás tartja, egy fiatal szűz halván meg, dajkája halotti ajándékul sirdombjához egy kosárába holmi apróságokat rakott, és a' kosarat befedte. A' kosár alatt történetből medvetalp' gyökere volt, melly tavasszal kihajtván a' kosarat leveleivel körülölelte, és a' hol a' fedelék miatt egyenes növéseben feltartatott, alá konyúlt. — Callimachus görög képfaragó ezen kép szerint formálta a' corinthiai oszlopfőt, mellyet darab ideig a' joniai oszlopperékra alkalmaztattak, míg nem később, részint mivel ezen oszlopfő a' joniai oszlop' derekát jóval megrövidítette, részint, hogy egy kényesebb aránysággal a' növésben lévő leányi testalkotás fejeztessékki, ezen oszloprend' aránysága 1:10re állapítatott: *corinthiai rend*.

Minekutána mind a' joniai, mind a' corinthiai rend feltaláltatott, és a' dóriai a' maga eredeti egyszerűségétől felette messze távozott: az olasz építő mesterek a' 4dik toscanai rendet találták, a' férfiúi durvább testalkotás' kifejezésére, és ennek 1:7 arányságot, 's a' legeggyűgyűbb összeszerkeztetést tulajdonították: *toscanai rend*. —

Ezen rövid előadásból is tehát legelőbb az tűnik szembe, hogy a' joniai és corinthiai rendezetek asszonyi ékességekkel csínosultak, 's különösen a' corinthiai rendnek legkényesebb aránysága lévén, minden ékesítésbeli gazdagságot erre kellett halmozni. Az oszloprendek' eredetével egyezőleg tehát, Scamozzi után, a' két utolsó rend asszonyi rendnek neveztetik, mellyek közül a' joniai asszonyi szelidséget, lágyságot, kényelmet, a' corinthiai pedig a' szűzleányi gazdagon fejlődő szépséget, kellemeket, 's a' pompának,

bővségnek, gazdagságnak legfelsőbb lépcsőjét példázza. A két rendnek ellenébe a toscanai és doriai rend viszont férfi rendnek tartatván, jelentése a férfi erő, és vitézségnek szépséggel, még pedig az elsőben kisebb, a másodikban nagyobb szépséggel párosított képzetében határoztatik. Némellyek a három görög rendet eredetinek vévén fel, a doriainak szépséget, a joniainak kellemeket, a corinthiainak pompát tulajdonítanak; de mivel a doriai renden alól még egy van, t. i. a toscanai, mellytől sem a szépséget; sem arányságára, és ábrázolati jelentésére nézve a többiektől-különbözést nem lehet megtagadni, ambár ezen utolsó későbbben találtatott fel, mindazonáltal a szép művészetekben, és azoknak hatásaikban nem lévén szükség, sőt épen fél-szegség lévén a feltalálás idejére ügyelni, sokkal természetesebbnek, és egyszersmind ábrázolati tekintetben érdekesebbnek is látszik Scamozzi szerint az elébb előadott férfi és asszonyi szépségeknek előadására vitt jelentés; annál inkább, mivel mint már többször mondatott, embernek emberi formák, arányságok kellenek, és azoknak példázatai mindenkor leggyönyörködtetőbbek, és kielégítőbbek fognak maradni. Már hát a felvett jelentéshez következetességben maradván, a többi ábrázolásoknak, 's mind az oszlopok, mind az akarmellyik felvett rendben előállított építmények szintugy egyes tagjainak, 's ékesítéseinek, mint összerakásának 's elrendelésének megfelelőeknek kell lenni. Így:

A toscanai rendben épített művek legegyszerűbbek, csak nem minden ékesítések nélkül valók, vagy még ékesítéseik p. o. a falaknak négyszeg kövek' formájára készült táblázatai is egyedül arra szolgálnak, hogy minél nagyobb erősséget 's tartósságot mutassanak. Szerkeztetésök a szépség' szabályaival megállható legnagyobb izmosságot kíván; falai minden rendekénél alacsonyabbak, az ablakok közei legszélesebbek, a nyílások legkisebb négyszegtért elfoglalók, semmi hozzá nem tartozó idegen rész, melly vagy könnyűsége-

get, kényelmet, vagy pompát mutatna, semmi kényes gyenge arányság a' harmoniának, és ábrázoló jelentésnek ellenére belé nem jöhet. A'

Doriai rend, hasonlóképen férfi rend, 's a' férfiúi erő' nagyobb tökélyének példázata. A' csupa állati erőhöz okosság', bátorság', ügyesség' járulta hozza elő a' vitézséget, annál fogva a' férfiúi szépség' legnagyobb tökélyének példázatára vitézi rendnek mondták. Már ennek felékesítésére is elég tágas mező nyílik. A' vitézek' szokásainak ábrázolata, a' fegyverek, zászlók', tábori szertartások', 's ékesítések' képezetei mindnyáján ezen rendezet' ékesítései közé tartoznak. Így a' vitézek' tettei' hirdetésére a' lantot képező három szegszalak a' doriai rend' fő megismertető jelei; a' közürök (metopen) áldozott barmok' fejeivel ékesítései, a' cseppekkel együtt, mellyek vagy a' vitézek, vagy az áldozatok' kiontott vérének, vagy a' csepegő áldozatok' (libatio) lehulló cseppjeit sejdítetik, a' doriai rendhez igen illő ékesítések. Magokon az épületeken, vitézek' szobrai, emlékei, győzelemjelek stb állhatnak. A' fő elrendelés, és a' nyílások' arányságát ezen két rendben, a' mennyiben mind kettő férfi rend, és az utolsó, az elsőbbtől leginkább gazdagabban ékesített szerkezettel különbözik, egyenlőnek lehet venni, hogy mindkettőben az uralkodó arányság 1:2höz legyen, kivén azon esetet, midőn a' toscanai rendnél, vagy a' rendezet elnyomatik, vagy kitetsző nagy erősség' jelentése kívántatik, midőn a' toscanai rend' uralkodó arányságát 2:3hozig lehet alászállítani. A' részek' összeköttetésében kerülni kell a' kényes hajlásokat, mellyek helyett inkább merő szegletek alatt összeüt-köző egybekapcsolásokat kell használni.

Asszonyi rendek a' joniai és corinthiai.

A' *joniai* rend' fő megismertető jele az asszonyi hajfürtöket képező joniai fodrok (voluta ionica). Ezen rendnek ékesítései mindnyáján az asszonyi ruházattól 's ékességektől vétettek. Ezen okból az oszloptalp homorú és domború tagokból tétetik össze, az

asszonyi hosszú ruha' alsó szegélye' hasonlatára, a' főte' fürtei között, mint homlokékesség, gyöngyforma tojásdad tagok kerítik körül az oszlop' tetejét, 's ezek közé nyilacsákák (Amor' nyilai) rakatnak; az összeszerkeztetés minden külön részeknél gazdagabb, mint a' doriai; az arányságok benne kényesebbek, 's általában a' nemi különség rajta mindenütt szembetűnőleg kitetszik.

A' *corinthiai* legpompásabb, és gazdagabb, a' mindig fejledező, előre menő jobblét', teljesedő remények', bővölködés' és gazdaságnak ábrázolata egész a' pazarlásig. Fő ismertető jele a' főtén három sorral kihajtó medvetalp, vagy más levelek, mellyek az anyaföld' kebeléből buján sarjadó termékenységnak eleven példázata. Rajta semmi szépség, és ékesítés nem felesleges, csak a' kényes arányságokkal, és leányi gyengédséggel ne ellenkezzék. Virágok, koszorúk, gyöngyök, drágaságok, 's minden, a' mi az előbbeni joniai rendben felesleges és helytelen lett volna, ezen rendezetnél díszesen alkalmaztathatik. Ugyan azért ezen rendezetet leghelyesebben csak fejedelmi paloták-nál, vagy fő uraságok' lakhelyeinek, különösen pompára készült részeinél lehet alkalmazni.

E' két utolsó asszonyi rendben mindenütt ki kell tűnni az asszonyi gyengédségnek, és kellemetességnek. Minekokáért ezekben kisebb részekről, vagy idomzatokról a' nagyobbakra egyszeri általugrást szorgalmasan el kell távoztatni, a' részek, a' mennyre lehet, gyenge hajlások, és görbe lineák szerint köttessenek össze. Épen ellenkezőképen, mint a' két előbbi t. i. a' toscanai és doriai férfi rendekben, az ablakközök keskenyebbekre, az ablakok szélességökhöz képest magosabbaknak tétessenek.

Mind-eddig nem szólottunk az 5dik vegyes, vagy romai rendezetről.

A' *romai*, vagy *vegyes* rend, ámbár sok helyeken alkalmazása vagyon, a' legnagyobb építő mesterek' ítélete szerint az ordók közé tulajdonképen nem

számíthatatik. Nem is egyéb, mint a' joniai és corinthiai rendeknek, éppen nem szerencsés, sem nem jó izléssel vegyítése. Kinek ne tűnnék szembe legelső tekintettel is a' karsú corinthiai oszlopderékon a' nehezebb, komolyabb, joniai szabású oszlopfő? a' többi tagok' vegyítése' módja is, melly majd a' corinthiai pompával vetekedik, majd a' joniai szelídségre alá száll, nem teszi azon kielégítő, meghaladhatatlan benyomást, a' melly különkülön mind egyiknek, mind másíknak tulajdona. Azonban a' rendnek ezen természetéből folyó tulajdonsága tette azt mind azon helyeken alkalmazhatóvá, a' hol bizonyos charactert jelenteni nem akarunk, szabad kénynt engedvén az építő, részint a' maga' izlése' és képze'te' terem'tő tehetségének, részint a' bizonyos character' eltalálását, vagy találgatását a' nézők' értelmire bízván. Így, azon titkok' ábrázolásánál, mellyeket a' vallás' szentsége fátyollal borít, a' szent háromság' oszlopainál, az oltár-táblai festésnél stb helyes alkalmazása lehet.

A' rendezetekben tehát, mint az eddig valókból látni lehetett, az építési szép izlésnek minden szabályai, az arányságok, szép öszveillés, öszmérség, és öszhangzás, mellyek a' szemet gyönyörködtetik, természetű egyszerű törvények; ezen kívül az értelmi kielégítés, a' példázó, vagy ábrázoló jelentések szerint, öszszevéve egybefoglaltatik, ezek mintegy kivonatai az építményekben helyt található szép rendnek, melyet ugyan azon szabályok szerint lehet és kell az egész tevő építményekre általvinni: m. o. annak, ki magát ezen művészetre adja, főképen első igyekezetét az oszloprendek' szépségeinek felkeresésében, érezésében és eltulajdonításában kell gyakorolni, 's egyedül ezen úton érheti el izlésének azon kifejlését, hogy mind a' készen álló művek' szépségeit illőleg tudja méltatni és megítélni, mind pedig a' művészet' ezen nemében valami tökéletest képes lehessen előállítani. Ha valami építés' tervéről van szó, minden körülményeket, helyhez'tetést, kilátást, a' felállítandó építmény' cél-

ját, sőt még a' birtokos' személyes viszonyait sem rekesztvén ki, azt kell elhatározni, hogy az építmény mi rendben, 's a' rendnek mindenütt, vagy helyenként elnyomásával, vagy mindenütt, avagy helyenként kitüntetésével építessék-e, mivel a' rend' elnyomása nagyobb egyszerűséget hoz magával, az egész alkotmánynak elrendelése pedig csak a' körülményekhez illő rendezet' jóválasztásával tehet legnagyobb behatást 's egészen kielégítő foganatot. Ha a' rendezet elhatározottat: annak arányságai szerint kell a' lehető legtökéletesebb symmetriát minden részekben előteremteni, az eurythmiát, úgy a' mint a' felvett rendezetnek külön választott részei több vagy kevesebb tagokból összeszerkeztetve vétettek fel, több vagy kevesebb tagok' eurythmiájára intézni, a' külső, belső ékesítéseket, a' rendezettel, és egymással öszhangzásba hozni, az ábrázoló értelmeket pedig zavartalanul minél világosabban előterjeszteni. Mind ezen feltételek' lehetőségig tökéletes betölthetésére pedig kifejtett izlés, a' rendetlenséget észreévő, és attól iszonyodó, ellenben minden szépet, kellemetést, felfogni és maga tulajdonává tenni tudó érzékenység; termékeny képzelet a' sokféle lehető szerkezetek' előállítására, okos és szorgalmatos tanulás által szerzett ítélő tehetség azoknak megválasztásában, 's a' mindennapinál és közönségesnél felebb emelkedhetésre teremő lángész kíváncsít: melly tehetségeknek hiányosságát sem tapasztalás, sem kézi ügyesség, sem a' művészet' szabályainak hideg összetanulása ki nem pótolhatják, 's itt van, a' csupán kézmivest a' felsőbb lelkesedéssel ihletett művésztől általhághatatlan közfallal elválasztó határ.

GYÖRY SÁNDOR,

földmérő, m. t. társasági r. tag.

A' LENGYEL LITERATURA' RÖVID TÖRTÉNETE.

(Egy ifju lengyelnek levele Bonstettenhez).

Párizs, 1830.

Volt idő, midőn Lengyelországnak szintannyi tolla terjeszté dicsőségét kifelé, 's világosságot ön kebelében, mint szályája védelmezé a' drága hont, melylyért hű fiaim mindenkor utolsó lehelletökig készek valának vért ontani. 'S akkor a' tudományok és mesterségek virágznak hazánkban, 's nagyaink pártfogolák az ország' műveltségét előmozdító fáradozásokat.

A' tizenötödik és tizenhatodik században, a' lengyel nemzet, nem átallom kimondani, Europa' legfelvilágosodottabb nemzete volt *) az olaszt kivévén, mellynek tudósai a' mi fejedelmeink' udvarában kerestek pártfogást és jutalmakat. Egyike legnagyobb királyainknak I. Zsigmond, milanoi nőt veve: ezzel ültete át Lengyelországba (1540) olasz izlést és díszet; 's az ő időszaka lön literaturánk' aranykorává is. A' lengyel nyelv alkotásra 's hangra kétség kívül első szláv testvérei között. Erős és lágy egyformán; fő caractere pedig komolysága és felsége kifejezéseinek. A' latin, melly az előtt a' francziának pótlá helyét Lengyelországban, 's a' görög, voltakak képzésének előképei.

Szükségtelen az arra emlékeztetés, hogy a' nagynevű Copernic, ki megállítá a' napot 's kerengteté a'

*) A' részrehajló állítást megbocsáthatni a' konszerető lelkes írónak. *Egyesek' tudományát* nemzeti felvilágosodástól jól meg kell különböztetni. Mi is illyest képzelünk néha Mátyás' koráról, mellyben ragyogtak csillagok; de a' nap, melly mindent felderít, csak most kezd hajnallani. T. F.

földet, lengyel volt, 's Európában az első láttudományi (optikai) értekezés Vitellion, krakói academicus, által iratott.

Azon időben (1550) midőn majdnem minden nyelvek még csecsemő korukban voltak, *Kochanowski*ban már olly költőt biránk, ki mind maig csodálatunkra érdemes, akár lángeszét, akár szólása' tisztaságát tekintsük: azalatt hogy Shakespeare sokkal később tűnt fel Angliának, 's Franciaországban olly nyelven daloltak, melly mai nap keveset kelletné magát füleinkkel. És siratnunk kell, hogy tudósaink nem követték mindig azt a' pályát, mellyet a' lengyel költők' Nestora szabott. A' latinság köztők több szerelmet talált, Virgil' nyelve sok lángeszű lengyelnek jobban tetszett mint sajátja, ámbár az semmiben nem hátrál annak, mellyen Caesar szabott a' világnak törvényeket *).

Csak érintvén e' kort, elég leszen még a' halhatatlan Sarbiewskit **) említenem, ki latin odáiban majdnem elérte Horáczt, mind egykorúí', mind az utóvilág' ítélete szerint. Későbbben rettentő harczok, berohanások, folytonos anarchia mindent, ki lengyel' nevét viselé, a' hon' védelmére szólíta, 's a' lantnak zengzetei fegyverzörgés közt elhalának.

Svédek, törökök, tatárok, moszkák mindenfelől beütének szép tartományainkba, 's rémítő tusa kelt a' függetlenség' népe 's szomszédai közt; kik szüntelen készen állának vassal és tűzzel pusztítani kebelét. Két század óta a' lelkek elfordultanak a' tudományoktól sé mesterségektől, hogy szabadságoknak viselhessék gondját; 's két századig nem volt lengyel kar, melly, alig hagyván el bölcséjét, már ne tanulta volna forгатni a' kardot 's lándzsáját röpíteni. Illy állapotja a' dolgok-

*) A' lengyel nyelv, részrehajlatlan birák szerint is nincs nagy szépségek nélkül, név szerint szláv testvérei közt kitünő. Még is a' levélíró itt alkalmasint sokat mond. *T. F.*

**) Kit a' tudós világ *Sarbievius* név alatt tisztel (1591—1640). Első kiadása: Köln, 1625; a' legújabb Buda, 1824, 8. *T. F.*

nak nem lehet a' polgárisodásnak és tudományoknak kedvező. És még is nagy szónokok léptek fel szép beszédekkel; 's földve az ellenség' véréből, nyugalommal 's ékesszólással értekezének az eszközök felett, mellyekkel védheték a' szent földet, hol őseik pihégének.

Egy más történet oltogató még a' világosságot 's szegé szárnyát a' szellem' fellengtének. T. i. a' jezsuiták' behozatása, kik igen sokáig kormányozák fejedelmeink' lelkisméretét, 's a' nemzet' tanulmányait. Az általok behozott iskolai pedantismus elhervasztja minden virágot, melly a' lengyel földön virulandó vala. Hatalom 's nagyság után sovárogyva, elfoglalák a' nevelés' ügyét egész Lengyelországban. Vad szavakkal 's képes kifejezésekkel elterhelt latin nyelvök a' lakók' köz nyelvévé lön; keverték azt, igaz, lengyellel is, de ezen keverés rontá mindkettőt, 's okozá literatúránk' elaljasodását!

A' régi költők' stílusát dagályos, virágokkal duzzadozó szolás váltá fel; a' fellengzőt emphasis pótlá, 's idézetek és jegyzések' serege, mellyek tudományosak voltak ugyan, de költőiek épen nem.

Gyakran ragyogó villámlás előnti világossággal a' komoran befelhőzött eget; szint így néha nagy szellemek fölül emelkednek a' század' borúin. Nagy divatában levén a' szónoklat Lengyelországban, volt 1615 körül egy jezsuitánk, *Skarga*, ki a' szószerk' magosáról a' világ' szenvedélyei 's vétkei ellen olly hatalommal dörge le, melly méltó vala egy Bossuethez. Voltak vitézeink, kik beszédekert mondanak hevenyében, méltókat hogy az utókor ismerje, 's országgyűléseink gyakorta nagy szellemi tehetségek' mezőit voltanak. A' műveltség és felvilágosodás soha sem alutt el egészen Lengyelországban, mint történt Oroszországban, midőn a' moszka fejedelmek évenként a' tatár khán' színe elébe járulának, térdre borulva lábához tenni koronájokat. Állításom' feltűnő erősítvénye az, hogy vallási háborúnk nem volt, míg egész Europa dúlások' és puszt.

títások' hosszú sora alatt nyögött egy félreértett szó; egy balul magyarázott tétel miatt; 's míg Francia-, Német- és Angolországban külön keresztyén felekezetek vérözönökkel akarák elveik' igazvoltát megpecsétleni.

A' tizenheted és tizennyolczadik század Lengyelországban folytonos háboru közt folyt le. Bécs' és a' keresztyénség' megmentésének dicsősége csak pillantatnyi fény volt, villám melly felragyog, hogy ismét elenyésszék; 's a' tudatlanság és pedantismus' sötétsége, megnehezedvén hazánk felett, arra látszának azt határozni, hogy a' nemzetek' erkölcsi rendéből kitöröl tessék.

Azonban a' sors azt akarta, hogy Lengyelország azon pillanatban nyerje vissza erkölcsi és tudományos lételetét, mellyben political életét elveszté. A' történetíró' sugallásaitól 's a' költő' hazafiúi énekeitől kísérve szállánk le a' sírba. Utolsó királyunk August-Szaniszló, a' Poniatowskiak' házából, lelkes ember volt és tudós; 's melly boldog, ha lába soha királyi szék' hágsóit nem érinti, 's jeles fejdelem, ha soha nem országot vala. Érezvén inogni fején a' koronát, kezeiben a' királyi pálczát, legalább egy czímet akara nyerni jövő ivadékok' halájára, 's aláírván hazája' felosztatását, a' legnagyobb erőlködésekkel iparkodott benne gyámolítani a' tudományokat 's irántok izlést gerjeszteni a' nemzetben. 'S ez vala az egyetlen egy pont, mellyet siker koszorúza hosszú kormánya' siralmas folyamatjában *).

A' revolutio' elvei elterjedvén Európában, könynyű bemenetet leltenek Lengyelországba, 's annyival inkább, hogy mindenkor egy bizonyos együttérzés kapcsolá Franciaországhoz, az egyetlenhez, melly részvéttel tekinté omladásunkat. És ime az okok, miért a' francia írók is olly nagy hatást gyakorlottak 's gyakorlanak még most is egy részt literaturánkra.

*) 1764—1795.

August-Szaniszló mindent, kit tudomány és lelkeség jelele Lengyelországban, udvarába vont. Alapíta számos iskolát, köztök egy hadit; 's országlása egyszerre látta a' míveltség' ujlását 's a' haza' megsemmisülését.

Varsóban tudós társaság állt össze a' hazának legjelesebb és előkelőbb embereiből, kik kötelességöknek ismerék nyelvünket kitisztálni, 's szűzen átküldeni a' maradéknak, mint utolsó örökjét egy országnak, melly a' nemzetek' sorából kitöröltetett.

Azon előkelő fők között, kik Szaniszló király alatt éltek, az *Elsőség Krasicki* (Kraziczki) varsói püspöké, ki meséket, satirákat 's egyéb költeményeket írt. Leginkább a' comicumban jeleskedett. Költése könnyed és kecses. Meséi közt is hazafisággal, lélekkel, szerencsés szökésekkel teljes versek találhatnak, mellyek magosb nembe is beillenének. Némelyekben a' franczia Lafontaint utánazza, sokakban egészen eredeti. Írt elbeszéléseket is kötetlen beszédben, meglepőket a' festett erkölcsök' valósága által, 's örök gyönyöreinket.

Trembecki, Boufflers' szoros barátja, élt Rousseauval és Voltairrel. Élete regényes viszontagságok' sora, mellyekben sohajtások és párviadal játszszaak a fő szerepet. Nagy ész; 's egy új költői nyelv' teremője. Szólását a' lengyelnek saját erő bélyegzi, 's versei olly hangzatosak, mint Görögország' és Roma' dallosaié. Hatalmában van a' nyelv' minden kereklete; szó és kifejezés az ő ajkain új életet 's öelötte ismeretlen erőt nyer. Írt számos ódát, dithyrambot 's vegyes költeményeket. Fő munkája *Sofiowka*, Potocka grófné' kertének képe. Lefordítatott francziára, de a' fordítás az eredetihez képest az esti nap' elhaló fénye a' déli nap' fennragyogó tündöklétéhez.

Karpinski nem bírja *Trembecki*' erejét, de benne valami édes megillető van, mi a' szívbe hat. Olvasván verseit, átlátszó csermely' szélein gondolunk lenni, mellynek susogása álmakba andalít, 's a' szemet köny lepi.

Dmuchowski az Íliast adta remek fordításban; tőle birjuk az Aeneist 's az Elvesztett Paradicsomot is. Prosai munkái hazája' szerencsétlen helyzetét tárgyazzák, 's az okoskodás' és nyelvszépesség' erejét a' honszerelmi láng nem kevéssé neveli.

Az alatt, hogy minden Lengyelország' közel végét látszék jóslani, találkozott ember, ki nagy tehetőséggel 's kimeríthetetlen türelemmel felkészülve, hazája' történeteit kezdé írni. Ösztönözve a' király által, e' munkának szánta minden idejét. Szerencsétlenségünkre *Naruszewiczot* az első századok' elvégzése után elragadá a' halál. A' lengyel Tacitus' tiszteletneve mutatja szerencséjét. Birjuk tőle Horáczt egészen, Pynarnak néhány énekeit. A' félbe szakadt munka' folytatása a' varsói tudós társaságra bízott, mellynek mindenik tagja egy szakaszt vállalt. Reményljük a' roppant vállalatnak, melly közepén már túl van minél előbbi bevégeztetését.

Kniaźnin egyike még Szaniszló' kora' költőinek. Verseiben nem leled Trembecki' erejét, sem Karpinski' báját, de egyesíti Krasickinak mind könnyedségét, mind szellemét.

Nem folytatom az egyes írók' hosszú sorát, kik ezen időszakaszban ragyogtak; hanem általmegyek a' literatura' jelen állapotjára, csak *Szymanowskit* nevezem még, ki *Gnidos' temploma'* fordításával megmutatá, hogy nyelvünk minden lehetséges kecsre és gyöngédségre képes. —

Szerencsétlenségünk ismeretes, mint ellenállásunk azok ellen, kik üldöztenek. A' május' 3dikai alkotmány, Kosciusko' forradalma, 's végképeni megsemmisítésünk egymás után bekövetkeztenek. Húsz évig bizonytalanok voltunk lételünk felől. Húsz évig harczosaink a' franczia hadaknak tették részeit, attól reménylván hazát, ki őket vezette; mellette hullván el, az egyiptomi gúláktól Moszkováig követvén őt, meghalván a' dicsőségért és — reményért. Természetes, hogy e' kor keveset foglalatoskodhatott a' literatúrát

val, mert tudomány és művészség béke' és szerencse' gyümölcsei. Harczénekek' egész serege tanúi ez időszak' erőlködéseinek; íróink' tollai alól azonban semmi munka nem került ki. Minden gondolat a' haza felé simúlt, 's a' gyötrelmes várakozások' remegései nem adának tudós munkára nyugalmat. Végre Sándor császár' nagylelkűsége visszaadá Lengyelországnak politikai lételét, 's új állapota keletkezett a' dolgoknak. Minden szellem a' tudomány és költészet felé fordult. Iskolák 's oktató intézetek kelének, a' varsói, vilnai és krakói három egyetem számos ifjut képeze, kik kormányunk' és literaturánk' külön ágaiban előkelő rangot töltenek be.

Élő íróink két rendre oszlanak; amazok még August-Szaniszló' korából valók, ezek az osztály után támadtak.

Amazok között első rangot nyert mind tehetségei, mind nemes character-e által *Niemcewicz*, Kosciuszko' hadi segéde hajdan, szentpétervári fogságának osztályosa, 's Amerikába követője *). Stílusa lelkesedett, megható, midőn honáról beszél. Prosája virágos. Meséiben eredetiségéhez metsző satyrai ér csatlakozik. III. Zsigmond királyunk' országlásának története az ékesszólás' remekje. Historiai énekei tündöklők hazafisággal. Románjában festései Cooperéivel vetélkednek. Az „Elragadott hajfűrt“, mellyet Papeból fordíta, szép egész a' lehetőségig.

Nem hallgathatom el *Woronicz* Pált, a' varsói érseket, senatort és ország' primását, ki nem régen Bécsben mult ki. Hőskölteménye „*A' Sybilla*“ a' multkor' dicsét 's szebb napok' reménységeit éneke. August-Zsigmond' literaturai aranykora' (1530—1572) íróinak minden ereje és felsége újra feltámad benne. Halotti beszédei a' legjelesb, mit e' nemben birunk. Fő munkája azon mondat, mellyet Poniatowski József hg felett tartá. Szinte látjuk benne a' régi

*) Neve az aggastyánnak felvillant újra az 1830diki időszakban. Hontalan bolyong most idegen földeken. T. F.

Polonia' nagy emberei' árnyékit a' szónok' szavára összegyűlni 's lassanként az Elster' partjai mellett elvonulni, mellynek hullámai hajták a' bajnok' holttestét.

Sniadecki visszaadá nyelvünknek elvesztett tisztaságát. Csillagász, 's a' wilnai egyetem' rectora, komoly tudományos tárgyakkal foglalatzkodott, de a' legszárazabb dolog is széppé lőn tolla alatt. Birunk tőle literaturai és philosophiai értekezéseket, 's academiai beszédeket, példányait az ékesszólásnak. *Sniadecki*t olvasván egy bölcslet gondolunk látni, ki felül-emelkedve az emberi természet' szenvedelmein, nyugalomban szemléli a' földbeli dúlásokat, annak romlásait, bal sorsát. Kalaúzai az ész 's a' valóság, el-mellőzi a' stílus' czifráit, 's azon különféle árnyéklatokat, mellyeket tollához méltatlanoknak tartá. Fel-séges, kifejezéseiben; szigoru, egyszerűségében, arról győző meg, hogy az emberi boldogságot egyedül az ész 's a' bölcsesség' kormányja biztosítja. *Copernicus'* élete tőle olly méltatást nyert, hogy Angliában csakhamar lefordítatnék. — Ő d'Alembertnek szoros barátja volt.

Két ódája *Napoleonhoz Kozmiannak* kitünő helyet ada literaturánkban. *Virgil'* *Georgicon*jaként gyönyörű költeményt irt a' falusi élet' kellemeiről *Lengyelországban*. Szigoru követője *Horác'* *Poeticájának* 's a' régiek' elveinek; de több lélekkel őket nem lehet követni, 's másolván őket, eredetiebbnek lenni. Leírásai *Ovidnak* sem szebbek.

Osinski, literatura' prof. a' varsai egyetemenél, szépségekkel teljes előadásaiiba bevonja az egész publicumot, 's hallgatóit erős és csillogó ékesszólással bájolja. Neki köszönünk három jeles ódát *Napoleonhoz*, *Horác'* és *Cid'* fordításait, mellyek másolatok inkább mint fordítások.

Szóljunk azon nagy forradalomról, melly néhány év óta vétetik észre literaturánkban. *August-Szaniszló* alatt tudósaink a' franczia 's a' régi írókra esküvének,

csak Virgil és Homer volt előttök, 's Horatius és Boileau két nagy fejedelem' szerepét játszák, 's bűn és árusítás vala más lobogót követni. De egy idő óta ez megváltozott. Ifjuságunk a' romantos iskola' műveivel kezdett ismerkedni, és Schiller' és Byron' hangjaik rezgék át kebleiket. A' német és angol nyelv terjedni kezdtének Lengyelországban. Elismertették, hogy az emberi lángész még nincs kimerítve; hogy lehet szépet mondani a' nélkül hogy görögöket, latínokat vagy francziákat utánaznánk vagy tőlök kölcsönöznénk; azonban midőn egyik része a' nemzetnek ekkép haladván, új tájakat fedezne fel, 's a' lelkesedés' egész hevével, mellyet a' szép és magas gerjeszthet, a' képzelem' ezen megnyílt mezeire törtetne: sokan nagy fejek közül behúnyák szemeiket a' fény előtt, a' classica iskola' ingó romjaira támaszkodottan. Ebből tüzes harc támadt íróink között, mind két felől egyaránt makacs, de mellynek resultatumai a' nyugott nézők közt világosságot 's műveltséget terjesztenek. A' romantos iskola győzött az elméken mind ujsága, mind védei' rendületlen erőlködései által, mellyek szinte mindig diadalt vívtak ki.

Elseje kétség kívül romantos költőinknek *Mickiewicz*, kinek most két év előtt (1828) jövének ki munkái Párizsban, 's több balladáit a' *Polish Anthology*-ban *) állanak angolra fordítva. Az élettavas' hevével 's lelkesedésével magas röptében csodálást gerjeszt, 's bátorságával megrendít. Mint Icaros, a' napnak tart, de szárnyai nem olvadnak el, hanem mind inkább kifejlének. Eszméi meglepők, gyakran finomak. Shakespeare és Byron által táplálva, távol van még is az utánazástól. Ő toda magának pályát szabni, mellyen senki nem hágdosott előtte, 's az elsőség' becsületét méltósággal fenntartja. Nincs párja midőn a' csalatkozott szerelem' és remények' gyötrelmeit festi; örvényei elragadnak, és csenedet hányatás követi és két-

*) Bowring' munkája. T. F.

ségbesés. Másfelől balladáit teljesek természeti gyengédséggel és kecscsel. Sonettjei méltók Laura' kedvéhez. Leírásai ragyogók, puhaság és gyönyör nélkül. Mindene nagy és fenszágas. Versei' dictiója hangozatos, erős, és valódi-lengyel a' szónak egész értelmében; t. i. bélyegzi azon komolyság és erő, melly nyelvünk' szellemét teszi. Olvasván munkáit, monarchát látunk, kényszeríteni a' szavakat — ezen rabjait — tolla alá; ő a' kifejezéseken minden értelmeikben a' legnagyobb könnyedséggel uralkodik. Van két történeti költeménye is Byron' nemében.

Álljon itt (bár prosában) egyik költeményének néhány szakasza. Egy litván bárd siratja honának a' németek általi elfoglaltatását.

„Mint az arkangyali tárogató' hangjára, melly az ítélet' napján a' mult korokat felköltendi; akként énekem' zengzetére a' hamvak, mellyeket lábaim taposnak, fölélednek óriási alakokban. Az oszlopok és a' fény' tornáczaik fölkelnek romjaikból. Elhagyott tavakon az evezők' kimért csapásai hangzanak. Nyílni látom felszágas várak' kapuit. Koronákat látok 's lovagi fegyverzetet. A' dalnokok' énekei közé a' szüzek' tánczának suhongásai vegyülnek.“

„Hah! ez álom isteni volt; de kegyetlen az ébredés. Honföldem' erdei és hegyei eltűnnek szemeim elől. Gondolatim' szárnyai elcsüggednek terhök alatt, 's a' nyugalom' védhelyében keresnek pihenést. Hazámfiak' szívétépő siralmainak közepette lantom elnémul fagyalt kezeimben. Gyakran nem hallhatom már a' multkor' szavát. De ízenként a' szent hév' szikrái, alvák keblem' fenekén, lángba borítják azt, új életet lobbantva szellemembe, 's földerítve emlékezetemet. Olyan ez akkor mint a' kristály lámpa, mellyet élénk színekkel feste az ecset. Lépjek bár por és pecsétetek, gyújts világot keblében, még fogja vonzani a' szemeket rajzai' élénkségével 's a' palota' falait fénye' eleven vissz sugári fogják tündököltetni. Ah! vajha azon lángözönt, melly bennem ég, általonthatnám azok'

kebelébe, kik engem hallgatnak! vajha, felidézvén a' mult korokat, hangozatos versekkel ragadhatnám el testvéreimet! Talán újra érzének szíveiket dobogni mint hajdan, ha nemzeti ének indítaná meg azokat; megértenék talán még az egykori lelkek' nagyságát, 's élhetnék, ha csak egy perczt is a' fenn életnek, melyet őseink éltek.“

Miaskowski és Fulgencé Párizsban 1830. Mickiewicz' munkái' egy részét adák francziául u. m.: *Wallenrod Konrád* történeti beszélyt Litván- és Poroszország' évkönyveiből, a' *Farist*, 's a' *Krimai sonetteket*. „A' vállalat, mond egy előkelő lengyel literator, dicsegetre méltó; de ohajtható vala, hogy jobban sikerüljön 's az eredetinek lelkessége jobban adatott volna vissza. Mi remekje a' költészetnek itt, a' fordításban egyszerű történeti elbeszélés lett. Igaz, a' nagy gondolatok nem vesznek el soha, 's a' stílustól csak kevéssé függenek, de a' színek 's a' részletek elenyésznek. Vész az egészi hatás, az eszmék ott állanak parancsnoki tekintetű sziklák gyanánt, melyek csodálást gerjesztenek, de parlag síkkal vétettek körül; a' virulmányok, melyek azokat öszvekapcsolják, elhervadtanak. Azon kívül Mickiewicz' lángesze' teljes fölfogására nem elég írásait olvasni; literaturánk' állapotját is kell ismerni hogy a' változást, melyet benne szült, a' maga roppant terjedelmében meg lehessen bírálni.“

Morawski general hadi pályája' szünóráit a' költészetnek szenteli. Meséi metsző eredetiségűek. Beszéde, melyet Poniowski József hg' halála után monda, csodálva lesz mindenkor mind eszméi' nagysága, mind tolla' tisztasága miatt. Ezen író, kit Mars' és Apollo' koszorúi fednek, a' classica és romantos iskola' harczában közönbös (neutralis) maradt. Elve: tisztelni az érdemet itt és ott. Birjuk tőle Andromache' fordítását, melly tizenöt évi munka' gyümölcse 's egészen megfelelt a' közönség' várakozásának 's a' reménységnek, melyet gerjeszte egy nagy talentumnak más által magyarázata.

Wezyk játékszinünket gyarapítja néhány szomorujátékkal 's Krakó' vidékeiről egy költeményt adott; 's itt a' leíró nemhez mutata nagy könnyedséget, ott erőt fejtett ki a' kifejezésben.

Odyniec Mickiewicz' pályáját követte. Valami édesdedség különbözteti Musáját ezen nagy költőétől. Balladái érdeklők, 's dús képzeletet mutatnak. Méltó mestereihez kiket tanult, Goethe és Bürgerhez.

Egy tragoediánk van, egyetlen műve *Felinski-nek*, kit olly korán ragada el a' halál csodálásunk elől. Az „*Radziwil Borbála*“, szépsége 's szerencsétlensége által történeteink' Stuart Mariája. Ez érdekes tárgy a' költő' tolla alatt még érdekesebb lőn. 'S ez drámáink között a' legtökéletesb mű. A' rhythmusnak ezen díszét és tökélyét nem lehet meghaladni, 's egy úttal correctebbnek lenni. A' régi Polonia' szelleme lebegni látszék a' szerző felett, mert mindenik sora erkölcsseink' és caractereink' lelkét leheli.

Legjelesb professoraink' egyike *Brodzinski*, napjainkban a' költészetnek egy valóban nemzeti fajtát hozá divatba; 's nem tartozik sem a' régi sem a' romantos iskolához. Egyszerűségében szép; 's gyengéd és borongó egyszersmind. Olvasásakor ellenállhatlan kecsék igéznek. Nem zajgó szenvedélyek hatnak meg, nem remegsz sötét vétkek vagy lázasztó vadságok előtt. Fekete, gyászképek messze kerülnek tollát; hanem szeretetre méltó andalgásba merít. Közepében érzed magad' a' haza' holt bajnokai' árnyainak. Örök tavasz homlokaik felett. Szerencséseknek látszanak hogy vérök' ontásával 's halálukkal nyerhetének örök életet. Hallod győzelemdaluk' véghangjait, hasonlókat egy harmonia' elhaló zengzetihez, melyek az est' panaszló szellője' szárnyain érkeznek. Halálsohajítások, reménység' félelmei; de soha sem egy elkárhozott' sikoltásai, kétség' remegéseig örültség' rángásai.

Zaleski összegyűjté a' népdalokat és legendákat, 's azokat bátor stilusával szebbekké változtatván, igazolja ama közmondást: *audaces fortuna iuvat*. Festé-

sei néha setétek és rettentők. Az Ukrajna' homoksívatagjain fütyölő orkán 's a' holttesteken viaskodó ragadó madarak' károgása kedveltei.

Fredro számos jeles vigjátékainak köszöni hírét, melyekben a' lengyel erkölcsöket festi. Ő sajátos e' nemben. Mindenik darabjában van néhány személy, melyekben a' szerző központosította a' nevetségest, 's melyek az actióba lelkes és mulattató móddal hoznak változatosságot, az alatt, hogy a' 'szövevény' hőse, a' fő személyek — egy szóval, a' szeretők — mindenkor emeltebb 's érdeklő characterrel bírnak. A' köztök kelekedő scenák telvék indulatokkal, érdeklő eszmékkal, a' hazafiság' legnemesb érzéseivel, a' szerelem' legszebb szenvedelmeivel, mi által a' tárgy különös vonzóságot nyer a' nézők' lelkére. *Az embergyűlölő 's a' költő* című darabja különösen csodáztatik, leginkább azon scenájában, hol egy ifju szerző reményeit 's betöltendő kötelességeit festi le. A' fiatalkor' lelkesedése 's a' költő' lángjai, ki látja már a' távolban a' csillagkoronát, melly az egekben várja: oly módon vannak adva, hogy az a' legszebb mit e' nemben várhatni. Az egy vulkán, melly tündöklő lángjait egész a' halhatlanság' azurbóltjág hányja.

Dmuckovski, az *Ilias*' híres fordítójának fia, velünk *Scott*' minden románjait és sok egyéb külföldi munkákat megismertetett. *Kowalski* játékszinünket egész *Moliere*' jeles fordításával gazdagítja. Birjuk legnagyobb részét az idegen nemzetek' remekműveinek lengyelül. *Corneille*, *Racine*, *Voltaire*, *Shakespeare*, *Schiller*, *Alfieri*, *Ducis*, *Delavigne* lengyelül szólanak meg, 's közönségünk tapssal tiszteli meg darabjaikat, melyek naponként megfordulnak játékszineinken.

Lelewel, a' lengyel *Malte-Brun*, mély tudományával metsző eredetiségű előadást köt össze. Nagy historiai képek' rajzolásában ő nagy művész; bennök minden szó egy árnyéklat, minden kifejezés egy színezete az időnek, mellyet olvasóinak felmutat. Mint-

egy tizenöt év óta számos történet- és földirási munkával ajándékozá meg e' fáradhatlan férfi literaturánkat. Híre túlhatott már Europa' határain, általrepülve a' tengereken. — Tagja a' calcuttai tudós társaságnak.

A' tudományoknak, művészeteknek és műszorgalomnak számos folyóirat van szánva. Számos almanach évenként első rangu költőink' darabjaival ajándékoz meg. Minden felül nagy az írói buzgóság külön agáin a' literaturának; ifjaink lángolók a' Musák' tiszteletében, és serények megörökíteni emlékezetét egy nemzetnek, mellynek nincs már egyéb gyámola mint literaturája, 's egyéb öre nyelvénél. Közülök *Gaszinski*, alig húsz évű korában, hasonló nemben ragyog, mellyben ama' nagy irlandi költő Moore Tamás, az eszmék' (ide-űk') ugyanazon gyengédségével 's a' kifejezés' ugyanazon fennségével. Virágokat hint és drágaköveket bő kézzel. Olvastában fülmilét vélünk zengeni rózsabokor közt.

Már csak románköltőinkről kell emlékeznem. *Bronikowski* németül ír, a' lengyel név' dicsőségének Európában terjesztésére *). Hona' történeteit nem tanulta kevesebb szerencsével, mint Scott a' magájét. Sok munkái francziára fordítottak **).

Bennatowicz három történeti románt irt, sokat ígért, mellyek érdekökre nézve vetélkedhetnek az *Ivanhoe*' szerzője' műveivel.

Számos egyéb, e' nemhez tartozó műveket birunk még; 's a' szám szaporodik minden nap. 'S csodálatos, hogy nemzet, melly annyi bal szerencsét túrt 's annyi politikai crisiseken ment keresztül, illy szép, 's illy teljes literaturát bír.

Jean de Carro : almanach de Carlsbad' 1831diki folytatásából.

TOLDY FERENCZ.

*) Hivság. Irt volna lengyelül, literaturát terjeszt vala pusztá hír helyett. Illy buzgóságot minden nemzet megköszönhet. T. F.

**) Ezen most már meghalálozott íróról láss néhány szót még *Vegyes közléseink* között, a' necrologban. A' szerk.

A' PHILOSOPHIA' FORDULATPONTJAI FRANCZIA-ORSZÁGBAN.

Illi in vos saeviant, qui nesciunt cum quo labore verum inveniatur, et quam difficile caveantur errores. Illi in vos saeviant, qui nesciunt quam rarum et arduum sit carnis phantasmata pie mentis serenitate superare. Illi in vos saeviant, qui nesciunt cum quanta difficultate sanetur oculus interioris hominis, ut possit intueri solem suum. Illi in vos saeviant, qui nesciunt, quibus suspiriis et gemitibus fiat, ut ex quantalacunque parte possit intelligi Deus.

Augustinus.

Mikor nemzetről van szó, még pedig olly hatalmasról millyen a' franczia nemzet is, melly a' nagy Chlodwig óta (496) mai napig, és így szinte tizennégy száz év' lefolyta alatt fő részt vett mindig Europa' történeteiben, bizonyos tartózkodással kellene minden írónak fellépni publicuma eleibe, hogy illendőleg és méltólag szólhasson egy nagy nemzet' állapotja felől, mellynek főbélyegeit a' hosszú idő' lánczsorában kikeresni, 's azokat a' minden színű gazdag jelenetekkel egyeztetni valóban terhes munka, 's egy magányos írónak erejét majd felülhaladja. Nem csoda hát, ha az írók rendszeren csalatkoznak a' nemzetekről való ítéleteikben, mert a' praemissák' kikeresése, azoknak megállapítása, és az azokból kikerekedő főbb rajzpontok' helyes eltalálása, mellyekből folyhat egyedül a' biztos következtetés, meg megannyi nehézségek, mellyeket meggyőzni soknak sem kedve, sem ideje nincs; azért inkább a' könnyebb utat választják, hogy még is valamennyire kielégítsék mind magokat, mind olvasóikat, a' kikre számolnak, midőn a' historiai jelenetek' felületes vázképét megragadják, hogy a' szerint valami quid pro quot mondhassanak el egy vagy más nemzetről; vagy pedig kik e' kevés fáradságot is resztelnek, a' régibb írók' értelmeit magokévé teszik, 's

megelégedvén azok' ítéleteivel, azokat minden további kételkedés nélkül igazaknak árulgatják, mi uton látni való, hogy csak a' csalódás' köre növekedik. —

Még sokkal nehezebbé válik az ítélet akkor, mikor valamelly nemzet, mint a' francia is, statuspolitikai életének ezeren tul haladó éveit számlálja, nagy kiterjedtségű gazdag föld' birtokában van, 's a' lélekszámban is más egyéb nemzeteket jóval felülhalad.

Értekező szerényen megvallja magáról, hogy koránt sem tulajdonít magának annyi lelki erőt, melly az imént kijelelt nehézségek' eltüntetésére szükséges, de azt hiszi, hogy midőn fontos tárgyát szóba vette, az által csak használni fog a' nemzetek' ismeretére vezető tudománynak, melly hogy hazánkban is jobb lábra kapjon, kíváncsias dolog. Azt is megvallja értekező, hogy mások' ítéletei a' francia nemzetéről vakon nem vezették őt, és sem II. *Fridrik*, sem *Burke*, *Barthelemy*, *Girtaner*' stb vélekedései le nem lánczolták úgy, hogy tőlök elállani ne merészlene; sőt nyilván kimondja itt már kezdetben, hogy a' francia nemzet' characterét az anyaváros' lakosainak életmódjából öszverakogatni, viszont a' párizsi nép' characterét az athenebelivel hozni öszve hasonlításba, egy olly nemzettől mint a' francia, minden tudományos mélységet, soliditást, megtagadni, ellenben arra hebehurgyaságot, indulatos-ságot, könnyen elcsábíthatást kenni: nem egyéb tévedezésnél ¹⁾. Ugyan is hasonlínü jelenetekre könnyen

¹⁾ Voltaire, Rousseau, Mably, sőt Montesquieu is a' párizsi és athenei nép közt sok hasonlatosságokat sejtítettek, mint az Anacharsis' írója is (Barthelemy), ki a' többek közt az athenei nép' characterét fejtegetvén (*Voyage d' Anacharsis en Grèce* T. 2. p. 246 edition de Liege) ime szavakat mondja el, mellyeket utána mások is a' francziákra több ízben alkalmaztattak: „Vous n'avez jamais connu, vous ne connaissez pas encore les ressources et les caracteres des atheniens. Esprits ardents à former des projets; habiles à les varier dans les occasions, si prompts à les executer, que posseder et desirer, est pour eux la mé-

lehet akadni minden más nemzet' történeteiben, a' pallérozott népeknek külön sajátságaik, érdemeik és gyengeségeik vagynak, 's nem nehéz a' pallérozottság' meneteléből az egyenlő kulcsot kitalálni a' hasonszínű jelenetek' felfejtéséhez, mert a' nyomok kisebb vagy

me chose, si presomtueux qu' ils se croient depouillés des conquêts, qu' ils n'ont pu faire, si avides, qu' ils ne se bornent jamais à celles qu' ils ont faites. Nation courageuse et turbulente, dont l'audace s'accroît par le danger, et l'esperance par le malheur, qui regarde l'inaction comme un tourment, et que les Dieux irrités ont jettée sur la terre, pour n'être jamais en repos, et n'y jamais laisser les autres."

„Nemzeti caractere (írja Girtaner) a' francziáknak ide megy ki. Hiábavalóságokon kapkodók, tisztátalanok, diatétát tartók, beszédesek, tüzesek, alap nélkül valók. Az olly tudományok, mellyek huzamos szorgalmatosságot kívánnak, nem virágozhatnak nálók. A' theologia, orvos-tudomány, philosophia rosz lábon állanak köztök. A' mit a' *tudós* szó alatt közönségesen értenek, el lehet általán fogva mondani, hogy ollyan nincs egy is Franciaországban. Tulajdonkép tudós, azaz, ki azzal a' tudománnyal, mellyre adta magát alaposan ismeretes, minden ágait egészen és részben megvizsgálta, annak historiáját, származását, előmenetelét tudja, 's igyekszik szüntelen kitanulni, hogy micsoda állapotban van most a' tudomány más országokban, minden uj találmányokban jártas, szóval a' ki élő centruma a' maga tudományának, annak kezdetétől fogva a' mai időig, mint a' millyen p. o. *Haller és Küstner*: egy illy ember Franciaországban rendkívül ritka, talán az egy Lalande érdemli meg a' kivételt. Okát könnyű ennek adni. Tudósnak lenni Franciaországban nem tartatott valami derék és nagy dolognak, azért nem is becsülték a' tudóst, mert a' nagy tudománynak sem az academiában, sem a' társaságokban, sem a' nagy urak' asztalainál, sem a' dámák' körében hasznát nem vehették, 's ugyan azért senki sem igyekezett nagy tudományra szert tenni. Minden francia tudósnak az volt principiuma, a' mi Persiusnak: *Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter* stb. Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution. Zweite Auflage. Berlin, 1793. Iter Band, Seite 108, 109, 119.

nagyobb különbséggel egy kutfőre vezetnek vissza, u. m. az *emberre*, kinek szaporodván ismeretei, a' pallérozódás' útján értelmi és érzéki tehetségei közt való öszveütközést (*conflictus*) nem kerülheti ki, midőn a' nem pallerozott népeknek viszont találkozni kell az emberiség' alsó lineáján egymással, hol az érzékiség, erő, 's személyes bizodalom lévén a' fő factorok, ezeknek kifolyásaiban is kevés kivétel vagy éghajlati módosítás mellett az egyenlő vonások könnyen feltalálhatók; úgy hogy Trogus Pompejus' szavai a' scythákról és görögökről a' felebbi két szempont alatt az egész emberiség' characteristicájára kiterjeszthetők. *Prorsus ut admirabile videatur, hoc illis naturam dare, quod Graeci longa sapientium doctrina, praeceptisque philosophorum consequi nequeant, cultosque mores incultae barbariae collatione superari. Tanto plus in illis proficit vitiorum ignoratio, quam in his cognitio virtutis.* (Justinus 2, 2).

Az ember' kettős természetéből, u. m. lelki és testi alkotásából eredő tökéletességek és gyengeségek a' társaságban is vegyülve tűnnek fel, 's utoljára is merő szójáték minden olly állítás, bár mi vakító fényben adassék is elő, melly az embert az embertől, valamelly statust mástól szorosán kíván megkülönböztetni; mivel az emberiség' rajza e' két alapon nyugszik, mert nem a' szó, nem is a' test teszi az embert nemessé, miképen a' jó keresztyént nem egyedül az imádság, nem is a' csupa hit formálják; hanem a' tudomány' lelkének által kell járni az embert, hogy jó polgár, lehessen. Már pedig az illy emberek' száma mindenütt és mindenkor kevesebb; akármelly időben, 's akármelly éghajlat alatt többnyire az emberi nem' caractere megegyez cselekedetével, 's a' vallás és nemzet nevek teszik csak a' külső különbséget. Hogy ez így van, földünk' ismeretes öt részének történetei nyilván bizonyítják, a' mit már azért is szükség vala itt valamivel bővebben is megemlíteni, ne hogy a' franczia nemzet' egyoldalú characteristicája még in-

kább megerősítse azt az előítéletet, mintha hajdan ott a 'philosophia' tudománya parlagon hevert volna, vagy más országokhoz képest, és időszakok szerint mérve ki nem állhatná a' tűzpróbát illy öszvehasználtások által. Azonban hibáznánk, ha azt hinnők, hogy e' szerint teljes lehetetlen valamelly nemzetnek characteristicáját adni, sőt inkább mennél több viszonytagságokat látott valamelly nemzet, mennél munkásabb életet folytatott, 's folytat, annál több sugárzatait lehet egy focusba húzni polgári, tudományos, és politikai életének, mellyek biztosabb színekkel szolgálnak az egész' festésére, ha e' három oldalról öszve tudjuk gyűjtögetni az ingredientiaikat, mellyek minden olly színezetre szükségesek, mellynek czélja *erkölcsi* vagy más szóval *művészi*; azaz, hogy világosabban kimagyarázzam magamat: az érintett *triasból* kell a' művésznak a' maga ecsetére kölcsönözni a' színeket, 's valamelly nemzet' rajztábláján csak akkor lehet hív és igaz képet látni, ha a' mester' keze ki tudja elébb szedegetni a' nemzet' élete' triásából a' főbb momentumokat, mellyekből kell alakulni a' dolgok' saját ábrázatjának, hogy az más hason formájú dolgoktól első tekintetre már megkülönböztetve legyen, vagy is nyilván kitessék a' vonal, melly a' természettől kapott 's vett (lelki és testi) tehetségi bélyegeket, a' mik az emberi alkattal közösök, elválasztja attól, a' mi minden egyes embernek, minden egyes nemzetnek külön sajátja, a' mi erkölcsi tekintet alá esik; azért azt tudatja velünk, mint használtuk tehetségeinket, mi a' természetnek, mi pedig a' magunk' productuma? Ha a' művész ekkép ki tudja emelni a' mindennapiságból a' maga rajzképét, akkor a' művészeti tőkély' végczélját u. m. az *igazságot* el is érte, akkor parallelája más nemzetekkel nem csal, nem lesz egyoldalú, vagy mint közönségesen szokták mondani, az öszvehasználtás nem sántikálhat, mert az igazság' mezején már botorkázni nem lehet, mert a' botorkázás csak a' vélemények' körében forog. Látni való ezekből, hogy

minden olly nemzeti characteristicák, mellyek nem a' fenn irt módon alakultak, csak botlásoknak lehetnek következései, p. o. hogy épen a' franczia nemzetről szóljak, tarthatom-e hűséges characteristicának, ha Girtanerben olvasom, hogy felüleges és csak encyclopaediai ismereteken kapkod a' nemzet, vagy midőn mások azt állítják, hogy csélesap, változó, nyughatatlan indulatu, melly magát mások által könnyen hagyja elszédíteni stb, holott, ha szoros figyelem alá veszem: mi tulajdon productuma e' nemzetnek, mit vivott ki magának a' polgári, tudományos, a' political élet' oldaláról, lehetetlen illy characteristicáknak hitelt adnom, mellyeknek nyomait más nemzeteknél is feltálálhatom; ellenben, ha érdemről van a' szó, lehetetlen viszont át nem látnom, hogy ez a' nemzet mind a' három tekintetben olly massáját gyűjtötte a' tulajdon érdemnek, mi által az emberiség' lineáján sok más nemzetnél méltán és de facto elébb áll; következésképen azt hinni, hogy a' franczia nemzet' kebelében valódi tudomány soha sem létezett, hogy törvényes szervezetei hiusággal teljeseek, mint maga a' nemzet' polgári és political élete is: igazság·megsértés, és nem characteristica. Mi sok ezer boldog lélek aluszsza sirja' álmát a' franczia földön, melly míg élt, a' tudományokban buvárkodott, vagy a' polgári és political élet' pályáján érdemkoszorúkat gyűjtött magának! mi sokan voltak, és vagynak máig is azon a' földön, kik szelid és nem lázongó indulatúak, kiket nemes, és nem szilaj vad tűz hevített vagy bevít tetteikben, kiknek öszveséges munkálkodásából lassú érlelődés' után eredhetett csak ki olly resultatum, melly mind szellemi, mind materialis tekintetben elsőbbséget ad a' franczia nemzetnek sok más nemzet felett. Utóljára is mindent összevéve a' nemzetek' characteristicájában ott kell megállapodnunk, a' mit a' szentírás mond: *ex operibus cognoscite ipsum*. Mint a' lélek elébb való a' testnél, úgy a' spiritualis ember is megelőzi a' testi embert; mentől több spiritualis polgárok léteznek vala-

melly társaságban, annál nagyobb lesz ott az értelmesség' tömege is, mi szükségeskép maga után húzza az erkölcsi és természeti jóllétet, miben minden pallérozódás felolvad, 's így lesz az aztán, hogy egyfelől a' spiritualismus, másfelől a' materialismus adnak mértéket a' nemzetek' characteristicájára, mert e' két végpont közzé van szorítva földi életünk, 's egyiknek mint a' másiknak lajtorjáját, (scala) philosophiai uton kitisztított adatok' mennyiségéhez képest lehet elkészíteni, melly adatokat a' nemzet' életéből tudományos, polgári, és political szempontokból kell meríteni. Ha az adatok nyilvánosak, és kétségbe nem hozhatók, úgy a' scala is helyes lesz, 's nem szorultunk egy oldalú, úgy szólván semmit nem jelentő, gyakran bal ítéleteket támasztó hosszas leírására vagy bő definitiójára a' nemzetek' characteristicájának, mivel a' spiritualismus és materialismus által minden ki van merítve, és csak a' scalát kell az adatokhoz képest gradusokra felosztani, hogy ne csak azt mondjuk p. o. a' francia nemzet spiritualisabb a' spanyolnál, hanem mathematicai mennyiséget is kössünk hozzá, a' mit az adatok' több vagy kevesebb volta határoz el. Az égi testek' mozgásait, menetelit tudjuk és számba vesszük, a' két ellenkező erőt nem látjuk, mellyek azokban dolgoznak: azt mondja Newton, de a' resultatumok, a' tulajdonságok, nyilván valók ²⁾). Így van a' dolog társaságos tekintetben a' spiritualismussal és materialismussal is, mert a' nemzetek' életéből kifejlő adatok érzékiképp láthatók, és felszámolhatók, midőn magokban, az azokban dolgozó két erő, ugymint, a' spiritualismus és materialismus láthatatlanok, és csak munkálataikban számba vehetők, a' mit már Herder is hitt és tanított ³⁾). Ha tehát kielégítőek vol-

²⁾ Eloge de Mr. Newton par Fontenelle. Tom. X. p. 302.

³⁾ „A' hibák, vétkek, gyengeségek, mint a' természet' történetei, törvények alatt állanak, és megszámloltatnak, 's megszámloltathatnak (Postscenien, VIIter Theil. p. 127). E'

tak is ottan ottan, és első tekintetre az olly nemzeti characteristicák, millyenek p. o. következők: *prædicatumok*: *kevély, gőgös, vitéz, bátor, nagylelkű, hebehurgya, indulatos, tüzes, solid, csécsap, alamuszta, bosszús, tudatlan* stb, de tudományos tekintetben azok helyt nem állhatnak, mert egészen másképp van a' dolog mikor magányos emberről van szó, viszont másképp áll az, mikor nemzetről kell szólni hol már az individualis emberi vonásokat ki kell hagyni a' rajzból, hogy az mesésábrázolattá ne váljék. A' nemzet mint nemzet in corpore tekintetét parancsol minden írónak, nehogy hibás kifejezésekkel legnemesebb tagjait (úgy mint a' spiritualis életűeket), sértsük meg a' nemzetnek, kik azzá tették a' nemzetet, a' mi az valósággal; mert a' materialismus magában semmit nem alakíthat, hanem a' spiritualismusnak kell arra kisebb vagy nagyobb mértékben dolgozni, hogy a' két elemből, u. m. az anyagból és plasticai erőből bizonyos alakú productumok támadjanak, mellyeknek száma, belső értéke fogják aztán az emberiség' táblájában kimérni külön külön a' nemzeteknek az illendő helyet, hogy egyik a' másik' beárnyékolásával, egyik a' másik' rovására helytelenül ne gáncsoltassék.

Úgy hiszi most már az értekező, hogy nézeteit elég világosan kifejtette a' nemzetek' characteristicája, és így bizonyos tekintetben azoknak megítélése felett, 's csak azt adja még nagyobb világosság' okáért az elmondottakhoz, hogy a' pór nép mindenütt pór nép, Angliában szintűgy mint Egyiptomban, a' régi Athénében mint akármelly mai fővárosban, 's mivel a' köznépnek mindig törvényre és vezetésre van szüksége, annak léte mi voltát, melly szellemi tekintetben igen csekély, nem kell összeolvasztani a' másik kisebb számu fél' spiritualis characterével, melly élteti az egész testet, 's ha valahol, bizonyosan itt lehet el-

tárgyról még bőven értekezik, azért az olvasót itt csak rövideden figyelemztetni elég.

mondani: *vota non numerantur, sed ponderantur*. A' köznép, melly minden nemzetnél a' nagyobb rész, teszi az' anyagot, a' materiát, ezt a' polgárok' közép rende egybeköti a' felsőbb rangúakkal, a' nemzet' virágjaival, kiket a' spiritualismus viszont öszvecsatol; akár a' tudományi, akár a' polgári, akár a' politicalai pályauton menjenek. Minden valamennyire csak pallérozott nemzetnél, régen, mint ma, e' három osztály természetesen és hamar kifejti magát, mihelyt a' matrixból vagy az anyatestből akármi oknál fogva is kezd kibontakozni a' spiritualismus, azért önkénytesen foly e' procedurából az is, hogy ha a' nemzetnek kezdetben, míg még az emberiség' alsó lineáján állott, egy színe volt is, már a' kibontakozás' menetelében más más formát váltogat magára, 's az első sötét vagy chaosi szín a' három osztályon keresztül fokenként világosabbra válik át, úgy hogy már, ha valamelly pallérozott nemzetről van szó, a' három fő szint, u. m. *sötét, szürke, világos* szint rajta meg is található, 's az isteni bölcs gondviselés' munkája szerint itt is a' természeti élet' örök törvényei (éjszaka, hajnal, napvilág) egyeznek az erkölcsi élet' jeleneivel. Az emberiség' általános, és a' nemzetek' külön characteristicájában ezen tekintetknél fogva nem megvetendő igazságokra juthatunk el, mert így tudva lesz, miért nem szenved meg a' dolog' természete az egyformaságot, miért nem lehet soha valamelly nemzet' minden alkotó részét erőszakkal idealisálni, miért minden illy próbatétel dugába dőlt szükségesképen, sokszor pedig káros is lett az igyekezet, miért végre még inkább lehetetlen az egész emberiséget egy kalap alá húzni. Hogy az erkölcsi világ' jelenei a' természeti világ' örök törvényeinek oldala mellett párhuzamosan és mintegy öszvehangzólag tűnnek fel, mutatja a' nagy alkotónak véghetetlen hatalmát, és csodálatos bölcsességét, mert a' külön-különféleségben is egy bizonyos rend mutatkozik, mellynek a' színek csak külső takarói; 's a' mit a' természet' országában plasticai erőnek tartunk, melly

ront, bont, épít, és alkot, épen az az erkölcs' vagy értelem' világában a' spiritualismus, vagy lelki erő, melly az emberiséget ellenmondhatatlan mozgásban tartja, más más formákat alkot, a' régieket elhányja, és újakat teremt. Ha már öszvetéve a' nemzeteket, azokat az emberi nem' fő fogatja alá sorozzuk, az emberiség' rajzképén is a' három szín' vegyítékének részlegesen kell előmölve lenni. Mind az a' mi matrix vagy anyatest ('s ne felejtsük el hogy ez a' nagyobb rész) a' chaos' sötétjében éldegel, melly osztályhoz a' legpallérozottabb nemzetnek is épen úgy kell megadni a' maga contingentiáját, mint a' szürkület' pontjára elhatottnak, vagy az épen nem ébredezőnek is, 's az egész különbséget utoljára is a' szám' mennyisége fogja tenni, mert a' dolog' valósága mindig egy marad a' Newa' vizénél éjszakon, mint délre az Amazon folyóviznél. Egy nevezetes író, poeta és philosophus, ki hivatalos állásánál fogva jól ismerte a' nép' alsó osztályát, a' stralsündi új énekes könyv' dolgában illy jelentést tett fel a' kormánynak 1802ben:

„Azon tiz év' eltölte alatt, mióta hivatalos egybeköttetésemnél fogva közelebb állottam a' nép' alsó osztályához, mióta alkalmatosságom volt azt különkülönféle helyezetben figyelemre méltatni, mióta közelebbről megismerkedtem annak érzéseivel és képzeleteivel, gyengeségeit, és erejét, szorongásait és fájdalmait, gondjait, szenvedelmeit és szükségzeit kitanultam, az óta, megvallom őszintén, hogy tapasztalataim egész zavarodásba hoztak az olly igen magasztalt próbatételekre nézve, mellyeknek czéljok a' nép' ez osztályát a' magát felvilágosodottnak vélt időszak finomodása' pontjához felemelni. Tisztán láttam, hogy a' nép' hite babonáival, előítéletei józan értelmével, kegyessége homályos érzetivel, 's mindenütt önereje tulajdon gyengeségeivel mélyen, és a' legszorosabban össze vagynak növe, és egybe olvadva. Nagyon is világosan átláttam, hogy a' köznép csak nem mindig felcseréli a' héjat annak belével, és hogy a' formától

nem lehet azt úgy megfosztani, hogy a' dolog' való-
ságának ne ártsunk. Megértük azt az időt, melyben
a' régi, tiszteletre méltó formák' megváltoztatása ál-
tal, mellyek alatt a' köznép hozzá szokva volt a' szent
dolgok' látásához, értelmi fogatjai összezávartattak,
hiedelme megrázott, 's az által az egyenlő súlyirányt
is lelke' belsőjében elvesztette; mikor azután a' for-
mák' változhatóságából magának a' dolognak történetes
létire, 's ebből viszont a' dolognak szükségtelenségére
huzott következtetést, 's így tisztelete hidegvérüséggé,
majd hidegvérüisége a' dolog' fel sem vevésévé váltak;
melly állapot, tekintve azt, hogy a' durva és faragat-
lan sokaság közt semmi erkölcsi ellensúlyra nem akad-
hatni, annak további nyugodalmára és erényére szük-
ségesképen veszedelmes következtetéseket hozott" 4).

A' már felhordott szempontok szerint a' francia nem-
zet' characteristicájában is nem indulhatunk ki a' néptö-
megre való tekintetből, hanem, mint meg van mondva, a'
spiritualitás' productuma adandja a' characteristicát, mire
az adatok' öszveszedése töri az utat meg, és e' czélból már
a' philosophia' fordulatpontjainak megvizsgálása és előa-
dása megérdemlik a' reá fordítandó fáradságot, mert az
arról való adatok közvetlen a' nemzet' tudományos éle-
tére tartoznak, minek tagadhatatlan befolyása van annak
polgári és political életére 5). A' philosophia' állapotja

4) Dr Ludw. Gotthard Kosegartens Reden 'und kleine pro-
saische Schriften. Stralsund, 1. Bd. 1832. Seite 227.

5) Tudományos adatok egyszersmind kulcsok a' nemzet' ereje'
megítélésére, a' mi már mint productum a' nemzeti élet'
többször érintett triásából fejlik ki. Így p. o. megfejt-
hetetlen problema volt egy időben, hogy a' gazdagság szűn-
jön meg a' szegénységet zsarolni, 's a' magányos gazdagság
közönséges gazdagsággá válhassék. Ha megtekintjük már
a' Franciaországról közlött statistikai adatokat, úgy ta-
láljuk, hogy e' részben annak belső ereje nevedezett.
Leuchs, egy igen jó practicus és sokat utazott író, Ganilh
után illy tábláját adja a' *gazdag, magokat jól bíró, és szegény
familiák' számának* Franciaországban, mint az 1789 előtt
volt, öszve hasonlítva 1826beli állapotjával az országnak.

és historiája felett való vizsgálódások mindig érdekesek maradnak, mert kitüntetik valamelly nemzetnek

Rég i állap o t:			
	400,000	gazdag familia, melly főszámra tett	2,000,000
	800,000	magokat jólbirók	4,000,000
	4,000,000	szegény familia	20,000,000
Összesen	5,200,000		26,000,000
Új állap o t.			
	1,000,000	gazdag familia	5,000,000
	4,000,000	magat jólbiró	20,000,000
	800,000	szegény	4,000,000
Összesen	5,800,000		29,000,000

Lásd *Gewerb und Handelsfreyheit von Joh. Karl Leuchs*, Nürnberg, 1827, mellynek kivonatját adja a' hálai tudós ujság 1830ban a' toldalékokban, lap 537. Az adók' táblája is hasonlókép belső erő' szaporodására mutat; ugyan is a' földbirtokról való adó 1789 előtt 210 millio frank volt, melly summának $\frac{3}{4}$ részit a' városiak és parasztok fizették, kik a' földnek $\frac{1}{4}$ részit birták, megszaporodván később a' földbirtokosok' száma, az 1818beli adójegyzőkönyvekben már 10,414,121 adózó familiák fordulnak elő, 's ezek közt is csak 40,773 familia olyan, melly 500 frankot vagy azon felül is fizetett, 's még csak $\frac{1}{4}$ részét tette a' földbirtokról fizetett adósummának, midőn a' többi $\frac{3}{4}$ részt apróbb birtokosok fizették, miből látni való, hogy a' földbirtokra vetett adó (melly az 1822beli budget szerint 216 millio frank volt) tized részre sem volt olly terhes, mint az előtt. Még tisztábban és környülállásosabban kimutatta az Allgem. Zeitung 1830. 251dik szám alatt a' földről való adók' quotáját 1830ból ekképen:

Az egész öszveség	-	-	10,296,693 fr.
Parcellák 20 frankig	's lejebb		8,024,987 —
21 franktól 30ig	-	-	663,237 —
31 — 50ig	-	-	642,345 —
51 — 100ig	-	-	527,991 —
101 — 300ig	-	-	335,505 —
301 — 500ig	-	-	56,602 —
501 — 1000ig	-	-	32,579 —
1000 — 's feljebb	-	-	13,447 —

A' népesség' megszaporodása is bizonyos esetekben mutatja, a' belső erő' nevedését. Értekező nem számítja magát azon exaltált fejekhez, kik Franciaország' állapotját 1789

spiritualis oldalát, a' mellett, hogy a' bölcselkedők mindig díszet adnak a' nemzetnek hosszas és mély

előtt siralom' völgyéhez hasonlítják, kikről azt hinné az ember, mikor irományaikat olvassa, hogy Perzsiáról irnak, mikor Kouli Kán Tamás' véres kardja füstölgött ott, vagy épen Törökországról, hol mint Burke élesen jegyzi meg, a' mivészetek ismeretlen dolgok, a' szorgalom kihalt, a' tudomány kiirtatott, a' szántásvetés feledékenységre ment, hol az emberi nem a' vizsgálódó' szemei előtt olvad össze, és eltűnik. — Egy ily állapotja soha sem volt Franciaországnak, mutatják azt népességéről szóló adatok a' régibb időkbel is, mint azokat Burke összevesszte. A' XVIIIdik század' vége felé 18 millio lélekre számlálták Franciaország' népességét, 1730 körül pedig mindenik tartomány' főispánjai beadták a' kormánynak a' nép' számát, melly összevességgel 22 millióra ment. Necker pedig 1780ban 24,670,000 lélekre tette a' nép' számát, Dr. Price 1789ban 30, Burke pedig csak 25 millióra teszi. Már ennyi is elég szám egy 27,000 francia négyszegű mérföld területre, mennyi Franciaország, 's aránylag akkor már meghaladta Anglia' népességét. Az sem igaz, hogy Franciaország mindenütt termékeny volna 's az olly megyékben, hol jobb a' föld 's az éghajlat, a' népesség is illó arányban állott ez előtt is. A' lilléi katonai osztályban 414 francia négyszegű mérföld területen 1780 körül 734,600 lélek lakott, tehát 1772 egy négyszegű mérföld területen, a' többi tartományokban pedig a' köznép' száma 900 volt (l. Necker, de l'administration des Finances, T. I. c. 11. a Paris 1785; és Burke, Betrachtungen über die französische Revolution. Hohenzollern, 1794. l. B. S. 314. Gëntz' fordítása szerint. Az újabb írók szerint Franciaország' területe, mint annak határai az 1815ben kötött párizsi béke szerint kiszabattak, 10,050 geographiai négyszegű mérföld, népessége 32 millio.

Hogy a' revolutio előtti állapotja Franciaországnak nem volt olly tűrhetetlen mint a' democraticus írók festik, eléggé bizonyítja Girtaner, a' szemmel látott tanu, ki nem csak Párizsban hanem a' tartományok' több fővárosaiban is sok ideig tartózkodott; nem hallgatja ő el a' nép' nyomorúságát, de Eldorádót csak az ártatlanság' állapotjában lehet képzelni a' phantasiának, és mi mély bölcsesség nem rejtezik Girtaner' ime szavaiban: „Ein Volk, welches unter der eisernen Ruthe eines Tyrannen lebt, welches die Fesseln eines morgenländischen Despotismus trägt, und

alapu vizsgálódásaik által, mellyekben a' nemzet részt nem vehet; és jóltevőleg ha bár gyakran észrevehetetlenül is befolyanak hazájok' virágoztatására, mellynek gyümölcseit a' közönség szedi ⁶⁾).

A' francziák' philosophiájának első szakát az iskolai philosophia teszi. Így nevezték Tennemann szerint az iskolai bölcseséget, mellynek velejét a' dialectica tette, vagy az a' tudomány, melly a' logica' segedelmével minden dolog mellett és ellen szóvitát tud támasztani, a' disputationnak mesterséges szint ad, szövevényes beszéd és vakító megkülönböztetések által az ember' figyelmét észrevehetetlenül elvonja a' fő kérdéstől, 's ezen zűrzavaros játékban annak nyújtja a' győzödelmet, ki legélesebben és legügyesebben tudja a' világos dolgot szók' és megkülönböztetések' özönébe bonyolítani, 's így ellenfelét zavarba hozván, annak bizonytalanságait valamelly már előre feltett czél' könyvebb elérésére használni. Az illy tudomány (ha bár

bis auf das Blut ausgesaugt wird, mag immerhin leichtsinnig und flüchtig seyn: es wird sich demnach nicht so sehr verstellen können, dass es lache und scherze, während es heimlich über erlittene Ungerechtigkeiten seufzet. Despotischer Druck macht stille und ernsthaft. Wer hart gedrückt ist, wem der Gram am Herzen nagt, der lacht nicht, und scherzt nicht. Blumen munterer Freude keimen und gedeihen nicht auf den Gefilden, die ein Tyrann beherrscht. (I. c. I. B. S. 14.).

- ⁶⁾ Wissenschaft (critisch gesucht und methodisch eingeleitet) ist die enge Pforte, die zur Weisheitslehre führt; wenn unter dieser nicht bloss verstanden wird, was man thun, sondern was *Lehrern* zur Richtschnur dienen soll, um den Weg zur Weisheit, den jedermann gehen soll, gut und kenntlich zu bahnen, und andere vor den Irrwegen zu sichern: eine Wissenschaft, deren Aufbewahrerin jederzeit die Philosophie bleiben muss, an deren subtiler Untersuchung das Publicum keinen Antheil, wohl aber an den *Lehren* zu nehmen hat, die ihm nach einer solchen Bearbeitung allererst hell einleuchten können. *Kant, Crit. d. r. V.* p. 292.

erre a' névre nem érdemes is) nem egyéb mint a' logicának hamis kisarjazása, miképen üzték azt az életben Socrates előtt a' sophisták, kikről írja Cicero „*Dialectici ad extremum ipsi se compungunt suis acuminibus, et multa quaerendo reperiunt modo non ea quae iam non possint ipsi dissolvere, sed etiam quibus ante exorsa et potius detexta prope retexantur* (de oratore L. II. c. 38. 7).

A' pogány világ' dialecticája feléledt hát a' keresztény világban is, de ott mint itt a' közönséges vonások mellett különböző bélyeget vett magára az idő' és kor' szellemeihez képest. Mind a' kettőn egyeznek a' főbb vonások, a' mi másképp nem is lehet, mert az embernek természetére tartozik a' dialectica, minél fogva az kíván minden dolgot, melly ismerete' körébe huzható, vizsgálat alá venni, melly vizsgálat' következtetésben sokszor a' maga subjectivitása észrevehetetlenül nagy szerepet játszik, honnan van az aztán, hogy ugyan azon egy tárgy felett ellenkező értelmek támadnak, mindenik vélekedő okokkal harczol a' maga véleménye mellett, 's rendesen olly hiedelemben van, hogy az igazság az ő részén áll, holott legtöbb esetekben az, két ellenkező vélemények közt csak a' közép uton megtalálható. Nem csak a' philosophiában, nem is egyedül a' tudományoknak minden ágában, hanem a' mindennapi közönséges életben, a' társalkodásban, szóval minden helyezetében az emberiségnek uralkodik a' dialectica, melly rendszeres jelenet azt bizonyítja, hogy az mind hasznos, mind szükséges is, és csak akkor lesz ártalmas, akár a' tudományos, akár a' polgári életben, ha a' nemes plánta akármi oknál fogva elaljasodik, fattyúi kisarjazásaival gyom' módjára előnti a' tudomány' és élet' virágzó mezejét, 's parasi-

7) A' görög sophistákról magyar nyelven legbővebb tudósítást tett hazánkban eddig elé Péterfi Károly, *Philosophia' historiaja. Első rész. Marosvásárhely, 1833. lap 111—134.*

ta növevény módra már csirájában elfojtja a' kibontakozni készült belső lelki erőt.

Az emberi elme' e' szerencsétlen excessusa ellen dolgozott Socrates, mikor a' magokat elhitt, erejökben sokat bizó sophisták' sáfárságai ellen komoly méltósággal kikelt, a' józan erkölcsi tudománynak, 's az emberiséghez illőbb philosophiának alapítója lett. Hason elszántsággal ostromlották azt Francziaországban *Ramus Péter* és később *Descartes*, kikről alább leszen szó, 's kik mint Socrates, ellenségeik által üldözőbe is vették.

A' miben tehát a' középvéi iskolás bölcselkedés a' görög sophisták' bölcselkedéseivel megegyezett, az mint közönséges vonás az emberiség' történeteiben gyakran feljelent, de mivel mind az, a' mi excessus, nem a' maga helyén áll, a' józan elmélkedés, ha bár sok erőlködés után is, mindegyiket elmozdította végre helyéről, mellyet bitorlott, 's mindegyiknek egyenlő sorsa lett annyiban is, hogy tanításaik feledékenységre mentek, mert a' görög sophisták' munkáit nem tartotta fenn a' régi világ, miképen a' scholastica philosophia' írói is elestek a' mai tudós világ' commerciumától.

Ha a' dialectica' módjában megegyezett is az iskolások' philosophiája (mint Imre János nevezi) a' sophisták' rendszerével, de tárgyára nézve elvált amattól, midőn a' keresztyén theologiát tűzte ki különösen magának, mellynek körében forgott, midőn a' régibb dialectica a' tudásnak minden ágaira kiterjedt, azért volumenje is nagyobb volt ⁸⁾. Az iskolás philosophiának különös bélyegét hát tárgya teszi, a' keresztyén vallásnál fogva az orthodoxus és dogmaticus charac-

⁸⁾ A' dialecticának már Gorgias, Protagoras 's más sophisták' ideje előtt a' régibb eleatica iskola' philosophálása' módjában, nyilvános nyomai vagynak, melly szerint az a' tapasztalatnak minden tárgyaira kiterjedt, a' mi Plutarchus' e' helyéből kitetszik: *Διήκουσε δε Περικλῆς καὶ Ζηνωνοῦς τῷ Ελεάτῃ, πρῶτα ματευμένης περὶ φύσιν ὡς Παρμενίδης ἐλεγ-*

terü , vagy mint Imre János rövidesen leírja : „Ők (u. m. az iskolások) az egész philosophiát csak úgy tekintvén, mint a' kijelentett isteni tudománynak segédjét, ennek mint nagyasszonynak szolgálóságára kárhoztották, és majd nem egész körét az Aristoteles' vetekedő (dialectica) logicájára és fellengező metaphysicájára szorítván, ezekből a' theologia' tárgyáról, és állítmányairól, inkább a' szók mint a' dolgok felett, szörszálhasogató élességgel, 's rosszul koholt új vad szókkal vetekedtek, és így az arabok által úgy is eléggé meghomályosított stagirítát a' philosophia' tetemes kárával még érthetetlenebbé tették“⁹⁾.

Ez a' tárgyra nézve dogmaticus orthodoxus, formájára tekintve dialectico-sophistai characterü philosophálásmód nem csak francia, hanem más europai országokban is uralkodó volt, mihelyt a' keresztyén vallást felvették a' nemzetek, 's annak következtében a' papi iskolák és klastromok felállottak, melyekben rejtezett akkor minden tudomány, mert a' költözködő nyers fejű népek, mint Europa' históriája tanítja, csak testi gyakorlatokban, ragadozásokban szüntelen harcban töltötték mind addig idejüket, míg állandó lakhelyet nem vivotak ki magoknak, míg meg nem szüntek

*τικὴν δὲ τινα, καὶ δι' ἐναντιολογίας εἰς ἀπορίαν κατακλείουσιν
ἐξασηκυσαντοῦ ἑξίν' ὥσπερ καὶ τίμων ὁ φιλιάσιος εἶρηκε διὰ
τῶν.*

Ἀμφοτερογλώσσος τε μέγα σθένος ἔκ ἀπάτηλον

Ζηνωνος, παντῶν ἐπιλήπτορες (in Pericle. p. 154).

Deák fordításban így van. „Audivit Pericles Zenonem quoque Eleatem, de natura, Parmenidis more philosophantem: qui impugnans quemlibet, usum paraverat quemdam refutandi, qui deduceret ad perplexitatem. Quod Philiasius Timon affirmat quoque his verbis

Omnia perstringens, Zeno disceptat, utraque

Ex parte invictus, sed non fallax. (vesd öszve Diogenes Laertiust L. IX. n. 25 és Bayle Dict. Hist. et Critique art. Zenon, hol a' tárgy bőven ki van fejtve.

⁹⁾ A' Bölcselkedés. Első rész. Pesten, 1829. I. 44.

a' vándorlások, 's Roma' hatalmas és atyai közbenjárása a' térítő papok' fáradhatatlan szorgalma után el nem fogadták a' kijelentett vallást, melynek az erkölcsök' szelidítését, az egymást megszenvedést kellett elébb eszközölnie. A' francziák kezdetben tudományos szemponti tekintetben épen olly bárdolatlanok, tudatlanok voltak, mint a' germánok, magyarok vagy más akármelly europai nemzet volt a' keresztyén vallás' felvétele előtt; nem lehet egyikre vagy másira dicséretet vagy gyalázatot osztogatni azokból az időkből, mikor még a' keresztyén vallás' sugára ki nem hatott reájok, mivel minden tettöket, léptöket, egy rugó erő vezette, u. m. a' physical erő és vitéz hadi bátorság, melly közönséges characteristicát a' harmadik század' kezdete óta: midőn a' gothusok megindultak vándorlani, egész a' tizenötödik század' közepéig, mikor a' törökökkel berekesztetett a' vándorlások' időszak, Európára nézve minden feljelent és eltűnt, vagy megmaradt nemzetek' történeteiben föllelhetni azzal a' kevés különbséggel, hogy némellyek szerencsésebb szerkezetek közt a' vitézség' pályamezején nagyobb hirt nevet vívtak ki magoknak másoknál. Igaz, hogy a' régi Gallia, kivált annak egy része *Narbonne*, később *Aquitania*, a' romaiak alatt már virágzó volt; igaz az is, hogy a' gallusok nem voltak barbarok, mert Cicero szerint tele volt országok kereskedőkkel, kik közzül némelyek Caesar' tudósítása szerint pénzkereskedők voltak; a' feltalált emlékek is oda mutatnak, hogy jól építettek és szorgalmatosak voltak; Strabo pedig azt is emlékezetben hagyta, hogy görög betűkkel éltek, mint Ukert, Geographiájában, hitelesen közli a' helyeket; és még csak azt kell megemlítenem hogy vallásokra tekintve Leibnitz tisztábbnak vallotta azt a' régi germánok' vallásánál, mellyel egy tőkéből származott ¹⁰⁾. De

¹⁰⁾ La Religion des Gaulois differoit de celle des Germains en ce, que la premiere étoit plus raffinée, mais les Dieux

mind e' környülmények nem illethetik a' frankus nemzetet, melly csak az ötödik században hódította meg Galliát, mellynek régi virágzását a' romai legiók tönkre tették a' belső hazafi háborúkban, majd később elgyengülvén végképen a' romai birodalom, Gallia is a' Németországból be-beccapó vad nemzeteknek több izben martalékja lett, úgy hogy teljességgel nem csoda, ha a' régi lakosok kezét fogtak a' frankusokkal, hogy Roma' jármát nyakokról lerázhassák. Ha bár kedvező környüállás volt is a' frankus nemzetre nézve hogy olly birtokot kapott, mellyben a' görög és romai műveltség az előtt gyökeret vert, mind az által statuspolitikai eredetével nem egy idejű tudományos ujja születése, mert ez a' későbbi idők' szüleménye, mikor a' keresztyén vallás már mindenütt az országban erős lábra kapott, 's leginkább a' VIII-dik században Nagy-Károly császár' munkás igyekezete által ölthetett az valami tudományos szint magára, mikor Alkuin' tanácsa és utmutatása szerint sok iskolák támadtak benne, 's a' klastromok is czélirányosabb elintéztetést kaptak a' közönséges nevelésre és tanításra nézve. Már az előtt voltak püspöki és cathedrális iskolái, hol a' theologia mellett az úgy nevezett hét szabad mesterségeket (*artes ingenuae, liberales, bonae*) tanították, u. m. *grammaticát, dialecticát, rhetoricát, (Trivium) arithmeticát, geometriát, astronomiát, muzsikát, (Quadrivium)*. Voltak barát vagy klastrom iskolái a' VI-dik századtól fogva, hol szerzeteseket neveltek, de mind ez intézetek a' nemzet' tömegére nem bocsátottak világosság' sugárait, mind azért, hogy csak a' szabad születésűek tanulhattak azon időkben valamit, mind pe-

en bonne partie étoient les mêmes. (Godophr. Guillelm. Leibnitzii opera omnia. Genevae, 1768. T. IV. p. 502. Aquitaniából valók voltak a' romai birodalom' legjobb poetái, rhetorai 's szónokjai. Lásd a' nevezetesebb aquitanusok' klastromát Hauteserre' munkájában, mellyet Bayle említ art. *Serere Sulpice*, Rem. B.

dig azért, hogy azok közül is leg inkább csak azok tanítottak, kik papi életre szánták el magokat. Hozzá járult mind ezekhez a' kiholt deák nyelv iránt való tisztelet, mellyet a' romaiak mindenütt, hol megfordultak és parancsoltak, el is terjesztettek, mellyet az anyaszentegyház is mint közönséges nyelvet megtartott, mivel annak helyét a' még sötétségben tengődő nemzetek' durva nyelvei ki nem pótolhatták, kiket elébb megtéríteni és civilisálni kellett, hogy azokká legyenek, a' mik későbbben lettek. Illy körülmények között nincs mit azon csodálkozni, hogy a' philosophia csak egy gyenge árnyékla tá volt a' görögöktől másolt és úgy az eredetiség' hiányát sinlő romai philosophiának; hogy a' keresztyén vallás' terjesztése és megörökítése lévén a' fő czél, a' pogány irók' könyvei feledékenységbé mentek a' szent atyák' írásai mellett, kik tanították és oktatták a' gondviselésök alá bízott népeket. Nem csoda az is, ha a' tudományos élet a' klastromok' és papi seminariumok' falai közzé szorult, mert a' dulás' és rablás' idejében még csak azok tartattak valami tekintetben, sokszor pedig azok is kénytelenek voltak cannibali dühösködéseket kiállani. Nem csoda végre az is, hogy a' papi hatalom a' vallás' tekinteténél fogva igazgatója és előljárója lett a' keresztyénné vált nemzeteknek, következésképen a' scholastica philosophiának is, melly a' theológiát mindenütt úgy kísérte mint a' planeták a' napot; csak arra kellett támaszul szolgálnia, hogy a' megalapított dogmák és vallás' mysteriumai, a' mennyire az emberi értelemtől kitelt, magyarázhatók legyenek. Mindezek a' dolgok' természetéből folytak ki Franciaországban úgy mint másutt, azért a' historicus philosophus úgy tekintvén az iskolai philosophiát, mint az akkor történt dolgok' szükséges jelenetét, annak érdemét és becsét nem a' philosophiai tudomány' mai állapotjához méri, hanem az emberiségnek azon időszakához, mellyben vette eredetét, nevedését, és a' tulságig elágazását. Ekképen a' tirádák, üres declamatiók magoktól megszünnének, mert mihelyt

valamelly dolog szükségesképi feltételek közt életre jött, annak következései sem maradhatnak el ¹¹⁾).

¹¹⁾ Az itt kifejtett nézetekben, különösen a' hierarchia felett, osztoznak az értekezővel Herder, Müller János, Gager, a' régiebbek közül Leibnitz, Fontanelle: mindnyájan classicus írók. Elég legyen itt a' sokból két helyet felhozni. „A' romai hierarchia, úgy mond Herder, talán szükséges járom volt, 's a' közép század' vad népeinek legjobb járnoka. A' hierarchia nélkül Europa despoták' ragadozásainak, örökké való czivakodásoknak 's mongoli pusztításoknak nélkülözhetetlené lett volna hihetőleg: mint ellensúly dicséretét érdemel, magában fennállva tübeti ecclesiává változtatta volna Európát, így pedig a' két ellenkező nyomásnak jó következése lett, melly a' harmadik status, ugymint a' *tudományok, szükségess munkálkodás, vetélkedő mesterségek és igyekezetek' statusa*.“ (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit: Herders sämtliche Werke IV. Theil Seite 319.) Müller János írja: „A' romai pápának megvolt az a' tekintete, mellyet a' szembetünő okosság érdemel. Mint tutora, és szent atyja a' tudatlan népeknek, kiknek szükségök volt reá, tiszteletben tartatott. Eleitől fogva a' burgundusok közt, mint csaknem minden régi népeknél nagy tekintetben voltak a' papok, kik a' népeken uralkodtak, mint lélek a' testen. A' legértelmesebb előljárók vagy ezen sectában formáltattak ki, vagy tisztelték annak tagjait. A' papok ültek elől a' nép' gyűléseiben, a' törvényszékekben. Azt hitték, hogy a' békét szerető tudományok szelídebbé teszik az embereket, mint a' hadi élet. A' papokat, kiknek hírók okos előrelátáson, hatalmok isteni félelmen alapult, 's a' kik sohasem bírhattak nagyobb hatalommal, mint a' mennyit adott nekik a' nemzetek' szíve, nem tartattak olly veszedelmeseknek, mint a' hadban gyakorlott fejedelmek. Az emberi társaság a' fegyverrel való visszaélés miatt felgerjedt, mert azt csak ismeretek tartják fenn. Az isteni félelem legnemesebb kötél, melly az embereket az istenig emeli fel. Hatalom, fegyver barmoknak való. Ily érzésekkel tértek a' vad nemzetek a' fő druidáktól a' keresztyén vallásra, annyival nagyobbban becsülték ők a' püspököket és tartottak tőlök.“

„Hogyha a' középszázadok' történeteit mellékes czélok nélkül (egészen elfelejtve a' mostani dolgok' fekvését)

Most már bizvást átmehetünk azon jelenetekre, mellyeket a' scholastica philosophia támasztott a' theologia' mezején Francziaországban, mellyek a' nemzet' polgári és political életére is befolyással voltak, mellyeknek nyomai még a' XVII-dik században is láthatók valának, mikor már a' párizsi tudományok' academiáját Colbert felállította.

Tiedemann (Geist der speculativen Philosophie; 4. B. Marburg, 1799) Hales Sándorral, ki a' szent Ferencz' szerzetéből való és 1245ben halt el, nyitja meg az iskolás philosophia' kezdetét, az előtte élőket, millyenek voltak p. o. *Roscellin* és *Abelard* inkább csak dialecticusoknak tartván, mint iskolás philosophusoknak, de mások, mint Tennemann (Grundriss der Geschichte der Philosophie. S. 195), annak első időszakát Nagy-Károly császár' idejére felviszik, némelleyek pedig Augustinust tartják e' philosophia' alapítójának. Akár mint legyen azonban az időszakok' felosztásával a' dolog, annyi bizonyos hogy legelőször Johannes Scotus Erigena a' IXdik századból nevezetett scholasticusnak ¹²⁾, és

megtekinti az ember, sokat természetesnek, 's törvényesnek talál, hol egyébaránt gyengeségeket, vak babonát egy, más oldalról pedig kevély hatalmaskodást látnak rendszeren. Az akkori időbeli keresztyénség napnyugoton nem látszik olly megfoghatlannak, érthetetlennek 's vaknak, mint azt magoknak az okos unokák képzelik.“ (Geschichte schweizerischer Eidgenossenschaft. I. Theil Seite 119 und 216). Figyelemre méltó, a' mit Gager e' pont felett vélelősen elmondott illy czimű könyvében: Resultaten der Sittengeschichte S. 51 und 89; viszont az angol derék szónok Burke már említett könyvében I. Band p. 336—387; nem különben Eloge de Leibnitz par Fontanelle (l' oeuvres de Fontanelle. Paris, 1766. Tom. V. p. 51).

¹²⁾ Johannes Scotus Erigena hiberniai fi volt, a' Johannes Erigena csak annyi, mint Scotus, a' név' kettőztetése, mint Rabanus Maurus, Rabanus vagy Maurus azaz Corvus niger — (J. Leibnitzii opera T. IV. 14). A' scholasticus név Aristoteles' idejében nem tett tanítványt, vagy tanuló l. Jonsius: de scriptoribus historiae philos. p. 99.

hogy a' dialectisálás theologiai dolgokban szokásba jött jóval Lombardi Péter' ideje előtt, ki 1162ben lett párizsi püspök, 's Magister sententiarum nevezet alatt elég ismeretes ¹³). Aristoteles' könyveinek deák magyarázói, különösen pedig logicája és physicája, Augustinus Boethius és más szent atyák' írásai voltak a' fegyverek, mellyeket valamelly felvett theologiai tárgynak megmutatására logikai formákba öntve, vagy syllogistice, vagy pedig csak kétségbehozhatatlan authoritásképen használtak. Roscellin János, Compiegnében volt kanonok, 1089 körül hozta az első megszakadást be a' scholastica philosophiába, az úgy neveztetett *nominalismusnak* szerzője lévén, 's azt állítván hogy elvont tárgyokról való közönséges fogatok. nem egyebek pusztá szónál (*flatus vocis*), miért követői nominalistáknak neveztettek, ellentételben a' *realistákkal*, kik azokat valóságos dolgoknak vették. Imre János amazokat szóvitatóknak, ezeket valóvitatóknak nevezte. Aquinói Tamás, ki a' párizsi egyetemen tanított 1257 körül 's holtteste most is Tolosában tartatik, a' nominalistákkal tartott, 's mivel nagy tekintete volt életében, mint halála után, követői utána thomistáknak neveztettek, 's a' Párizsban összevgyült dominicanus rend' közönséges gyülekezete azt határozta, midőn megholt e' tagtársa, hogy az ő irataiban kifejtett philosophico-theologiai nézeteket tartozik minden tag büntetés' elkerülése mellett védni, és óalmazni ¹⁴). Aquinói Tamással ellenkezőleg Duns János skót születésű, szent Ferencz' rendéből, ki 1304 körül hasonlókép tanított Párizsban, a' realistákhoz csatolta magát, *doctor subtilis* praedicatumot nyert követőitől, mint Aquinói Tamás *doctor universalis* és *angelicus* czimet,

¹³) Freher Pál (*Theatrum virorum eruditione clarorum*. Norimberg, 1688. in fol. p. 76. melly nagyon ritka könyv, mivel csak egyszer jött nyomtatás alá a' tudósok mellképeikkel) Lombardi Pétert párisi püspök *Scholasticorum Theologorum parens ac progenitor*nak nevezi.

¹⁴) Leirja életét Freher l. c. p. 1419.

's utána a' realisták ellentételben a' thomistákkal, scotistáknak neveztettek el. Mi nagy tiszteletben tartott Duns János a' maga idejében, mutatják a' sirjára irt külön külön féle versek, melyek közzül Freher Wood Antalból, ki az oxfordi egyetem' historiáját 1674ben irta meg, e' sorokat is felhossa a' többek közt:

Parisii! plora, moestis incede lacernis
Hic perit in toto quod volat orbe Deus.
O Sorbonna! tuis humiles compone cathedras,
Cuius ab ingeniis fons sacer artis abest. (l. c. p. 1421).

Nevezetesebb emberei voltak még Franciaországnak a' scholasticus philosophusok közzül *Abelard Péter*, kiről írja Bayle, hogy soha egy lovag is nagyobb kívánsággal nem kereste az alkalmatosságot, hogy lándzsát törjön a' dámák' kedvéért, mint ő kereste azt azért, hogy akár micsoda propositio ellen beszédet váltson, és syllogismusait minden felé forgathassa. Helózzel történt barátsága után Campaniában vonta magát félre, hol iskolát nyitván, sok hallgatói lettek, melly szerencséjét más tanítók megirigyelvén, eretnekséggel vádolták a' soissoni zsinat előtt 1121ben, melly a' szentháromság' titkáról irt munkáját kárhóztatta is. Philosophiája kitetszik felvett lemmájából melly ez: *Sicut eadem ratio est propositio, assumptio, et conclusio, ita eadem essentia est pater, filius, et spiritus sanctus.* Brucker (*Historia Critica Philosoph.* T. III. p. 262) közli az Abelard' halálára irt verseket, melyeknek utolsó sora így végződik:

Cui soli patuit scibile quidquid erat.

Ugyan csak Brucker most említett könyvében (T. III. p. 716) azt mutogatja meg, a' mit már felebb is érintettem, hogy a' philosophiának egybe keverését a' theologiával nem lehet Abelardnak tulajdonítani mint Trithemius állítja, mert annak régibb időre kell felvinni eredetét, és már Berengariusról, ki 1040 körül Tours'városában tanította a' philosophiát, azt hagyta

Sigbert emlékezetben, *eum, dum dialecticae sophismatibus contra simplicitatem apostolicae fidei abutatur, nec se excusare, nec aliis aedificare visum esse.* (Vesd öszve a' mit Cave e' tárgyról illy módon ír in *Historia Literar. Scriptorum Ecclesiast. Genevae 1693 in folio p. 453*).

Abelard' tanítványai közzül leginkább Berengarius Péter híresedett el, ki poitiersi születés volt, 's tanítóját a' legnagyobb tüzzel védte irataiban, ámbár nem mindenkor szerencsés következéssel, mint Baylenél Berengár' élete' leírásából láthatni (*Dict. H. et Crit. T. I. p. 526*).

Maison Ferencz, Duns János' tanítványa, 's a' sorbonnai disputationak Párizsban alapítója, mellyben reggeli hat órától fogva esti hat óráig a' felelőnek egyedül kellett védni a' thesiseket, 's ebédjét is a' cathedraban volt kénytelen megenni: Possevin őt Doctor illuminatus czimmel ruházta fel ¹⁵), élt 1320 körül.

Buridan János a' párizsi egyetemen 1348 körül híres tanító, ki Aristoteles' logicája, morálja, és metaphysicája felett magyarázatokat írt. A' Buridan' számára köz példabeszéddé vált és sokáig fenn maradt az iskolákban, mellyet ő sophismának használt a' szabad akarat' megmutatása és felforgatása ellen, hogy t. i. ha valamelly nagyon éhes vagy nagyon szomjuhozó számár két egymértékű étel vagy ivó víz közt van helyheztetve a' maga elhatározatlansága miatt éhen vagy szomjan vész el, úgy abban az esetben is, ha az éhségtől és szomjúságtól egyaránt gyötretve egyenlő mennyiségű zabétel és ivó víz közé állítatnék be ¹⁶).

¹⁵) Freher theatrum viror. etc. p. 78.

¹⁶) Bayle Dict. Hist. et Critique, art. *Buridan*, hol azt is megjegyzi, hogy Burgundiában az ő idejében még divatban volt a' *Buridan*' számára a' közönséges életben, melly a' Buridan szóból van elrontva.

Ailli Péter (deákul Petrus Alliacus ¹⁷⁾ cambraii érsek és camlinal született Compiègneben 1359ben; a'

¹⁷⁾ Linguistikai és historiai tekintetben az *Ailli* név érdeklő magyar tudományosságunkat is, deákul Petrus de *Alliaco*, vagy *Alyaco*, vagy *Alliacensis*, vagy *Alliacus*, vagy *Ail-liacus* formákban íratik, miből Bodin *Arliacot* csinált az egyik *l* betűt *r*-re változtatván, mint a' *Vallet*, *Mellin*, *Melusine* szókából lettek *Varlet*, *Merlin*, *Merlusine*; J. Bayle szótárát arttic. *Ailli*. A' magyarok közt egy nevezetes de már kiholt familia *Alia* vagy *Allya* nevet viselt. Ebből a' magyar familiából való volt p. o. *Alia Farkas*, kinek felesége volt Bánfi Losonczy Margit, Bánfi Boldizsár' leánya. Báthori Gábor alatt Háromszék' főkapitánya volt 1612ben és Küküllő vármegye' főispánja későbbben; ugyan ennek fia volt *Alia Sámuel* Udvarhelyszék' főkapitánya, 's a' keresztesmezői táborban a' székelység' tábornoka 1635ben (I. Historiai értekezésemet a' székely nemzetről lap 218. Enyeden 1829, hol 1549ből *Alia* Mátyásról is szó van). Most már a' névszármazatról lehet kérdés, mert hogy a' francia *Ailli* 's magyar *Alia* familianevek a' deák *Alliaccus*al egy eredetre mutatnak, első tekintettel is láthatni. Leibnitz (Glossarii Celtici specimenjében Collectanea Etymologica, kiadta Eccard György, Hannoverában 1717. p. 87.) az *Ail* celta szóról írja: „*Ail* = secundus consentit latinum *alius*, graecum *allos*. Hinc *Ailun* Cambris imago. Scholiastes Iuvenalis dicit *Allobroges* esse alio translatos, quia *allo* sit Gallis aliud, *broga* regio, ager.“ Ugyan ott (p. 255) a' frisiai familiák' nevei közt *Alló* is említetik a' régiségből. A' görög nyelvben két szó van a' deák *alius* kitételre u. m. az *allos*, és *étegos*, az első alatt értik a' philosophusok a' másképp te:szót, módosítottat; a' másik alatt értik a' valósággal különbözöt, egészen mást: amaz hát a' tüneményi, emez pedig az ellentételi tulajdonságokat jelenti.

Noltenius (Lexicon Latinae Linguae Antibarbarum. Lipsiae, 1744.) az *Allia* szót imígy magyarázza „*Allia* rectius quam *Alia*, nisi sit femininum singulare, vel neutrum plurale adiectivi. Est fluvius Italiae, qui a crustuminis montibus defluens Tiberino miscetur amni, romana clade nobilitatus inflicta a Brenno Gallorum Duce. Servius ad illud Aeneid. 7. v. 717. *Infauftum interluit Allia nomen* observat, nomen *Alia* esse a poeta metri causa dupli-

párizsi egyetemnek) ifjabb korában ügyvéde, ki a' maga idejében legnagyobb logicusnak tartatott, 's több értekezéseket irt a' logicáról, miképen kell azt használni a' theológiában; irt a' lélek' természetéről és meteorokról is, mellyek által nagyon elhíresedett, 's a' nominalistáknak értelmét mint ügyöket is védte a' meghasonlott realisták ellen, mivel idejében újra kiütött a' tűz a' két felekezet közt. A' constantzi híres zsinatban hol Huss János' ügye forgott fenn 1414ben, úgy jelent meg mint pápa' követje. Igen sok philosophiára, astrologiára, theológiára tartozó könyveket irt, mellyeknek egy része kéziratban van még, 's Launois, a' párizsi navarrai collegium' historiájában, mellynek második alapítója Ailli Péter volt, azokat szám és foglalatok szerint felhozza, miből Bayle a' scholastica philosophia' természetének és tárgyának bővebb megismertetése végett ime kérdéseket említi meg, mellyeket Ailli Peter magának feltett, és rájuk megfelelt: *Utrum esse tria supposita unius naturae sit perfectio? Utrum libertas creaturae rationalis ante et post lapsum intrinsece sit aequalis? Utrum creatura rationalis conscientia erronea eius actum excusare possit?* ¹³⁾

Rimini Gergely az augustinusi barátok' generálisa Montpellierben 1357ben nominalista, nagy hírrel

catum. Plutarchus in Camillo *παρά τον Αλιαν ποταμον*, de a' két *ll* betűre több az *authoritas*, azt írja Nolten lap 18. Ugyan csak a' névre figyelemre méltó, hogy az az olasz földön is feltaláltatik; nevezetes e' szótár J. Fr. Corradini de Allio *Lexicon Latinum criticum*. Venetiis 1742. melly Calepinus' fogatkozásait sokban kipótolja. Valljon a' francia ige *aller* és a' magánérthető *aile* 's a' deák *ala*, a' német *eilen*, mellyek mind rokon értelműek — jobb értelmet adhatnak-e az *Allya* névnek? további vizsgálatra méltó. A' török *Ali* familianév is úgy látszik ide tart. *Aly* kazár tribust említ már Aboulghazi is. *Nouveau Journal asiatique*. 1833. Nro 72. p. 492.

¹³⁾ Bayle l. c. p. 118.

névvel tanított a' párizsi egyetemen, 's meghalt Bécsben 1385ben. Nevezetesebb munkái Péter' könyvei, és szent Pál' levelei felett írott magyarázatjai. Több állítmányai voltak a' realisták ellen, hogy nem lehet az isten' mindenhatóságát annyira kiterjeszteni, hogy annál fogva két merőben ellenkező propositiók is ugyan azon egy subjectumra tekintve, ugyan azon egy időben igazság' bélyegeivel birjanak; továbbá, hogy az ártatlan tudatlanság (*ignorantia invincibilis*) nem szolgálhat mentségül, sőt bizonyos megszorítások közt Descartes' előljárójának nézték azon thesisre nézve, mellyet ez utóbbi philosophus minden emberi tudománynak alapul tett, t. i. a' belső meggyőződést arról, hogy az istent nem lehet megcsalni, sem az isten nem csálhat meg senkit. Mert a' scholasticusok, náluk szokásba vett megkülönböztetésöknél fogva, itt is a' csalásra való erőt vagy hatalmat a' csalási szándéktól és akarattól megkülönböztették ¹⁹⁾.

Az itt előszámláltakon kívül elég legyen még név szerint némellyeket megemlíteni, millyenek voltak p. o. *Wilhelm de Saint Pourcain* vagy Durandus de sancto Porciano, ki Meaux' városában halt meg 1333, 's a' kétséges és nehéz kérdések' megfejtésében kimutatott ügyességéért *Doctor resolutissimus* czímet kapott. Ő különböztette meg szorosabban a' theologiai és philosophiai igazság' természetét, 's azt állítá, hogy lehet valami theologiai szempontból igaz, a' mi philosophiai tekintet alatt nem az. *Hugo de St. Victore* így neveztetett a' párizsi külső városban lévő szent Victor' klastromától, meghalt 1140ben; Augustinus' szoros követője, miért Augustinus' nyelvének is neveztetett mint Freher megjegyzi (p. 74. l. c.). *Hervet Gentian* bourdeauxi professor, a' görög és deák nyelvet jól tudta, 's a' tridentin zsinatban több beszédet tartott. *Beauvais Vincze* (*Bellovacensis*) ki a' XIII-dik század' közepén első írt encyclopédiát Franciaországban az akkori tudo-

¹⁹⁾ Bayle l. c. T. IV. p. 58.

mányok' állapotja felett *speculum historiale, naturale, doctrinale* cím alatt.

Miután a' keresztyén vallás minden országban erős lábra kapott; és részszerint a' keresztes háboru, részszerint a' kereskedés' növekedése, ugy szinte az arabok és törökök' Európára lett befolyások által közönségebbé lettek, kivált hogy a' kiüzetett görög tudósok mind az olasz mind a' francia földön pártfogást nyertek, nem kerülhetette ki a' mindenütt már mély gyökeret vert scholastica philosophia is a' heves megtámadtatásokat, 's mint szokott rendesen megesni, azok, kik a' régi rendszerben nőttek fel az újítóknak ellene szegtek magokat igen természetes okoknál fogva, mert az újításnak célja egyik fél előtt sem lebegett tisztán, mert a' tanításmód és tudományos rendszer' megváltoztatásával az idő' akkori szelleme szerint semmi jót nem reménylettek a' régi, ugy szólván sok századok' hagyományai által megszentelt vallásos és political nézetek' pártfogói? Innen kell már azt megmagyarázni, miért a' parlamentek és a' párizsi Sorbonna sok ideig védték a' megtámadott félt, miért a' peripatetica philosophia' hatalmas pajzsa alatt sokáig kiállhatták a' harczot a' scholasticusok, mert jártasok lévén a' dialecticában, a' platonikusok' gyenge oldalait hirtelen felfogták, mihelyt szorossággal nem következtek, 's a' vett csapásokat sokszor érzékenyebb csapásokkal igazíták vissza Juvenalis' mondataként *Loripedem rectus derideat aethiopem albus* vagy más hason értelmű verse szerint: *Clodius accusat moechos, Catilina Cethegum* (sat. II. v. 23—27.).

Értekezőnek nem célja a' scholastica philosophiát mentegetni, vagy annak tartós és állandó érdemét minden időkre elismerni, mert időkorunk az illy próbatételekre nem szorult, minekutána a' keresztyén philosophusok és theologusok idejökben megtették a' magok' kötelességét, és mi tagadhatatlanul sok gyümölcsöseit szedték, sőt mai napig is szedjük fáradozásainak; illendő megemlítenem azokra nézve, kik ma

is mindegyre lármáznak a' scholasticusok ellen, hogy minekünk jelenleg élőknek is vagynak kötelességeink, 's inkább azoknak teljesítéséről gondoskodjunk, ha azt akarjuk, hogy a' mostani tudományos körülményekhez képest dicséretesebb fényben jelenjünk meg egykor a' maradék előtt, mint a' scholasticusok mielőttünk megjelentek. *Ad praeferita* (írja igen bölcsen Seneca) *rari animum retorquent, sic fit, ut praeceptores eorumque beneficia intercidant.*

Az a' szemrehányás, melyet Henricus Cornelius Agrippa tesz a' scholasticusoknak, ki pedig maga is kapott a' tudományos hiábavalóságokon, 's melyet e' szavakban foglal be „omnis fere scholasticorum turba cum misero labore ac damnabili studio occupata, in novis suis inventis nihil magis agere videtur, nisi ut discat errare ac perpetuis digladiationibus explicandam veritatem obscuriorem reddere, vel amittere; quorum tota disciplina non aliud quidpiam est, quam captio quaedam et depravatio verborum dictionibus subdola quadam cavillatione pervertens usum loquendi, et eum inferens linguae, quam ignorat, transvertens verisimilem expositionem“ (de vanitate scientiarum cap. VIII.): ez a' szemrehányás, mondom, nem csak a' scholasticusokat illeti, hanem az arabs iskolákat is ²⁰⁾, 's méltó okkal panaszkodtak is az ellen a' philosophia' hamis kisarjazása ellen, *Ramus, Trithem, Reichlin, Wimpheling, Eitelwolf, Dalburg, Ulrich Hutten, Mu-*

²⁰⁾ Paulus Iovius írja Thomaes paduai professorról: Philosophiam ex purissimis fontibus, non ex lutulentis rivulis salubriter hauriendam esse perdocebat; explosa penitus sophistarum disciplina, quae tum inter imperitos, et barbaros principatum in scholis obtinebat, quam doctores ex cogitatis barbara subtilitate dialecticorum figmentis, phycas quæstiones non ad veritatis lucem, sed ad inanem disputandi garrulitatem revocarent, et iuventus in *gymnasio Arabum et Barbarorum* commentationes secuta a recto munitoque itinere in confragosas ignorantiae crepidines duceretur. (Elogia virorum doctorum cap. 91.).

tianus, *Pirchheimer*, *Conradus Celtes*, és már ezek előtt a' tudós *Aeneas Sylvius*, kiknek főkép köszönheti Németország, hogy a' classica literatura, 's azzal a' szép deák nyelv mint phoenix porából viszont életre jöttek ²¹⁾). Hogy a' scholasticai rendszert a' tudományok' szebb időpontja válthatta fel Franciaországban, minél fogva a' philosophálás' módja is más és illendőbb alakot vett magára, 's úgy szólván az addig inkább csak klastromok' falai közzézárt literaturai ismeretek' massája majd a' nemzetnek is köz birtokába mehetett át, arra a' könyvnyomtatás' hamar elterjedése mellett fő okul szolgált a' francziáknak statuspolitikai szoros egybeköttetése is Olaszországgal, hol a' Medicesek' háza különös virágzatba hozta a' művészetet, ápolgatta a' kivándorlott görög tudósokat, könyvtárakat, academiákat fundált. Ezzel és a' sabaudiai házzal rokon véri egybeköttetés I. Ferencz' ideje óta sokat tett arra, hogy a' francia tudósok az olaszokkal közelebbi kapcsolatba jöttek, olasz és görög születésű írók franczia földre mentek lakni, 's a' görög nyelv és görög írók iránt való szeretetet felgerjesztették, millyenek voltak p. o. *Laskaris János*, *Tiphernus Gergely*, *Maurulle Mihály*, de mindenek felett a' francia philosophia' fordulatpontjának azon időszakot lehet venni, mi a' nemzeti miveltségnek is egyik fő momentumát tette, hogy I. Ferencz 1533ban törvényes diplomaticai nyelvvé tette a' honnyelvet, melly uton a' gondolatok szabadabban fejlődtek ki, a' nemzeti köz értelem bizonyos állandóságot nyert.

Első Ferencz maga is kedvelte a' tudományokat, és olvasója Castellan, ki sokat utazott, 's a' napkeleti nyelveket is értette, minden estve tudós dolgokról értekezett királyával, 's azok közt is altatta el ²²⁾). E' királynak könyvnyomtató műhelye is felette diszes volt, 's Vergerius Angelus candiai születésű görög 450 li-

²¹⁾ I. Jacobi Burckhard: de Linguae Latinae in Germania fatis novi commentarii. Wolfenbütteli. 1721.

²²⁾ I. Bayle l. c. art. Castellan.

vert kapott esztendőnként fizetésben a' görög másolatókért, mint igen szépiró ²³⁾).

Azon küzdsékek' lefolytában, mellyek a' scholastica philosophia' és Aristoteles' tekintete ellen folytak, leginkább kitüntette magát *Ramus Péter* (Pierre de la Ramée) ki 1515ben Picardia' Luth nevű falujában született, 's számos követőkre talált kivált Angliában, Skóciában és Németországban, honnan philosophálása' módja hazánkba is átplántáltatott. A' tudnivágyás' szeretete olly nagy volt benne, hogy szegény létére is Párizsba ment tanulni, és szolgáskodott a' navarrai collegiumban, míg mesterré lehetett. Legelső felléptével már feltűnt, midőn a' magisterium' megnyerése végett az idő' szokása szerint olly thesiseket védett köz helyen, mellyek Aristoteles ellen voltak szegezve ²⁴⁾).

²³⁾ Veritas quoque non patitur ut reticeam egregiam voluntatem atque operam, inferioribus temporibus in hac re positam a Francisco Imo Gallorum rege, qui ut erat omnibus in rebus magno animo, ac vere regio praeditus, proclivisque in humanum genus invandum, rectaque studia summa ope augenda, curavit, ut quidquid antiquorum ingenii monimentorum restaret in afflicta Graecia, ad se mitteretur: cui beneficio magno addidit alterum, et ipsum valde utile ad hanc ipsam honestam artem ornandam: studuit enim magnis praemiis propositis, ut lepidae admodum formae litterarum et graecarum, et latinarum fingerentur: in quo etiam felix fuit, ita enim pulchrae atque politae fabricatae fuere, ut non videantur ab humano ingenio venustiores, exquisitiores ullo pacto confirmari posse: librique ipsis excusi, non invitent tantum, sed etiam aliquo modo rapiant ad se legendos. *Petrus Victorius in praefat. Commentar. in VIII. Libros Aristotelis de optimo statu civitatis.*

²⁴⁾ Lutetiae magistri titulum suscepturus, pro more et consuetudine scholarum liberam disputandi copiam exáminatoribus facere cogeatur. Problema igitur sumpsit: Quaecunque ab Aristotele dicta essent, commenticia esse. Attoniti novitate et insolentia problematis magistri nostri, cum auctoritatem [Aristotelis (qua tamquam scuto, se se ad omnes insultus munire consueverunt) sibi ereptam viderent, irritó conatu per diem integrum magistrandum (ut barbari

Ramus kivált a' logicában volt erős, 's fő érdeme a' philosophiában az, hogy igyekezett sok haszontalan, előtte divatban volt subtilitásoktól megtisztítani a' gondolkodás' tudományát, a' logikai tanításmódban jobb rendszert hozott életre, bizonyos táblai formákat gondolt ki és használt, oda törekedvén, hogy a' szoros értelemhatározásnak (definitio) és helyes felosztásnak szükséges volta annál inkább kitessék. Nevezetesebb munkái *Institutiones dialecticae libr. 3.* Paris 1543, és *Animadversiones in Dialecticum Aristotelis lib. XX.* (ibid. eodem anno), mellyekkel fellármázta és magára ingerelte a' párizsi egyetem' tanítóit, kik a' helyett hogy írások által czáfolták volna meg, őt egyik törvényszéktől a' másik elébe hurezolták, míg végre ellenségei anynyira vitték a' dolgot, hogy királyi rendelésnél fogva eltiltattak könyvei, 's a' mellett nem volt szabad neki philosophiát tanítani, sem philosophiai tárgyról írni. De ez a' megszorítás nem terjedt sok időre, mert a' főbb rendűek közt elterjedt felvilágosodásnál fogva Ramusnak mind a' papi mind a' világi rendből sok pártfogói akadtak, visszanyerte nem csak az írás- és tanításbeli szabadságot, hanem királyi professor is lett, ámbár azután is ki volt az üldöztetéseknek téve, úgy hogy Ildik Henrik király titkon Fontainebleauban lapangtatta, hol a' királyi könyvtárban még nagyobb kedvvel dolgozott. Mi nevetséges pere volt a' Sorbonnával is a' deák szók' kimondása felett, Bayle bőven előadja, 's Freytagnak egy kis helyét itt csak azért írom ki, hogy felebbi állításom a' megszokás' és újítás' dolgában az által is mint historiai factum által megigazuljon: „Moleste ferebant cum alii, tum praesertim sorbonici, inveteratam loquendi consuetudinem Gallorum improbari, ut quae pueri didicissent, senes perdenda fa-

barbare vocant) oppugnarunt. Ex hoc fortuito successu causam deinceps serio et libere in Aristotelem animadvertendi et inquirendi arripuit. *Freitag in vita Petri Rami p. 9, 10, Baylenél art. Rame.*

teri cogereatur: imprimis vero de sono ipsius literae Q ambigebatur: regiis sic, uti debet, cum sequenti u pronunciantibus, Quisquis, Quamquam: Sorbonicis vero consuetudine vernacula kiskis, kamkam etc.“(l. c. p. 24).

Ramusnak emlékezete, hire és neve azért is érdekes a' magyar literatura' történeteiben, hogy mikor II. d. Zápolya János Zsigmond Erdélyben tanakodott főembereivel valamelly. academiái gymnasium' felállításáfelett, mire a' helyet Szászvároson nézték ki, Ramus Pétert nagy fizetésre meg is hívták Erdélybe, mint Boissard, Icon quinquaginta virorum czimű könyvében feljegyezte; de nem jött el Párizsból ²⁵).

Hogy ő több ízben kemény üldöztetést szenvedett, míg nem végre szent Bertalan' éjszakáján több másokkal áldozatja lett az akkori belső lázadásoknak, nem lehet rajta nagyon csodálkozni, mert mint felebb is érintve volt a' dolog, az ujítók közül is sokan a' tudományos vitatások' szoros határai közt nem tartották meg magokat, Ramus is az ecclesiái alkotmánynak meg akarta rázni alapjait, midőn demociatiai systemát kívánt annak igazgatásába bevinni, miért Beza Theodor azt írta róla 1572ben *certe: turbas dabit homo ad turbanda optima quaeque comparatus* (Bayle l. c. R. M.). Még inkább nem fogunk csodálkozni azon hogy az illy jelenetek gyakran feltűntek azután is Franciaország' tudományos egén, ha meggondoljuk minő tekintetben állott Aristoteles Európában. Bayle egész gyűjteményt szedett össze e' tárgyban, miképen az arab írók közül már egy *Abufarads* (Alfarabius v. Abulfarabius), *Albumassar*, *Averroes* jókor tekintetbe hozták azt, ugy

²⁵) I. Josephi Benkő Transylvania Tom. II. Vindobonae 1778. de nem csak Boissard, hanem Teissier, Banasius, és Freytag is emlékezetben hagyták Ramusnak Erdélybe meghívását „Ab Andrea Dudithio Imperatoris Legato Cracoviam est invitatus. Ioannes rex Pannoniae Albae Iuliae administrandae magna proposita mercede praeficere voluit, et chirographo regio obsignavit.“ *Banasius in vita Petri Rami p. 9. Baylenél Rem. N.*

hogy még a' Korán' szavait is sokszor számba nem vették Aristoteles' állításai mellett, és Franciaországban még 1624ben, tehát majd száz évvel Ramus' első fellépte után, a' parlament három tagot tiltott ki a' maga kebeléből, hogy köz helyen, Aristoteles ellen akartak thesiseket ótalmazni; hasonló módon a' Sorbonna is 1629ben nyilván a' chemicusok ellen nyilatkoztatta ki magát, kik elállottak Aristoteles' physikai elveitől; 's remonstratiójokban az áll, hogy Aristoteles' philosophiáját nem lehet bántani úgy, hogy a' scholastica theologia is, mellyet az ecclesia elfogadott, meg ne bántassék. ²⁶⁾

A' Ramustól elkezdett harcot Aristoteles' tekintete ellen tovább folytatták két, mély gondolkodású és széles tudományu férfiai Franciaországnak, úgy mint *René Descartes*, és *Gassendi Péter*, kik csak nem egy időben születtek, 's mind a' ketten a' francziák' philosophiája' historiájában főhelyet foglalnak el. Des-Cartes eredeti fő volt, 's új systemát állított fel, mellynek mindenütt számos követői voltak nem csak a' francia földön, hanem más országokban is. Minden bizonyosságnak alapul a' gondolkodást tette, miből a' létel' valóságára huzott következtést azon ismeretes thesis szerint: *Cogito; ergo sum*. Új rationalismusa' következtésében az aristotelesi empirismusnak sok gyengeségeit nagy belátással fölfedezte, 's megmutogatásait mathematicai methodussal kapcsolta össze, melly philosophálásmód, t. i. a' *definitio*, *demonstratio*, *conclusio*, *corollarium* azután is sokáig a' philosophia' valóságának tartatott a' németországi philosophusok közt még Wolf' idejében is, míg nem Kant a' philosophiai analysis' és mathematicai constructio' egészen és merőben egymástól különböző természeteket kifejtette. ²⁷⁾ Descartes' philoso-

²⁶⁾ Bayle l. c. art. *Aristote* Rom. l.

²⁷⁾ Minthogy Kant' fejtegetései a' tárgy felett nagy világosságot adnak, azoknak közlése csak hasznos lehet. Philosophiai ismeret, Kant szerint az okossági ismeret, fogatokból álló, mathematicai ismeret viszont fogatok' con-

phiai systemájának szoros dogmaticai bélyege van 's a' vallási igazságok' bebizonyítását okossági uton fő igyekezetül tette ki magának. A' gondolkodó lény vagy lé-

structiójából; valamelly fogatot construalni' annyit tesz, mint a priori a' neki megfelelő intuitust (megtekintet) előadni. Tulajdon szavai így vagynak: Zur Construction eines Begriffs wird also eine nicht empirische Anschauung erfordert, die folglich als Anschauung ein einzelnes Object ist, aber nichts destoweniger als die Construction eines Begriffs (einer allgemeinen Vorstellung) allgemeine Gültigkeit für alle mögliche Anschauungen, die unter denselben Begriffe gehören, in der Vorstellung ausdrücken muss. So construire ich einen Triangel, indem ich den diesem Begriffe entsprechenden Gegenstand, entweder durch blosse Einbildung, in der reinen, oder nsch derselben auch auf dem Papier, in der empirischen Anschauung, beidemal aber völlig a priori, ohne das Muster dazu aus irgend einer Erfahrung geborgt zu haben, darstelle. (Critik der reinen Vernunft. Seite 741.). Azok kik a' mathesiset ugy különböztették meg a' philosophiatól, hogy amannak a' *meny-nyiség*, ennek a' mineműség a' tárgya, a' fogatot vették ok helyett. A' mathematicai ismeret' formája az oka, hogy az csak csupán quantumokra terjed ki, mert csak a' quantumokról való fogatokat lehet construalni, azaz a priori való megtekintésben előadni. A' *qualitások* tapasztalati megtekintésben egyedül előadhatók, azért ezeknek okossági megismerete csak fogatok által lehetséges. Ugyan csak Kant mondja lejjebb: „Definiren soll eigentlich nur so viel bedeuten, als den ausführlichen Begriff eines Dinges innerhalb seiner Gränzen ursprünglich darstellen. Ausführlichkeit bedeutet Klarheit und Zulänglichkeit der Merkmale; *Gränzen*, die Praecision, dass deren nicht mehr sind, als zum ausführlichen Begriff gehören, *ursprünglich* aber dass diese Gränzbestimmung nicht irgendwoher abgeleitet sey, und also noch eines Beweises bedürfe, welches die vermeintliche Erklärung unfähig machen würde, an der Spitze aller Urtheile über einen Gegenstand zu stehen.

E' magyarázat szerint semmi tapasztalati fogatot nem lehet definialni, hanem csak kifejtteni (explicare), ugy az a priori adatott fogatok sem definiálhatók, p. o. *substantia*, *törvény*, *beneplacitum*, azért az expositio inkább illik az illyekre mint a' definitio. Semmi más fogatok te-

lek az ő philosophiájában ellenkező tulajdonságú a' testekkel, melyeknek valóságát a' kiterjedés teszi; a' lélek egyszerű, materiátlan, melly természetéből annak halhatatlansága és szabadsága folynak ki, mivel szabadon gondolkozik. Azonban mindent még sem tud a' lélek tisztán gondolni, sok kételkedésnek van alája vetve, 's annyiban tökéletlen véges substantia, mikből Descartes valamelly legtökéletesebb lényre következtet, mellynek tökéletességei közzé kell a' lételnek is tartozni. Ez az ontologiai, másképp cartesi erősség az isten' léti-
nek megmutatására ²⁸). Az abszolút tökéletes lény' ideája velünk született idea, mellyen, mint fő sarkpon-

hát definióra nem alkalmasak, hanem csak a' mathematicaiak, mellyek a priori construalhatók lévén, tartalmukra nézve a' szabad akaratu synthesist megszenvedik.

A' philosophiai definitiók tehát csak expositiói az *adatott*, a' mathematicai definitiók pedig constructiói az *eredetileg adott* fogatoknak, amazok analytice elbonczolás által (mellyeknek tökéletességei nem apodicticai belyegűek), ezek synthetice állanak össze, 's hozatnak elő. Az utólsók magok csinálják a' fogatot, az elsőket csak kifejtik. A' mathesisben ad *esse* tartoznak a' definitiók, a' philosophiában ad *melius esse*, a' philosophiai definitiók csak approximatiók. A' philosophiában minden definitio mint körülhatározott vagy kiczirkalmazott érthetőség inkább berekeszti mint elkezdi a' munkát, a' mathesisben megfordítva van a' dolog, hol a' definitio előtt fogat sincs, azért a' mathesis' definitiói nem csalhatnak, mert a' definitio adja a' fogatot, 's többet nem foglal magában mint a' mit akar benne gondoltatni.

- ²⁸) Kant azt mondja (Critik d. r. Vernunft p. 632) hogy a' cosmologiai erősség is utoljára nem egyéb, 's nem különbözik a' Descartes' ontologiai erősségétől. Az ontologiai erősség a' fő realitásból a' létel'szükségesképen valóságára következtet a priori, a' cosmologiai ezt megfordítva viszi véghez, 's a' tapasztalaton kezdi, mint Leibnitz a contingentia mundi, a' mi azonban csak külső takaró rajta, 's ignoratio elenchi hibába esett, midőn új erősséget ígért, 's kis tekerzés után az ontologiai régi utba vezet be. Az ontologiai megmutatásban nincs ellenmondás Kant szerintis,

ton fordul meg philosophiájának systemája; miből az igazságról való többi ismereteinket kihuzza. Az isten mindennek teremtetője és fenntartója a' mozgás által. Vizsgálatai leginkább a' theoretica philosophiát tárgyazzák, u. m. logicát, és metaphysicát, de a' tapasztalati tudományokban is nagy előmenetelt tett, u. m. a' mathesisben és physicában; a' felső geometriára szerencsésen alkalmaztatta az analysisit; az opticában, dioptriában, mechanicában sok fölfedezést tett, mi által a' későbbi találmányokra feltörte az utat (I. Buhle Geschichte der neuern Philosophie B. 3. S. 1.). Descartes a' maga századjára is nagy befolyással volt, mert az epicurismus nagyon elhatalmazott már akkor Franciaországban, mivel a' peripateticum systemában, melly előtte divatban volt, nyomát sem kapni a' lélek' halhatatlanságáról való tudománynak, egyedül Descartes' systemája adott e' tekintetben Bayle' vallomása szerint solid elveket, megállítván azt, hogy mind az a' mi gondolkodik, különböző valóság a' materiától, miből szükségképen kell következni, hogy lelkünk egyszerű, feloszolhatatlan és így halhatatlan valóság; a' gondolkodó valóság különbözik a' testi valóságtól, mellynek kiterjedtsége van, azért a' kiterjedtség nem lehet módosítása az olly substantiának, a' melly gondolkodik, sem a' gondolkodás nem lehet módosítása a' testnek. Arnauld Antal, Sorbonna' doctora, ki Descartes' idejében élt, előadja hosszan Descartes' philosophiájának érde-

de a' lehetségből a' valóságra a priori még sem ítéltünk biztosan, mert az ember csupa ideákból (a' realitas synthesise nélkül) gazdagabb belátásu nem lehet, valamint a' kereskedő nem gazdagabbaz által, hogy cassája' álladalmához némelly cifrákat hozzá tesz: miért Kant practicum-ból indult, 's az erkölcsi szabadságot és causalitatis nexust tette úti vezérjének, mert, mint egy helyt írja, az okosság' speculativ mezején polemisálni annyi mint levegőben harczolni, az illy viaskodók árnyékokat vagdálnak, mellyek mint a' Vallhalla' hősei egy szempillantásban ujjra kinőnek, és vett sebeik öszveforranak.

meit, mellyeket az már a' maga időszakában szerzett magának, midőn a' hatalmaskodó durva materialismusként legnagyobb consequentiával ellenébe szegte a' spiritualismust. (l. Bayle szótárában az Arnauld' életét, könyveit, úgy *Pomponace* cikkelyt Rem. G.). Bizonyítják érdemeit imez versek is, mellyek halálakor készültek:

Descartes, dont tu vois icy la sepulture
 A dessilé les yeux des aveugles mortels:
 Et gardant le respect que l'on doit aux autels
 Leur a du Monde entier démontré la structure.
 Son nom par mille Ecrits se rendit glorieux,
 Son esprit mesurant, et la Terre, et les Cieux,
 En pénétra l'abîme, et perça les nuages ²⁹⁾.

Gassendi is Aristoteles ellen készült irattal (*Exercitationes paradoxicae adversus Aristotelem*) nyitotta meg philosophiai pályáját, hatalmas vetélkedő társa Descartesnek, *philosophorum literatissimus, et litteratorum maxime philosophus* nevet nyert, ámbár Descartes a' mély gondolkodásban és tiszta előadásban felülmúlta is őt. Gassendi a' régiség' buvárja lévén, mint barátja Peiresc Miklós parlamenti tanácsos is, kinek életét megírta, új philosophiai systemát nem állított fel, hanem Epicurus és Democritus' tanításait az atomusokról és ürességről fölelevenítette némelly változtatásokkal, 's azokat physicájának alapul tette. Epicurus' élete módjának és philosophiájának erősebb védelmezője nem volt Gassendinél, de ha bár elfogadta is az atomusokról való tudományt, igyekezett abból mindent kihagyni a' mi botránykozás' köve volt, p. o. az atomusok' örökké valóságát, azoknak vak történeti mozgásokat, mi uton az emberi cselekedetek' szabadsága elenyészik, mert azt a' nevetséges állítást, hogy az atomusok' egyenes esésöknek kevés elhajlásával

²⁹⁾ Baillet: Vie de Des-Cartes. Tom II. p. 443.

(clinamen principiorum Lucretiusnál) a' kényszerítés el-
távoztatik, Cicero már megróttá ³⁰⁾).

A' Gassendi és Descartes közt folyt heves philoso-
phiai pernek két fő bélyegei vagynak, egyik az, hogy
Gassendi, physicájában az atomusokat vévén fel materia'
elvének vagy is a' testek' principiumának az Epicurus'
systemájából, az ürességet is kénytelen vala elfogadni,
mit Descartes teljességgel nem engedhetett meg, mert
az ő systemájában lélek és test teszik a' mindenség'
constitutív részeit; 's az üresség vagy vacuum spatium
ellen azt hozta fel, hogy annak léte lehetetlen, mert
a' spatium a' testeknek minden tulajdonságaival, min-
den essentiáival bír, azaz hármassal dimensio alá esik,
mint akár mely más test. Meg kell vallani, hogy
ámbar nagy mathematicusok, egy Hugenus, egy New-
ton, Gassendi' értelmét követik is az ürességre nézve,
de csak ugyan Descartes' ellenvetését ki nem vetkőz-
tetik a' maga erejéből ³¹⁾).

Másik főbélyege Gassendi' perének az, hogy nagy
elmésséggel azt akarta megmutatni Descartes ellen,
hogy az okosság' útján nem lehet solid erősségekre
találni, mellyek az emberi lélek' különbözősét a' test-
től megczáfolyhatatlanul bebizonyítanák, és már ezen
állításnál fogva Gassendi sokat tett Franciaországban

³⁰⁾ De natura Deorum L. I : c. XXV. a' többek közt így végzi
szavait a' clinamenről: *Hoc dicere turpius est, quam il-
lud quod vult, non posse defendere.*

³¹⁾ Ce qu' il y a d' embarrassant pour les nouveaux sectateurs
du vuide, est, qu' ils ne peuvent nier que les argumens
des Cartesiens contre le neant de l' espace ne soient tres
forts. — — — Quand donc on leur demande ce que c'est que
ces espaces qui ont réellement les trois dimensions, et
qui sont distincts du corps, et qui se laissent pénétrer par
les corps, sans leur faire nulle resistance, ils ne savent que
repondre, et peut s' en faut qu' ils n' adoptent la chimère
de quelques péripatéticiens qui ont osé dire, que l' espace
n' est autre chose que l' immensité de Dieu — etc.

Bayle: art. *Leucippe*, Remarque G.

arra, hogy ott bizonyos materialismus terjedt mind inkább el, melly a' lélek' halhatatlanságáról való hitet eltünteti. Ha ehhez vesszük azt, minő állapotban volt az ország a' XVII-d. században, mikor a' luxus erkölcsi veszélyt szült, ha hozzá gondoljuk XIII-dik, XIV-d. Lajos' költséges és pompásan vakító udvarait, nem fogunk majd csodálkozni azon, miért a' Descartes által olly szépen útnak indult rationalismus felett végre is győzött az epicureismussal megkevert érzékiségi vagy materialis philosophia, minél fogva már kezdetben mindjárt feloszlott a' gondolkodók' serege cartesistákra, és gassendistákra, 's a' mi még különösebb, Descartesnek egy felvilágosító feleletje 1654-ben a' megfíltott könyvek közzé soroztatott, midőn Gassendi' irataiból már Nápolyban is szivta az ifjúság a' mérget ³²⁾. Nem kell azonban gondolni, mintha a' francia nemzetnek azután is ne lettek volna eredeti gondolkodásu derék philosophus emberei, mert ollyas valamit hinni olly nagy és kiterjedt nemzetről, hol a' mesterségek, kereskedeń, számos akademiák virágoztak, a' dolog' természetével ellenkezik. Voltak hajdan mint ma is mély gondolkodásu tanult férfiak Franciaországban, kik a' nemzeti tudományosságnak diszt adtak, de philosophiájok' historiájára tekintve annyi bizonyos még is, hogy a' speculativa philosophia nálok soha sem tett nagy elömenetelt, minnek megkedvelése csak a' mostani században jelentgeti ott magát, midőn az előtt merő practikai ezélatu, inkább sensualis mint spirítualis bélyegű philosophálásmód divatozott az élet' és tudományok' minden ágai felett, úgy hogy a' systematicus philosophusok' száma igen csekély azon más francia tudósok' számához képest, kik a' *politicában*, *historiában*, *mathesisben*, *physicában*, *theologiában*, *nyelvtudományban* bámulatra méltólag kitüntették magokat. Úgy látszik

³²⁾ L. a' tudós Arnauld' helyét Baylenél kiírva art. *Pomponace*, Rem. G.

hogy Tabourot István királyi ügyvédnek még 1582ben tett megjegyzése a' franczia és német tudósok felett néminemű felvilágosítást nyújthat a' dologban, miért a' francziáknak eleven tüze a' száraz és elvont tárgyakról való philosophálásmódon soha nem kapott, mire a' léleknek huzamos maga-megerőltetése kívántatik 's világi szempontban is nem termi meg azon materialis gyümölcsöket, mellyeken az emberek rendesen szeretnek kapni. Minden más tudomány' üzése kézzel foghatóbb hasznót hajt annak, ki arra adja magát, csak a' philosophiai tudomány az, melly az embertől a' maga egész felszánását kívánja, semmit nem tekintve világi körülményekre, egyedül a' dolgok' lételes alapjaira szorítja a' vizsgálást, 's mivel az illy bölcselkedés tartós gyakorlottságot kíván, az epopták' (beavatott mesterek') száma is minden időszakban kevés, többnyire az emberiség' ábrázatján Franciaországban mint másutt, tekintve a' philosophia' térmezejét, láthatók az egyenlő vonalak, mellyen a' megoszolt vélemények a' legnagyobb hévvel üzik tarka barka képek közt csatúikat, mivel a' dolgok' mélyére el nem hathatván, a' philosophálásnak csak külső színét adják meg, porfelleget csinálván, mellyben a' küzdők magok sem ismerik egymást meg, és akkor, ha feláll az epopta, csendesség támad, 's elnémulnak a' lázongók, kik kevés idővel az előtt azt hitték, hogy harsány szavaikkal az Euphrates' partjait is megreszkettetik, 's ez a' ritka, de mindig bizonyos győződelem a' speculativa philosophia' kincse, melly megérleli a' lelket, hogy azon, apró zsisbongások ki nem foghatnak.

Ac veluti in magno populo cum saepe coorta est
Seditio, saevitque animis ignobile vulgus.

Iamque fuces et saxa volant, furor arma ministrat:
Tum pietate gravem, ac meritis si forte virum quem
Conspexere, silent, arrectisque auribus adstant
Ille regit dictis animos, et pectora mulcet. (*Virgil*).

Most már Tabourot' szavait közölhetem, mert azok a' nemzetek' characteristicájáról, adott ítéletemet fel nem

forgathatják, hanem csak azt tüntetik előakbe, hogy a' francziák' elevensége egyik tárgyról a' másra szeret könnyen átszállongani, de az illy encyclopaediai fordulatok megvoltak nem csak az ő idejében, hanem az előtt is, nem csak a' francziák, hanem más nemzetek közt is, 's a' jelenetnek igaz oka ott fekszik, hogy a' huzamos fáradság nem minden embernek dolga, mert mint Rousseau már megjegyezte, természet ellen való dolog, hogy a' több szám a' kevés számot vezesse, és igazgassa. Tabourotnak ezek a' szavai „Je loue certainement ceux qui, à la façon des Allemands, se peuvent contenir a n'embrasser qu'une seule profession: mais, il ne faut pas aussi blâmer ceux, qui, ayant l'esprit capable d'en manier diverses, les savent si bien exercer, qu'en chaque espece ils ne devront rien ou peu de reste a chacun des particuliers, qui s'adonnent a une. L'on sait assez que l'esprit du François est plaine de telle vivacité et variété, que c'est malgré lui, si l'on l'attache a une science seule.“ (Préface du IV. Livr. des Bigarrures. Paris, 1582. Baylenél artic. *Accords* (Estienne Tabourot).

A' franczia philosophusok' sorában idejökhez mérve diszes helyet foglalnak el *Montaigne Mihály* és *Charron Péter*, kik még Tabourot' idejében és így valamivel előbb éltek Descartes és Gassendi előtt. Egyik sem volt systematicus fő; a' mit Bayle, és Malebranche szemökre is hánynak; különösen az utolsó keményen kikél Montaigne ellen, hogy felüleges ismeretekkel bíró, sokat beszélő, nem philosophus fő volt, kinek minden iratai ábrándozásokkal vagynak megtömve; és hogy még is azok köz kedvességet nyerhettek, annak így fejti meg okát: „vulgus id aestimat quod nitet, non vero quod solidum est, quia nempe id exoptat magis quod afficit sensus, quam quod rationem edocet“ ⁵³).

⁵³) P. Malebranche de inquirenda veritate Libri sex. Genevae, 1690. in 4-o Lib. II. cap. IV.

Montaigne a' speculativa philosophiát semmire sem becsülte, azért szembetűnő a' systemátlanság is könyveiben; mint barátja az érzékiségnek erkölcsi tanításai felüleges mázuak, és sínlik az alapos vizsgálat' hiányát. Montaigne szerint nincs a' morálnak olly állandó elve, melly az okosságban határozatnék meg, a' hány a' nemzet és éghajlat, annyiféle a' morál is, különben ha bizonyos állandó törvénye volna a' morálnak, azt minden nemzet egyenlően követné, de a' tapasztalat ellenkezőre mutat. Meglehet, úgy mond Montaigne, hogy mikép a' természeti világban, úgy a' morálban is volt valamikor állandó természeti törvény, de az kiveszett már, mert az emberi okosság azt eljátszotta. *Nihil itaque amplius nostrum est, quod nostrum dico artis est. Les loix prennent leur autorité de la possession et de l'usage.* Miből azt következteti, hogy az embernek csak azt kell csinálni, a' mire körülményei szerint fölneveltetett. Minden gyenge oldalai mellett is Montaigne' practica philosophiájának, mellyeket itt megczáfelni nincs hely, és már mások, nevezetesen Schmid azt véghez vitték ³⁴⁾, nem tagadhatni meg tőle az érdemet, hogy sok hasznos, valóságos életbecsü észrevételeket hintett el irataiban az embernevelés' dolgában, és a' törvények' philosophiájában, mellyeket, bár rhapsodiai módon fejtegetett is ki, de tagadhatatlanul használt azok által a' maga századjának, mint a' későbbi kornak is, és La Harpe különös érdemül tulajdonítja neki, hogy iratai által a' franczia nyelv bizonyos energiát nyert, mellyet az nem birt azelőtt.

Charron, Montaigne' barátja, leginkább elhiresedett a' bölcseségről és a' három igazságról irt munkái által, mellyekben a' keresztyén vallás' igazságait philosophusi lélekkel fejtegeti, minden szabad reptü gondolatok mellett is, mellyekben a' babonát, szemfényvesztést ostromolja, tul nem hág a' kijelentett vallás'

³⁴⁾ Resultate der philosophirenden Vernunft über die Natur der Sittlichkeit von Georg Dreves. Leipzig, 1797. I. B. S. 63.

határain, 's inkább lehet őt keresztyén dogmaticus philosuphusnak tartani mint akárminek másnak. Mind ő, mind Montaigne a' realis élet' körében maradván, és csak a' positivumok körül forgolódván, epochát nem csináltak ugyan a' francia philosophia' historiájában, de könnyen megérthető popularis dolgozatjaik által sok visszaélésnek kútfejeit fölfedezték, 's az által a' társaságos élet' boldogítására befolytak.

A' tudós világ előtt nagyobb tekintetet vívott ki ezeknél magának Malebranche Miklós, ki Descartes' könyveinek olvasása által megkedvelvén a' speculativa philosophiát, tiz esztendőtt fordított nagy mestere' elveinek tökéletes felfogására, 's így láthata világot philosophiai consequentiájú, ékes tollal irt könyve az igazság' kipuhatolásáról (De la recherche de la verité) melly aztán más nyelvekre is átfordítatott, 's mély eredeti gondolatokkal rakva van. Psychologice keresi ki e' munkájában a' tévelygések' okait, mellyeknek az emberi ismeret alá van vetve, 's igyekszik az igazságot úgy megalapítani, hogy annak utolsó ágazatai nem az emberben, nem is a' világban, mellyek csak feltételes tünemények, hanem az istenben feltalálathatók, melly fő valóság minden oldalról kinyilatkoztatja az igazságot, mihelyt a' speculativa philosophia' segedelmével annyira érlelődik az emberi lélek, hogy az egészet hit által az istenben felfogni alkalmas.

Malebranche' metaphysicájának is két fő sarkpontja van, mint Descartesénak, az *isten* és a' *materia*, az utolsó az elsőtől vette eredetét, a' miből lehet egyedül a' lélek' hálhatatlanságát kikövetkeztetni, mert ha a' materiát öröktől fogva valónak vesszük, mint azt Epicur 's minden más pogány bölcsek tanították —

res non posse creari

De nihilo, neque iterum genitas ad nil revocari (Lucretius L. 1. v. 266), úgy a' stoicusok' durva fatumára, vagy pedig a' vak történetre, és így atheismusra, vagy pedig a' dualismusra botlunk egyenesen, mellyeken különb különbféle szinezetekben és cifrázatokban ke-

resztül kasul vergődtek- a' régiek' philosophiája és mythologiája.

Átlátta azt Malebranche, hogy ha egyszer a' materia' örökkévalósága azon elvnel fogva meghatározatik, hogy *semmiből semmi sem lehet*, haszontalanság aztán valami értelmi erőt segédül felvenni a' materia' mozgatására, millyen p. o. az Anaxagoras *vűs*-sa, mert az egyszer így elhatározott alapos okföböl materialismusnál egyéb nem kerekedhetik ki, 's az értelmi erő illy feltétel mellett nem egyéb gondolat' játékánál, vagy a' drámai néma játékosok' szerepénél, honnan a' régiek' philosophiája és mythologiája rakva van sok istennel, kik a' világgal nem gondolkodnak, honnan a' régiek' morálja vagy az emberi természet' mód nélkül való maga megerőltetésében és megkeményítésében a' durva fatum ellen, vagy pedig az érzékiség' eltágultságában, 's az indulatoknak szabad fékre eresztésében bélyegezte leginkább ki magát, mellyek meg meg annyi megtévedések, de a' felebbiek' elfogadása miatt ki sem is kerülhetők valának ³⁵), sőt még a' legbölcsebbek is

³⁵) Sokan hitték 's hiszik azt, hogy a' keresztyén vallás mellett nem lehet philosophálni; ez nem egyéb halvélekedésnél, mert a' legjobb philosophusok akármelly keresztyén nemzetben is mindig azok voltak, kik philosophiaiton is bebizonyították a' keresztyén vallás' mennyei eredetét, annak elsőbbségét minden más pogány vallás felett, az istenben való hit' jótékony erejét társaságunkra. Illy keresztyén philosophusok voltak *Descartes*, *Malebranche*, *Newton*, *Bayle*, *Kant*, *Herder*, és számos theologus írói minden keresztyén nemzetnek, kiknek neveiről könyvet lehetne írni. Mi igaz practica tendenciája van az illy keresztyén philosophiának (mert a' szemlélődő philosophiának a' praxisra kell vezetni, különben minden gondolat, ha ismeretet nem eszközöl, hiányos) bizonyítja azt Fontanellenek egy remek értekezése, mellyben a' stoicusi és keresztyéni béketürest összevasonlítja, 1. *Discours sur la Patience, qui a remporté le prix d'Eloquence en l'année 1689. Oeuvres de Fontanelle*. Tom. III. pag. 209. Paris, 1766.

közzülők, egy Socrates, Plato, és Aristoteles ezen szerencsétlen elv miatt philosophiájokban hajótörést szenvedtek. Az utolsóról nem is szólok, mert a' lélek' halhatatlanságát nem is tanítja, de Socrates és Plato' minden szép erkölcsi tanításaik egy illy elv mellett szükségesképen precariumokká válnak, mert a' philosophiai consequentia, a' mitől nem hágy elállani okosságunk, azt hozza magával, hogy materialis örök okfő mellett minden társasági erényről való oktatások, szóval a' lélektudomány, nem egyebek abrándozások' üres fuvalmainál ³⁶⁾).

Malebranche' szemlélődő philosophiájának már egyik főérdeme épen abban áll, hogy élesen kibontogattja a' materiáról való ismereteinket, és azt mutogatja

³⁶⁾ Garve, hasonlólag keresztyén philosophus, Aristoteles' Ethicájának fordításában (Breslau, 1798. I. B. S. 122.) írja a' többek közt: Je vertrauter ich mit den Schriften der Griechen und Römer, und mit den historischen Denkmählern ihres sittlichen Zustandes geworden bin, desto mehr hat es mir eingeleuchtet, dass in den sittlich verdorbensten Zeitaltern der christlichen europäischen Völker, doch mehr Tugend, mehr Bescheidenheit in dem Laster, besonders bei den niedrigen Volksklassen vorhanden gewesen sey, als bei jenen so sehr gerühmten Völkern des Alterthums. Wo bei diesen die Philosophie nicht hin dringen konnte, da war auch das Volk von allem Unterrichte in seinen Pflichten entblösst; unter den Christen hingegen hekommt auch der gemeinste Mann, der sonst keine Gelegenheit etwas zu lernen hat, doch in der Kirche einige bessere und deutlichere Begriffe von der Sittlichkeit, als die seinigen sind. Mögen darunter immer einige unrichtige seyn; aber die wahren fehlen doch gewiss nicht. Je religiöser ein gemeiner Mann ist, desto aufgeklärter wird er sich im Durchschnitt zeigen etc. Honnan van ez a' keresztyén morálnak a' pogány felett való felsőbbsege? Minden bizonynyal azon egyszerü elvből, hogy a' materia nem öröktől fogva való — hogy azt az isten teremtetten, mint a' szent irás, és a' keresztyén philosophusok tanítják — és minő practica! fogamat! ha azt a' társaságos élet' minden ágain keresztül akarja valaki vinni.

meg hogy semmi ellenmondás nincs abban, ha azt állítjuk, hogy az isten teremtetten azt. Descartesnak erősségeit az isten' léteről többekkel támogatja, sőt néhol fogatkozásait pótolgatja is ³⁷⁾).

A' mit Bayle mond, hogy Malebranche úgy tesz mintha Democrit' tudományát újította volna fel azon állításával, hogy *mi mindent a' véghetetlen valóságban vagy istenben látunk*, nem elhihető, mert ha Democrit azt tanította is, hogy a' tárgyak' képei, melyek előnkbe ötlenek az istenből való kifolyások, 's lelkünk' actualis ideája maga az isten (l. c. art. Democrite, R. P.); nem lehet elfelejteni, hogy Democrit' atomusai öröktől fogva valók, hogy azokban lappang a' mozgató erő, melegség, vagy érzés, a' mi a' holttestekkel is köz (Plutarchus de Placitis Philosophor. L. IV. C. IV.), és így nála a' lélek és materia nem állnak szem közt, vagy is nincsenek elkülönözve, de a' mellett Cicerónak több helyeiből kitetszik, mellyeket maga felhord Bayle Epicur alatt, hogy Democritus fatalista volt, 's így Malebranche mint merő spiritualista olly messziségre áll a' materialismust követő Democrit-tól, mint az éjszaki polus a' délitől. Pantheismussal sem lehet Malebranchet vádolni, hogy ő mindent istennek hitt volna, hanem csak a' fővalóság' hatalmának természetéből fejtette ki a' materia' léte és az arról való ismereteink közt meglévő viszonyokat, 's inkább idealista e' tekintetben mint sem pantheista, azt vitatván, hogy a' materiáról való képzetünk még úgy is, ha azoknak semmi valóság nem felelne is meg, megállhatók a' lelki világ' rendszerében, annyiival inkább megállhatók most, midőn annak létéről tapasztalataink kezeskedvén, az istenben való hitnél fogva a' materia' tüneményeit bizonyos foglatuaknak is tarthatjuk.

³⁷⁾ Malebranche: *Eclaircissemens sur le I. Livre de la Recherche de verité*. Paris, 1678. p. 64, 68, 69. item: *Meditations chretiens*. IX. meditat. Nro 3. p. 140.

A' ki magának a' francia philosophia' történeteit studiumul veszi, úgy fogja találni, hogy Descartes és Malebranche annak koronái, mert Gassendi inkább tudós mint philosophus, 's Epicur' philosophiáját nem úgy mint a' millyen volt, hanem önképzeze szerint adta elő, hogy a' corpusculare systemát megkedveltesse ³³⁾, a' miben el is érte célját, mert a' két koszorúra méltó philosophus' halála után a' philosophiai mélységű vizsgálatok' lánczsora is megszakadt, 's kivéven Nicolle és Bayle Pétert, kik nagy olvasottságok és dialecticájok által méltó hirt nevet szerzetek magoknak, az ezeket felváltó francia írók, millyenek p. o. *Buffier*, *Condillac*, *Bonnet*, *Helvetius*, *Marmon- tel*, kik már a' XVIIIIdik század' emberei, nem ereszkedtek le a' philosophia' homályos mélyeibe, 's az a' mit ők philosophiának vettek, nem egyéb közönséges morálnál, mellynek finom psychologiai külső mázt adtak. Az emberiség' felsőbb nemű ismeretére nem juthattak ők el, mert lelkök' philosophiai menetele az emberi nem' öszveséges igyekezeteinek vég célját nem fogta fel. Ellenben a' világ' practicai ismeretében, mellyet a' társaságos élet' minden oldalába tiszta 's gyakorlott belátás által szerezhetni meg, felülmultak a' francziák minden más nemzeteket. A' XVIIIIdik században a' Gassenditól annyira kiékesített philosophia új meglepő nevezet alatt (józan philosophia) közönséges kedvességet nyert, melly, mint a' subtilisált érzékiség' gyermeke mind azt a' mit egyszerre meg nem foghatott, vagy tapasztalat által nem bizonyosodott be, az előitéletek közé sorozta. Gas-

³³⁾ Wenn die neuen Vertheidiger und Anhänger des Epikur, wie z. B. Gassendi, aus seinen Ausdrücken eine noch reichere Sittenlehre herauszwingen; so thun sie es aus einer Vorliebe für ihren Helden, welche sie weniger um die Wahrheit, mit welcher sie sein System darstellen, als um die Mittel, ihm bei ihren Zeitgenossen Beifall zu verschaffen, bekümmert macht.“ Garve: Die Ethik des Aristoteles. I. B. S. 96.

sendi' iratai formálták az első melegágyat, majd az angol Locke' de intellectu humano irt könyve Condillac' kezei alatt megvastagodott, 's az értelmes empirismus-ból sensualismus alakult, honnan még csak egy lépés volt hátra a' teljes materialismusig, a' mit aztán Voltaire 's az encyclopädisták könnyen megtehettek. A' francia philosophia' e' meneteléről még bővebben szólnánk, illő Bayle Péterről legalább valamit elmondani, ki ha bár Hollandban irt is, a' francia philosophusok' sorában fényes helyet foglal el. Voltak még a' francziák közt több philosophus írók is a' XVIIIdik századból, mint *Pascal*, *Rochevoucauld*, *Poiret*, *Regis*, *La Bruyere*, *Lamy* stb, kik épületesen irtak egy vagy más tárgyról, 's munkáik némelly tekintetben ma is használhatók, de középszerűségök miatt a' francia philosophiának fordulatot nem adtak. Másképp Bayle, ki széles historiai, theologiai, és philosophiai ismeretek mellett bizonyos critikai tactussal birt, 's a' legelvontabb tárgyak' természetéről olly felhasználó bírálatokba ereszkedett, hogy sokan azért könyveinek olvasását veszedelmesnek tartották egy időben, mint a' mellyek könnyen scepticismusba hozhatják az olvasót. Azonban, hogy ez nem úgy van, Maizeaux eléggé világosságra hozta Bayle' életírásában, különben is Bayle' könyveinek csak a' tudósok vehetik hasznát, mert azokban el van áradva a' dialectica, mellynek mélységeit a' dilettansok sem fel nem foghatják, sem abban nem gyönyörködhetnek, a' mellett, hogy nagy foliantu vastag szótára, mellyben bölcsességét lerakta, nem zsebben hordozható, hogy azt mindenki felnyithassa. Bayle a' szent írás' hitelessége és az istenben való hit' szükséges volta mellett tán a' legerősebb bajnok, felhordja ő az ellenfelek' erősségeit is, sőt sokszor maga is pótolgatja azoknak gyengéit, hogy aztán annál győzedelmesebben megczáfolja a' hitetlen tudósokat. Mind ezek mellett fő érdemet szerzett Bayle magának a' critica tudomány körül; 's a' historia, a' nyelv- és időtudomány sok felvilágosítást nyertek az ő tolla

által, hol az előtt homály és sötétség uralkodtak. Az 1684ben általa kezdett tudományos folyóirat (Nouvelles de la Republique des Lettres) is nagy becsű volt a' maga idejében, 's minden megtiltás mellett, mellyet ellenségei kieszközölni tudtak, számos példányokban elterjedt Franciaországban, hol Baylenek Noalles herczeg, Bignon abbé, Malebranche, a' két Lamy és több mások jó barátjai voltak akkor is, mikor ő Hollandban irt és dolgozott. Baylet úgy lehet tekinteni, mint a' hanyatló francia philosophia' egén utóljára lemenő csillagot, mellynek sugárai komolyan törnek át a' 18dik századbeli elfényásodott felüleges francia philosophusok' seregén, kikről nem tudja az ember, hogy ők vesztegették-e meg a' nemzet' jó erkölcsét, vagy az annak élete' módjában divatozó rendetlenség vesztegette aztán meg az írókat is, kikről Hk Friderik irta d'Alembertnek: „Vos écrivains françois ne sont plus à mon avis, ce qu'ils étoient dans le siècle précédent. Je crains, que leurs principes ne ramènent l'Europe à ces temps barbares, dont elle est à peine sortie. Tous les écrits, qui viennent de chez vous, ne contiennent que des leçons aux souverains, des préceptes sur l'art de gouverner. Le bevardage metaphysique, dont ils sont remplis, echauffe et exaste la tête des peuples, et cette effervescence peut selon moi produire un grand mal (Lettres de Frederic second).“

Egy esztendőben (1715) születtek a' sensualis philosophia' két francia matadorjai: *Condillac* és *Helvetius*, kiknek munkáik az elmúlt századon keresztül legnagyobb befolyással voltak a' nemzet' philosophiájára, mert Voltaire maga szoros értelemben nem volt philosophus, azért philosophiai ismeretekről ex professo és systematice sehol sem értekezik; inkább aestheticus, mint philosophus, inkább elmés, mint mélyen gondolkodó, a' gúnyra 's mások' bohóságainak kikaczagtatására legnagyobb hajlandóság és ügyesség — mind a' mi Voltaitret és iratait leginkább bélyegzik. Rousseau a' philosophálásban sokkal felülmúlja Voltaitret, ki

őt el akarta veszteni, 's mindenütt, hol csak lehetett, üldözte, de ő is rajoskodó elrontott képzeletű író, kit a' paradoxiák' hajhászása többször tulcsapongásokra ragadott mint nem; stilusa majd mindig heves, és melegítő, egy más időszakban talán, és kedvezőbb körülmények között az első rangu metaphysicusok közt foghatott volna helyt, így magában áll a' francia literaturában az elmúlt század' második feléből, 's busongása azon gyászszint hordozza magán, melly a' inélyn megbukott erkölcsiség' és hamis philosophia' időszakához olly igen illik, mellynek catastrophás kimenetelét harmincz évvel a' revolutio' kiütése előtt már megjövendőlte ³⁹).

³⁹) Emilje' harmadik könyvében, mellyet 1762ben hóhér' keze égetett meg, mondja hazafiaihoz a' többek közt: „Ne bízzatok a' dolgok' mostani rendje' tartásához, hanem gondoljátok meg, hogy az elkerülhetetlen változásoknak van kitéve, 's nektek lehetetlen mind előre ellátni azokat, mind pedig kikerülni, mellyek talán már gyermekeiteket érni fogják. A' nagy kicsiny lesz, a' gazdag szegény, a' monarcha alattvaló. Nem ritka a' sors' illy változása, 's ne gondoljátok, hogy attól egyedül ti mentek lehettek: a' mit emberek építettek, azt emberi kezek el is ronthatják stb.“ Így beszélt és irt Marquis d'Argenson is, ki már XVdik Lajos alatt megjövendőlte a' francia revolutiót: lásd *Considerations sur le Gouvernement ancien et present de la France, comparée à celui des autres Etats*. Lüttich, 1787, melly a' 12diki kiadás, legelőször 1764. nyomtatták ki. Megérdemli az éles belátású Burke is, hogy szavait itt felhozzam, ki már 1790ben és így, mikor Napoleonról semmit sem tudott a' világ, nyilván megmondta már, hogy valamelly ügyes tábornok fog végre is uralkodni a' köztársaságban. „Unter der Ohnmacht eines Theils der Regierung und dem Schwanken aller andern Theile, werden sich die Officiere dieser Armee eine Zeit lang mit einzelnen Empörungen und Meutereyen begnügen, bis irgend ein allgemein beliebter General, der die Kunst versteht, den Soldaten zu fesseln, und der den wahren Geist eines militärischen Befehlshabers besitzt, es dahin bringen wird, aller Augen auf sich allein zu richten. Die-

Condillac és Helvetius érdemelnek főbb tekintetet a' franczia philosophia' történeteiben azon sok apró philosophasterek közzül, kik későbbben sarju' módjára hirtelen egymás után buvtak ki, mint ha a' föld terhes lett volna velök, 's egynek helyébe húszt is állott elő, ha arról volt szó, hogy az emberi élet' és társaság' czélját meg kell magyarázni. A' tanítványok azonban arra sem érdemesek, hogy a' két főmesternek lábsaruit megoldozzák, mert mind Condillac, mind Helvetius tudományos ismeretekkel bírtak, mind ketten academicusok, a' franczia nagy encyclopaediában is dolgozó tagok voltak, 's a' philosophálást nem tartották könnyű mesterségnek. Jó következés nem áradhatott ugyan ki philosophiájokból a' practica életre, de bona fide vizsgálódtak az emberi ismeretek' származatja körül, sok helyes psychologiai jegyzetek rejteznek könyveikben, mellyeknek a' tapasztalati úton fölfedezése és öszverakása mindig tudományos kincsek maradnak, ha bár az egésztől azt lehet is elmondani: *infelix operis summa*. —

Helvetiusnál az értelem nem egyéb, mint az érzések' öszve hasonlításából kikerekedő resultatum, 's a' józan értelem az öszve hasonlítások' helyességében áll. Fő alapok az emberben a' physikai érzékiség (sensibilité physique) és az emlékező tehetség. Helvetius szerint minden cselekedetnek egoismus a' rugója, 's azt mondja egy helyt: „Europában majd minden nemzetek becsülik a' virtust theoriában, de utálják azt praxisban, minek oka az igazgatások' formája.“ Ismét: „Az er-

sem werden die Armeen aus persönlicher Ergebenheit gehorchen. Keine andere Art von Gehorsam ist in dieser Lage der Sache von Soldaten zu erwarten. Von dem Augenblick aber, da dieses geschehen wird, muss der Mann, der die Armee wirklich commandirt, auch Meister alles übrigen werden, er muss Herr (so wenig auch dieses sagen will) des Königs, Herr der gesetzgebenden Versammlung, Herr der ganzen Republik seyn.“ *Betrachtungen über die französische Revolution*. T. II. S. 94.

kölcsi tudomány eszközöknek tudománya, mellyeket feltaláltak az emberek, hogy egymással a' lehetőségig legszerencsésebb módon élhessenek ⁴⁰⁾. Már az illy erkölcsi tanításnál veszedelmesebb tanítás nem is lehet, melly kútfejül az érzést vévén, szükségesleg vezet az epicureismusra, minek philosophiai alaptalan voltát *Kant, Kieseewetter, Schmid, Garve* bőven megmutatták. Az erénynek nincs semmi köze a' testiséggel, 's materialismusból egy philosophus is az erényről való fogatainkat, annak behatását a' lélekre és szívre ki nem magyarázhatja. Nem csak érzékiségeinknek vagynak örömei, hanem a' léleknek és szívnek is tulajdon örömei vagynak. Vagynak hát olly kívánataink és szükségünk is, mellyek a' lélekben és szívben származnak, valami több kívántatik hát még boldogságunkra, mint minden testi kedves érzeteknek sumházatja egész életünkben, mellyekről különben is azt jegyezte meg már Plato, hogy a' testi gyönyörűségek' utolsó lánczszemén a' fájdalmak függenek, következésképp az erénynek, hogy az boldogság' alapja legyen, magosabb céljának is kell lenni, mint sem hogy csak arra szolgáljon kulcsul, mi módon lehessen fájdalom nélkül testi örömöket élni, tehát az erkölcsi elv már magában hamis, de az életben ki sem elégítő, mert mi gyakran nem adják magokat az öszveütköző alkalmatosságok elő, hől választani kell a' jó és rossz közt, 's ilyenkor már az illy romlott elv inkább vétkekre, mint igazi erényre bírja az embert ⁴¹⁾. De tovább a' valódi erény' tulajdona abban áll hogy az nem csak kedvelteti hanem tekintetben tartatja magát, azért méltósággal bíró, 's ezen tulajdonnál fogva nem lehet azt az érzéki öröm'

⁴⁰⁾ Lásd. Drevesch, I. c. S. 168—175.

⁴¹⁾ Mi jól írja Garve: „Wo die Versuchung zum Laster am grössten ist, da ist der Widerstand, welchen ihr die epicureische Tugend leistet, der schwächste; da wo Principien und allgemeine Lehrsätze am meisten nöthig sind, da hören die seinigen auf, wirksam zu seyn. *Die Ethik des Aristoteles*. B. I. S. 116.

szolgálójává tenni. Az ember' méltósága, azt mondja Garve, az ő egész természetének tökéletességében, 's minden erejének felmágasztalásában áll, ha mindjárt minden érzékeit egyenként kielégíti is az ember, nagyon tökéletlenül marad, ha más egyebet nem tesz.

Értekező hivebben, jobban nem tudja előadni a' Condillac és Helvetius által kifinomított érzéki philosophiának characterét, menetelét, öszve hasonlításba hozva a' német bölcsek' philosophiája' characterével, mint azt a' Brockhaus által kiadott *Conversations Lexicon*' egyik czikkelyében találta. Akárki irta legyen azt, tiszteletre méltó tollból került 's hazámfiainak úgy hiszem örömet csinálok, ha itt magyarul a' velejét is közlöm.

„Condillac a' lélek' kifejlődéseinek alapul az érző tehetséget vette (la faculté de sentir). Minden egyes ideáink, ismereteink, tehetségink, még a' reflexio is, szokásaink, munkálataink csak ez elvnek successive eső alakulásai (transformations). Az érzés csak a' formán tesz változást olly módon, mint mikor a' jég vízben felolvadása után elpárolog. E' methodus, egyszerűsége 's a' tiszta előadás közönséges részvételt szültek 's a' franczia philosophus iskolának vezérpontul szolgált. Az encyclopaedisták egészen ezen elv' lelke szerint dolgozván, leginkább elterjesztették azt; fénylő is volt a' következés, mert a' legnehezebb tudományt minden tudomány közt, a' mi legnagyobb gondolkodási erőt kíván, a' sokaság' felfogó tehetségéhez közelebb huzzák, hogy mindenkinek szava lehessen a' metaphysicához. De nem vették azt észbe, hogy épen a' legfontosabb problémákról nem gondolkodtak, a' felsőbbi legnagyobb kihatásu vizsgálatoknak végét szakasztották, 's így a' philosophiát le is alacsonították. Midőn az érzéki tehetséget vették alapul fel, meg kell vala gondolni, hogy az lelkünk' kifejlésében a' legalsó lépcsőt foglalja el, hol a' lélek leginkább függ a' külső dolgoktól, 's abból az állításból, hogy az ember finomul felműszerezett érzési ösztönöktől izgat-

tatott állat, szükségesleg kell kifolyni azon gondolatnak is, hogy a' materialis világ a' fő valóság, a' lélek csak atomusokból van öszvetéve, munkáinak alapja egoismus, azoknak végeztélja kifinomított érzéki élet, minemü philosophia még egy tudatlan parasztnak is alig elégítheti ki szükségeit, midőn az a' szabadságról, erényről, lelki nagyságról, istenről, halhatatlanságról való ideákat előli, de így aztán mind az, a' mi az életnek ingert, becset, 's méltóságot ad, szükségesképen is kivész. Nem ok nélkül tették ezt a' philosophiát a' kiütött revolutio' egyik okának, mert a' nemzet' bölcseinek iratai által az mintegy meg volt szentelve.

A' németek elhagyván az érzéki tapasztalatot, idealis elvet követnek, mellynek a' végzetlennel, öröké valóval van egybeköttetése, melly minden jelene-
teknek egyedül principiuma. Bizonyos hogy ez az igyekezet a' legmagosb tetőpont, minden vizsgálatnak koronája, 's ha bár ezen végzetetlen után való esenkedés nem csal is, sőt inkább magasb eredetéről való tanítására classicitas' bélyegét nyomja fel, még is nem tagadhatni hogy nagy egyoldalúságba estek a' németek is, mert ők elmerülvén az ideálban nem gondoskodnak arról, hogy megértik-e őket mások, vagy sem, ideáik használhatók-e az életben, és mikép? mi már annak is az oka, hogy a' valóságról, 's jelenlegi körülményeikről elfelejtkezvén, földi dolgaikban hátrább állnak az angol és franczia nemzetnél, mert elfelejtik azt, hogy a' speculatiónak, ha az több akar lenni a' henye fő' álmadozásánál, utoljára is a' praxisban kell feloszlani. Az embernek az ideál után való törekvés csak azért adatott, hogy élete mindig tisztábban, nemesebben 's méltólag alakuljon ki. Az ellenkező eset van meg a' francziáknál. Ők a' belsőből egyenesen indulnak ki a' külsőre, 'az előttök lévőre, náluk az érzékiség' realisatiója a' fő cél, mert az ember a' földi élethez van kötve, tehát mindennek arra kell szolgálni, hogy az éldegelés legkönnyebb és legszebb for-

mák közt essék meg. Tapasztalat, a' megtörtént dolgok' felfogása, tiszta, közönségesen érthető előadás, az alkalmaztatásra szolgáló kikövetkeztetés — ezekből áll nálok a' philosophiai tudomány' ideálja, mi uton épen ily egyoldalúságba vagy még nagyobbba is estek mint a' németek, mert az, ki magát felülemeli az érzéki világon, megtalálhatja még az érzéket felnyitó kulcsot, nyomába akad azon hatalmaknak, mellyek a' földieken uralkodnak; ellenben az, ki az érzéki világnál marad meg, első tekintetre ugyan úgy látszik, hogy biztos alapú állása van, de még is ki van a' tünneményes jelenetek' változandóságának 's forgásaiknak téve, sem a' tudománynak, sem az életnek vezető elveire nem bukkanhat, 's a' lélek' világa eloszlik az ellenkező vélemények' öszvetoldulásában. Neues Convers. Lexicon Artic. Französische Philosophie. Leipzig, 1823. S. 367, 368 ⁴²⁾).

⁴²⁾ Galuppi Locke' nézeteit, mellyek után indult Condillac, másképp adja elő, mint rendesen szokása' philosophia' historiájában előadni. Ő azt állítja, hogy Locke nem csupán a' tapasztalásból vonja le az ismeretet. Igaz, úgy mond, hogy az emberi ismeret' egyszerű elvei Locke szerint tapasztalaton alapulnak, mint az elvek' combinációi is, minél fogva öszvetett előterjesztményeinkben substantiát találunk fel, melly materialis substantiákról való ismereteink' bizonyossága nem terjed túl a' tapasztalat' határain. Ellenben a' mi ideáink, mint az ideák közt meglévő relatiókról való bizonyosság, abszolút közönséges bélyegűek, 's a priori vagynak meg az észben. De még is Locke nem fejtette meg azt a' problemát, hogy a' bennünk kiformált érzetek és előterjesztmények (mi módon existálnak rajtunk kívül, 's köz előterjesztményekben hogy kötötnek egybe, hogy mások' előterjesztményei egyeznek is az enyémmel? Ezt Locke eredeti adatnak vette, vagy is előre feltette. Condillac, d'Alembert' késztetésére vállalta fel a' megfejtést. Minden érzetek közt, ugymond Condillac, csak az ellentállás' érzete formálja a' hidat tapogató érzéseinknél fogva a' külső világra, de a' többi érzeteinket is ezekkel, mint a' tapogathatónak munkálataival egybekötjük, 's mint hogy ez hamar, és gyakran izben

Nem kell azonban gondolni, mintha az empirica philosophia úgy eláradott volna Franciaországban az elmúlt században, hogy minden spiritualis fejűek csak annak hódoltak volna, sőt inkább, mint értekezésem' elején kijelentettem, több derék fejek találkoztak, kik az ellen kikeltek, kik más tudományokban is magas polczon állottak p. o. *Fontanelle, Buffon, Montesquieu*, ezek az epicureismus' erős ostorai, csakhogy a' hanyatlani indult század' geniusát többé fel nem tartóztathatták ⁴³⁾. Hogy a' francziákat felületességgel,

esik meg, ítéletünk, melly a' tapogathatót oknak nézi, tisztán ki sem képezheti magát, a' lélek semmi következtést nem lát az érzetek, 's az azokhoz járult ítéletek közt többé, 's így a' szaglás, hangok, színek' érzeteire külsőséget nyomunk, mellyekkel magokban nem bírnak. Nem elégedünk azzal meg, hogy kívüljövőknak nézzük, hanem kívülről is érezzük. Condillac' theoriája abban különbözik a' Malebranchétól, hogy ez a' külső világról való előterjesztéseinket eredeti (istentől adott) ítéletekre vonja vissza, amaz pedig csak a' szokás' szüleményeinek tartja. Lockétól abban távozik el, hogy az általa előadott második kútfejét az ismeretnek u. m. a' reflexiót, vagy is az ebben adott elementaris tehetséget megveti, 's mondja róla, hogy az csak a' sensatiók' módosítása, 's a' mellett az ismeretek' realitására nézve az első nemű mineműségeket (qualitates primariae) egynek veszi a' másod neműekkel (qualitates secundariae). I. *Allgemeine Lit. Zeit. Halle*, 1832. *Ergänzung-Blätter Febr.* N. 14, hol az olasz író Galuppi' philosophiája előadatik.

⁴³⁾ Montesquieu utálta az epicureismust szívéből, mellyet a' romai birodalom' megbukása' egyik főökának mond, azért mint philosophus a' stoicusok' morálját kedvelte, mint kitetszik e' helyéből: „Il n'y en a jamais eu dont les principes fussent plus dignes de l'homme, et plus propres à former des gens de bien, que celle des stoiciens; et si je pouvais un moment cesser de penser que je suis chrétien, je ne pourrais m'empêcher de mettre la destruction de la secte de Zénon au nombre des malheurs du genre humain.“ *De l'Esprit des Loix, Livre XXIV. chap. X.*

állhatatlansággal a' tudományos dolgokban, és módi háj-
hászással nem lehet vádolni (milly jelenetekre min-
denütt akadhatni), kitetszik ennek a' nemzetnek mai
tudományos és political állapotjából is. Hol olly tu-
dósok növekedhetnek fel millyenek *Lalande, La Place,*
Biot, Cuvier, Sylvester de Sacy, Ruoul Rochette,
Jomard, stb; hol olly politicus írók találatnak, mily-
lyenek *Montesquieu, Mably, Türgot*, vagy az ujjabbak
közzül *Bignon, Constant Benjamin*: ott az ország nincs
szükében a' spiritualis fejeknek, ott virágzatja is van a'
tudományoknak, 's ha az elmúlt században meglakolt
a' hamis sarjazatu philosophálásért, mellynek elvei
az életkörbe kihatottak, annál öröndetesebb jelenet
most látni a' franczia philosophia' ellenkező fordulatját
Cousin' oskolájában, melly letapodta az otromba ma-
terialismust, úgy hogy az már fejét nem is meri föle-
melni a' franczia ideologus, most pedig eclecticus phi-
losophusok' spiritualis tanításai ellen.

Az ideologia szót az ujjabb franczia philosophusok
vették először fel, minekutána más nemzetekre, kü-
lönösön pedig a' skót *Reid Tamásnak* és *Stewart*
Dugaldnak, valamint a' németországi legujabb philo-
sophusoknak munkáikkal meg kezdetek ismerkedni,
's metaphysicai vizsgálódásokra adván magokat, a' phi-
losophiai tudományok is egészen új alakot vevének fel.
Ugyan is felrezzenvén a' franczia nemzet mély álmából,
a' revolutio' menetelével egy tágas út nyílt fel előtte
mindenféle vizsgálódásokra, 's a' szabad gondolkodás-
sal szabadabban fejlettek ki a' philosophiai nézetek is.

Eleinte ugyan, minthogy minden rendetlenségbe
volt hanyva, a' régi political kapcsolatok' fenekes felforga-
tása miatt, leginkáb political dolgokról philosopháltak,
mellyek bármínemű kicsapongásokkal voltak is egy-
bekötve, de szükségesképen való jelenetekké váltak
a' vakító szabadság' első feltünte alatt, mellyről grou-
pirozott ideák jöttek köz folyamatba.

Az elébbi sensualis philosophiától egyszerre nem
válhatott meg a' nemzet, mert az mintegy a' nevelés

és szokás által már természetébe látszott szöve lenni, a' mit a' revolutio előtt való politicali belső állapota is igazol, mellynek talán csak kifolyása volt Condillac' philosophiája, 's akármelly nemzetnél is úgy látjuk, hogy a' philosophálás' fordulásának főbb pontjai közelebből a' nemzet' belső történeteivel, távolabból külső viszonyaival egybeköttetésben állanak, melyeket újra az emberiség' történeteinek nagyobb láncolatja fog körül. A' revolutio' ideje alatt is még condillacismust tanítottak a' normalis iskolákban, mint Damiron megjegyzi, és nem elébb mint a' politicali erős rendszer' helyre állásával az első consul alatt, bujt ki a' philosophia' új csirája *ideologia* nevezet alatt, melly a' régiebbnek felibe hágott mind az iskolákban, mind az életben, 's már is tudományos systemai tekintetben *Royer Collard, Cousin, Jouffroy, Destüttes de Tracy, Damiron* és mások' közre bocsátott könyveikben örvendetes előhaladásban mutatkozik, úgy hogy a' materialismus' régi kedvelői nem is mernek már illy hatalmas antagonisták ellen fellépni elveikkel a' közpályára.

Napoleont, azt mondja Damiron, az ideologusok segítették egy részben a' társasági rend' helyre hozására, de nem az uralkodásra, honnan megmagyarázható, hogy a' francziák kivivott szabad gondolkodásokat legelőbb is practice használták az életre, és csak későbbben fogtak a' theoriákhoz, mellyekben most már nem kis jártasságok van; továbbá az is megmagyarázható, miért Napoleon mar első consul korában új rendbe szedvén a' francia nemzeti institutumot, abból a' metaphysica' tanítását kirekesztette, az ideologusokat mind Német-, mind Franciaországban egyaránt, és minden alkalmatossággal gúnyolta; de minden nagy hatalma és gúnyai mellett is sehol el nem nyomhatta, sőt tilalmaival nagyobb virágzatra hozta, mellynek utóljára is nem tudván ellent állani, 1815ben mikor már késő volt, frígyet kötött, legalább frígyet akart kötni az ideológiával, 's Constant Benjaminget és másokat részére hódított.

Az ideologia alatt értik közönségesen a' francia újabb philosophusok a' metaphysicát, mellynek tanítását megtiltván az első consul, néhány jobb fejek, mint *Garat*, *Cabanis*, *Destüttes de Tracy*, *Gerando*, *Maine de Biran*, *La Romiguiere*, *Lancelin* magános társaságot formáltak, mellyben *Volney* is részt vett, 's Auteuilben gyültek öszve, hol mint egy magános academiában ideologia név alatt ótalmok alá vették a' metaphysicát, mellyel a' régi sensualismust ostromolták 's az emberi ismereteknek kiki a' maga módja szerinti új philosophiai magyarázatját adták, 's véleményeiket nyomtatásban közre is bocsátották. Így jött ki Destüttes de Tracynak *Elemens d'ideologie* című könyve 1801ben, melly 1804ben és 1817ben viszont új nyomtatást látott. Lancelin ugyan akkor adta ki a' maga bevezetését a' tudományok' analysisébe három részben, mellynek első részét az ideologia teszi. Nevezetesebb írók voltak még a' már megnevezteken kívül, kik más fordulatot adtak a' francia philosophiának: *Berard*, *Virey*, *Droz*, *Madame Staël*, kit a' németek' új philosophiájával Constant Benjamin, Schlegel és Viliers ismertettek meg ⁴⁴).

⁴⁴) A' francia philosophia' újabb történeteire nézve közlöm itt még Damiron' némelly jegyzeteit, ki Cousin' tanítványa volt, 's most a' párizsi academia' professora. *Essai sur l'histoire de la philosophie en France au 19 siecle* című könyve második kiadásban 1828ban jelent meg Párizsban.

Damiron írja már, hogy 1795-től fogva 1804ig az auteuili magányos társaság dolgozott a' régi sensualismus ellen. *St Martin* homályos és mysticus stílussal irt még, *de Maistre* Oroszországban élt, és akkor semmi híre nem volt, *Bonald* politizált, előadása' kedvetlen. A' spiritualismus csak a' vallásban, morálban, politicában, művészségben mutogathatta magát, 's inkább az érzés' formája alatt, sziv' philosophiájában, mint doctrinai köntösben: p. o. *Bernardin St Pierre*, *Madame Staël*, *Chateaubriand* ez uton jártak. *La Romiguiere* hajlott már a' német philosophia' módjához, 's az érzés' formáit leczkéiben a' lélekből fejtette ki. *Royer Collard* pedig (1811, 1814) még

Azonban *Cousin*, *Royer Collard*' tanítványa, *Jouffroy* és *Damiron* leginkább kitündöklének az új fran-

mélyebben megtámadta a' sensualismust, melly magát XVIII. Lajos' fellépte után is mutogatta még, de két oldalról támadtatott meg. A' megtámadó felek' egyik részét tették a' theologiai spiritualismust követők, u. m. *Chateaubriand*, mint poeta, *Bonald*, mint systematicus, de *la Mennais*, de *Maistre*, *d'Eckstein*. A' két elsőnek nem lett iskolája, a' harmadik több tanítványokat kapott, 's bizonyos sectát formált. A' másik részt tették a' rationalis spiritualismust követők, mellynek hirdetője volt Madame Staël, (de l'Allemagne), melly könyv 1810ben Franciaországban elnyomatott, de 1814ben még is világot látott. *Royer Collard*, ki már 1814ben megszűnt tanítani, *Cousin*, ki 1826tól fogva egész a' normalis iskolák' eltörléséig minden ifjabb professoroknak tanítója volt, 's új világosságot terjesztett el az országban compact és egységre törekedő eclecticismusával, kinek közelebbről vagy távolabbról kezére dolgoztak *Maine de Biran*, *Gerando*, *Kératry*, *Massias*, *Bérard*, *Virey*. Így kezdődött egy felsőbb pontra felvergődni a' francia philosophia, mellynek elvei ugyan most is még gyenge lábon állanak, de inkább inkább kezdik most már a' tudományát kimivelni. Érdekes lehet *Damiron*' characteristicája az írókról, kik a' philosophia' egyik vagy másik ágában irtak. Három osztályba rakta az új francia philosophus írókat, ugymint a' sensualismus, theologia, és ideologia vagy is ecclectica osztályokba. Ezen felosztásnak ugyan nem egy, hanem két ellenkező elvek szolgálnak alapul, mert az ecclectica iskola és sensualismus abban megegyeznek, hogy minden autoritástól függetlenül (rationalis) philosophálnak, 's ismét az eclecticismus és theologia öszvetalálkoznak a' spiritualismusban: azonban még is a' felosztás az idő' kifejlése szerint természetes. Az első osztályba tartoznak (sensualismus) *Cabanis* (született 1757., meghalt 1808ben); fő mondatja: *les nerfs, voilà tout l'homme*. Későbbi levelében Bernárdhoz a' lelket életprincipiumul és substantiál vette, melly a' testi elemeket öszvetartja, 's ha megválik tőlök, azok öszveomolnak (halál). Ugy látszik, eleinte csak physiologus volt *Cabanis*, 's azután hogy a' philosophiára adta magát, felnyilt a' szeme.

czia philosophusok között, kik a' felvett ideologiai uton nem csak magának a' metaphysicának, hanem

Destüttes de Tracy (1754ben született) az első osztálynak metaphysicusa, talentuma áll a' logikai egyszerűségben és analysisban, nagy logicus, de nem elég physiologus; nála is a' lélek' alkotó ereje a' *sensibilitas*, melly a' benyomatok' különféleségeihez képest észrevételre, emlékező tehetségre, itéletre, és akaratra oszlik fel. Nagy hiányokkal vádolja Damiron' systemáját, hogy a' categoriáknak természetét sem tudta felfogni, semmit sem szól a' passiók' kifejléséről, 's a' szabad akarat helyett a' cselekvői tehetséget teszi. Legjobb a' reflexióról való theoriája. — *Volney* (1757†1820.); fő törvény nála a' magamegtartás. *Garat* mindenben majd megegyez Cabanissal, és de Tracyval. *Lancelin* (1770 † 1806) munkája: *Introduction à l'analyse des sciences*, 3 rész (1801—1803). Csak Locke't és Condillacot olvasta mikor íróvá lett, mindent a priori akart öszverakni, 's még is az érzékiség' theoriáját követte. *Broussais* (1772) physiologus. *Gall* (1758 † 1828) mindent a' kaponyából vagy agyvelőből magyarázott, de nem merő materialista. *Azais* (1766): Az expansio minden mindenben, 's a' testek egymást korlátolják, minthogy mindenik ki akar terjeszkedni. Ezt az erkölcsi világra is alkalmaztatta.

Hidk osztálynak *De Maistre* (1753 † 1821); tanítja az Adám' bűnét is. *De Lammenais* (1780) a' kijelentett vallást ótalmasza az indifferentismus ellen. *De Bonald* (1762), *Baron d' Eckstein* dán (1785; 1815 óta Franciaországban lakik), *Ballanche* (1776): mind ez mind Eckstein szabadabban mozognak. *St. Martin* (1743 † 1803). Ez osztályu írók Damiron' vallomása szerint igen sok jót tanítanak.

Hidk osztálynak: *Berard* (1793 † 1828) jó spiritualis physiologus, a' kettőt egybeköti. *Virey*: nála minden élet. *Kératry* (1769), *Mesias* (1764), Ancillont és Bonstettet a' a' németekhez számlálja. *Droz* (1773). *De Gerando* munkája: *Histoire comparée des systemes de la philosophie*. Paris, 1804 3. Vols. igen hasznos. *La Romiguere* (1786) nevezetes könyve: *Leçons de Philosophie, ou essai sur les facultés de l'ame*. (2 Vols. Paris 1820). Condillac' tanítását leginkább az által czáfolja meg, hogy a' lélek' munkásságát nem lehet az érzésből hanem belső principiumból származtatni.

általánosan a' philosophiának új köntöst szabtak, nézeteiket és vizsgálódásaikat mind a' tapasztalati, mind a' tapasztalaton túljáró dolgokról egy új ideológiai systemába öntötték, mellyet ecclecticismusnak neveztek el. Mivel a' francia philosophia' mai álláspontját ez az ecclecticismus teszi, illő ez iskola' philosophálása' módjáról, úgy mint az Cousin' könyveiben föllelhető, valamivel bővebb rajzolatot adni ⁴⁵⁾).

Victor Cousin nem új philosophus olly értelemben, mint azt Németországban veszik, ki magától rakja egy új gondolati alapon systemáját össze, és azt organizálja; hanem ecclecticismust követ, hogy minden systemából kiszemelje az igazságot. A' skót philosophiát tanítójától Royer Collardtól vette át, 's az mindenütt ki is tündöklök nézeteiben, azonban Kant is befolyással volt azokra, a' mellett kölcsönözött Platótól, kivált az új platonikusoktól, kik Schelling és Hegel' nézeteivel megismertették, 's azoknak fel fogására alkalmatossá tették: még is ez utolsók

A' lélek active és passive dolgozik. Három fő pontra lehet húzni mind azt a' mi a' lélekben történik, u. m. az érzésekre, a' léleknek érzékiségünkre kiható munkálatára, az ideákra vagy ismeretekre, mellyek a' két első operatio' foganatjai. *Maine de Biran* (1766 † 1824) monadologus; *Royer Collard* (1763) nagy szónok, a' skotus philosophusokat (Reid és Stewart) követte. Victor Cousin az ő tanítványa, kit Dresdában a' mainzi vegyes commissio 1824ban elfogatott, de Berlinben kihallgattatván, mint ártatlan csak hamar szabad lábra tétetett. Damiron' felebbi munkája' kivonatát megtalálhatni a' hálai tudós ujságokban is 1830ból a' toldalékokban I. 27.

- . ⁴⁵⁾ Cousin' munkái ezek: *Fragmens philosophiques par Mr. Victor Cousin, Professeur de philosophie à la faculté des lettres de Paris.* 1826. a Paris. 2. *Cours de philosophie par Cousin.* 1828. 3. *Cours de l'histoire de la philosophie par M. V. Cousin et Histoire de la philosophie du XVIII. siècle.* 2 Vol. 1829. Benecke a' hálai tudós ujságokban kivonatát adta rövid bírálattal 1830ban, kit értekező itt követett is, mert annál jobb előadást még nem látott.

reá kevés befolyással voltak, mert tanítómesterének Leibnitzot vallja, (*Histoire* I. p. 476.) kinek monadologiáját és praestabilita harmoniáját még sem hagyja helyben, és így *vi vocis eclecticus*.

Cousin szerint a' tapasztalatot kell szétbontani, 's egyes elemekre visszavinni. Itt a' skót iskolához támaszkodik mindenben, de mondja még is, hogy azt erősen kell megalapítani. Lockeal 's Kanttal együtt tart, hogy *az emberi ismeret' határait ki kell szabni*, de vizsgálataiban sokszor ellenkezésbe jő velök.

A' vizsgálat, úgymond Cousin, az igaz methodus, mellynek a' tapasztalatra kell magát támasztani, a' systemákat azért kell tanulni, hogy azokból kivesszük azt a' mi igaz, mert azok is csak vizsgálatok' szüleményei. Ez az *experimentalis methodus*, miért Lockét dicséri (*Histoire* II. p. 96). Az emberi észnek, melly egy része az emberi természetnek, vizsgálni kell, hogy emberi természetét tökéletesen kitanulja. Minden vizsgálatnak a' józan eszből kell kiindulni, és oda vissza is menni, ha szélengni nem akar (*sous peine d'extréme vagance*). De jöllehet a' józan ész a' kezdő és végző pont is, abban nincs azért még meg a' philosophiai kifejlés, a' mit a' vizsgálati munkálat (*reflexio*) szül. A' philosophia nem más, mint nagyban *reflexio* a' tulajdon velebánás' módjainak kísérő társaságában, mellyek a' *reflexióból* *methodust* kerekítenek ki. A' philosophia kevéssel több mint *methodus*, nincs talán igazság, melly egyedül a' philosophiáé volna, de minden igazság a' philosophiáé; mellyekről csak az számolhat feltaglalásai által. A' philosophia a' gondolkodás' leg-tökéletesebb kifejlése, melly abban tulajdon *formáját* megkapja, legnagyobb kiformalási processusa a' gondolkodásnak.

A' *reflexio*' tárgya a' közvetetlen tudatban homályosan elrejtett adatok' öszvesége (*cette totalité primitive, obscure, et confuse, qui est la conscience primitive*), 's czélja ezen totalitást rendszerezni, melly világos legyen. A' homályosság a' kép' minden részeinek

simultaneitásából áll, melyet az analysis oszlat el; ezt követi a' synthesis, melly az eredeti totalitást viszont öszverakja, midőn a' részek' relatióit előadja, mellyek az egészet öszvekötik. A' synthesis, mellyet illendő analogia előzött meg, systemára vezet, ha nem volt tökéletes az analysis, speculatióra vezet (hypothesis). Minden systema, melly csak speculatio (hypothesis), levegőben úszó systema, az analysis synthesis nélkül tökéletlen tudomány. Ha szinte a' tapasztalatból indul is ki Cousin, de a' skótokkal, és Kanttal öszvetalálkozik abban, hogy annak nem minden elemeit viszi a' külső benyomatokra vissza, sőt inkább némelyeket az a' tapasztalatra teszen át. A posteriori is megtaláljuk, a' mi magunkban a priori már megvan. Minden emberi ismeretek *történetesek*, vagy *szükségesképen valók*, az utóbbiak az ellentállhatatlan természeti meggyőződések, mellyek eredetikép bennünk vagynak, ösztönnemű okossági elvek, mint p. o. *a' természet' változhatatlan törvényeiről való hit*, és *észrevételeink' igazságában való hit*. Minden szükségesképen való elv syntheticum (nem pedig analyticum vagy is identicus állítás), csak különböztesse meg az ember a' logikai és pszichológiai rendet (chronologiainak is nevezi az utolsót, Locke Criticájában) mind a' két ismeretre nézve, mindjárt kijő az igazság. Valamelly ismeret *logikai rendben* más előtt áll, mennyiben abból a' másikat lehet állítani, vagy az is feltételetik; vagy pedig megengedvén az elsőt, ha még is a' másikat nem akarnók megengedni, paralogismusba esnének. *Pszichológiai rendben* pedig (chronologia) akkor áll egyik a' másik előtt, mikor az időben elébb fejtetik ki valamelly ismeret.

Ha már ezek szerint ismereteink' két osztályait meghatározzuk, ki fog tetszeni, hogy a' tapasztalati történetismeretekben az előljáró rendet (primitif, antecedent vel logique) teszik a' különös vagy specialis adatok, mellyekre azok visszavonhatók; ellenben a' történetes, nem tapasztalati és szükséges igazságoknak

nincs előljáró rendök (antecedente logique), minthogy egyes adatok a' szükségesképen valóságnak, és ellent állhatatlanságnak characterét nem alapíthatják meg.

Az ismereteknek mind a' két nemére külön meghatározott adatok formálják a' pszichologiai előljáró rendet, mert eredetikép semmi sincs bennünk a' közönséges abstractum' bélyegével, sőt minden eredetieképü adat részenként külön (individuell) határoztatik el, de mind a' kettő még is abban különbözik egymástól, hogy a' történetes elvek (principia) több különös adatok' egybehasonlításából származnak, a' szükségesképen való elvek pedig egyes, magában álló külön adathól, mellyben azok megvagynak, minek megalapítására nem kell öszvehasznítás. (Ez a' skót philosophiából vett állítmány).

Minden egyes factumnak két alkotó része van (fő-rész), az egyik láthatókép individualis, meghatározott nemű, a' másik, ha szinte individualis meghatározott neműségben van is egybekötve a' másikkal, még is magában külön megtekintve sem nem *individualis*, sem *meg nem határozott* p. o. a' causalis öszvefüggés (melly meghatározott megtekintésben csak különös és történetes adat) alig választatik el a' különöstől, mindjárt absolutumnak, szükségesképen valónak, mutatja ki magát. A' történetes ismereteknél az abstractio *öszvehasznítás'* és *közönségesítés'* útján esik meg, azért az öszvehasznítású elvonat (abstractio comparativa), a' szükségesképen való igazságoknál pedig az abstractio *elválasztás* által történik, mi a' közvetetlen elvonat (abstractio immediata — simple separation). A' kettő foganatjaiban is különbözik egymástól. A' történetes ismereteknél megvan a' *possibilité d'appliquer l'idée generale à un certain nombre de cas ou principe general*; a' szükségesképen való ismereteknél az *impossibilité de ne pas appliquer la notion à tous les cas, ou principe absolu nécessaire*: p. o. *l'impossibilité ou est la raison de ne pas supposer une cause là ou les sens ou la conscience lui donnent un phénomène quelconque, c'est la ce qu'on ap-*

pelle le principe de causalité dans son énergie interne et primitiv, melly aztán a' változhatatlan és szükséges-képen való, úgy a' változó és történetes' elemeinek feltaglalása által kapja meg a' maga logikai formáját (Histoire II. p. 248).

Ha szinte Cousin az eddig felhordott propositiókban nagyobbára megegyez is Kant' philosophiájával, de két fontos pontban ellentételben áll vele, szorosan a' skót philosophusokhoz csatolván magát, azoknak nézeteit a' német újabb realisták' principiumaival egybe olvasztani törekszik.

Egyik ellentételes állítása az, hogy ismereteink' materialis elemeit nem a' külső benyomatokból vonja le, 's ezeket a' benyomatokat nem munkáló, hanem alkalmatossági okoknak nézi ismereteinkre nézve. Megveti az imaginaria ideákat vagy képes előterjesztéseket, mellyeket Locke és oskolája tanítottak, melly, mint mondja, nihilismusra vezet. Arra, hogy megismerjük a' dolgokat, nem szükség, ugymond, az *eszközlés*, mert ha szinte lelkünk (mint ismereti erő, melly azzal bír, hogy meg tud valamit ismerni) a' munkásságra nézve bizonyos feltételekhez van is köttetve, de ha a' feltételek beteljesedtek (megtörténtek), magából és magától munkás, és kifejtheti magát, és ismereteit *épen annál fogva, hogy ereje van valamit megismerni* (Histoire II. p. 399.), 's innen van már, hogy a' világ adat lévén, a' feltételek beteljesedvén lelkünkre nézve, az tulajdon erejénél fogva kifejti magát, 's olly dolgokat ismer meg, mellyek sem az öntudatban, sem az érzésekben nyilván nincsenek jelen, p. o. *idő, tér, a' külső okok, a' külső dolgok 's magunk' léte.* Hogy valljon a' lélek tapasztalat nélkül kifejlenék-e, arról kételkedik, de nem is gondol az illy vizsgálattal semmit: *hypotheses non fingo*, mint Newton mondja.

Ha szint e' nézetek leibnitzi értelemben és nem a' skóciaiban idealis magyarázatúak inkább, de még is más részről nyilván realismusra hajlik Cousin. A' kategóriák nála a' tapasztalati ismereten kívül is reali-

tással objectiv igazsággal bírnak, épen úgy minden más, a' mi a' szükségéskepen-valóság' bélyegével mutatkozik öntudatunkban: p. o. az *ideák*, az *okosság*, a' subjectivum, mint az *ego*, *személy*, *szabadság*, *akarat*: ha a' világról beszélünk, nem a' subjectre való bizodalomból esik az, hanem a' magában álló okosságban való bizodalomban, mellynek mind a' természet, mind az emberi lélek alá van vetve. Ha az istenről beszélünk, illy jognál fogva tesszük, mert az ő maga megbizonyítása szerint beszélünk okosságból, melly őt előnkbe terjeszti. Mink tehát a' dolgoknak igazságában, valóságában, substantiájában vagyunk, az okosságnál fogva vagyunk benne, melly maga is a' maga okfejében az igaz substantia, absolut létel ⁴⁶⁾).

Kantot vádolja Cousin, hogy categoriáit egyszerűb-
bekké nem tette, minthogy azokat kettőre le lehet húzni, u. m. a' *causalításra* (munkásság, actio) és substantiára, (létel, existentia); a' többieket ezekből ki lehet húzni, 's a' kettő is in sua origine egy, mert a' substantia az erő, melly van, 's az erő csak substantia, melly munkálkodik. Az okosság' munkásságát két regulázó ideák szabják ki, vagy indítják utba, egyesnek, és többesnek, végesnek és véghetetlennek, lételnek és tüneménynek, substantiának és phaenomennek, az absolut, és időben egymást követő okoknak, absolutumnak; relativumnak, szükségéskepen valónak, és történetesnek, véghetetlen és véges térnek, örökké valóságnak és időnek stb ideái: a' két ideák' productumai szülik a' tiszta ismeretet, az igaz intelligentia' öntudatjával ezek az okosság' három kiegészítő elemei (les trois elemens integrans de la raison), miben látni való hogy Fichte 's Hegel kalauzolták Cousint, kik a' trichotomia barátjai.

⁴⁶⁾ Az ideológiáról irt értekezésemben mind ezek világosabban ki vagynak fejtve, melly a' m. tudó társaság' Ekvönyvei' második darabjában nem soká világot fog látni.

A' philosophiának nem az absolutumon kell megkezdeni a' vizsgálódást, mert román lesz belőle; az ontológiát hátrább kell hagyni. Ha az *adatok' vizsgálatja a' kezdet*; minden metaphysikai kérdések e' három rendbe jönnek 1) micsoda nemüek a' kifejtett emberi lélek' ismeretei? 2) mi azoknak eredetük? 3) *micsoda megvalósító okaik vagynak?* Az első kérdésre úgy kell megfelelni, hogy a' tapasztalatból merítsünk minden előítélet nélkül, és szabadon írjuk le lelkünk phaenomenjeit jeleni tulajdonságokban a' mint azokat a' közvetetlen tudás előnkbe adja. A' második kérdésre ki kell mutatni származások' módját az adatok szerint minden hypothesis' formálása nélkül; a' harmadik, melly a' subjectnek az objecthez való arányát illeti, a' két első feleletből születik. A' tárgyat nem lehet a' személy előtt megismerni, mert csak magunk által juthatunk a' külső dolgok' ismeretére, minden tárgyas ismereteink az öntudat' adatjai. A' személyről (subject) való tudomány mind a' kifejelettről, mind az eredetiről a' *psychologia*; tárgyas ismereteinknek viszonya a' tárgyhoz vagy is a' realis külső világhoz az *ontologia*; minden tárgyas *transcendent*, azért az okfők megvalósítások, és azoknak méltatása, mellynél fogva a' tárgyat megértjük 's felfogjuk, teszi a' *transcendentalis logica*' fogalmát. Az egész tudománynak neve pedig *metaphysica*. Első része az ontológiának a' *létel*, hogy van valami (il y a de l'être), a' második rész annak tulajdoniról tanít, 's a' psychológiára támaszkodik. A' theologia tehát a' kettőre vitetik vissza mint lélekről vagy istenségről való tudomány. A' *tudomány* és *vallás* egy, mennél többet tudunk, annál többet tudunk az istenről, *toute pensée, toute parole, est un acte de foi, une hymne, une religion toute, entière*: a' vallás' philosophiája itt alapul meg.

Az ontologiai bizonyosság az isten' létéről a priori és a posteriori való, ez physicotheologiai, amaz az a priori való okösságé, melyet lelkünk' kifejlésé-

nél fogva az öntudatban megkapunk a' végesről és véghetetlenről, melyre következtet okosságunk. Ezen két ideák logikai correlatumok, az egyik mint a' másik szükségesképen való adat, az a priori való bizonyítás különösen a' keresztyén vallásé, melly idealismuson épült, a' másik a' régibb vallásoké (természeti vallások) és így a' sensualismusé. A' hit' szükséges voltáról, a' halhatatlanságról mint Kant, érdekesen tanít Cousin is; kinek nézetei rövideden ezek: A' látható a' véges, a' láthatatlan a' végetlen, az elsőt öntudatunknál fogva érzésben fogjuk fel, a' másikat nem képezhetjük, hanem az okosság által megfoghatjuk, még pedig *ideák* által, ezen idealis felfogásra a' formák az *igaznak, jónak, szépnek* formái, ezek a' három közben járók a' véges és végetlen valóság közt. Sok vizsgálatot fordítottak arra, úgy mond Cousin, valljon az ideák megfelelnek-e a' tárgyaknak, mellyeket előnkbe rajzolnak vagy nem? megegyezők-e azokkal, vagy nem? De a' kérdés' helyes tévése nem az, hogy az ideák tisztán adják-e elő a' tárgyakat, mert az ideák minden tárgy felett valók; igazi helyeztetése a' kérdésnek az, valljon a' tárgyak előadják-e az ideákat, mert nem az ideák a' dolgok' reflexei, hanem a' dolgok az *ideák' reflexei*. Az isten mint ideák' substantiája valóságos egy intelligentia, valósággal intelligibilis (Introduction, cinquième leçon, pag. 15). Az isten úgy van a' világban, mint az ok a' fogatban, a' világ ugyan tökéletlen reflex, de csak ugyan az istenlétnek reflexe (valóságnak); a' világ az isten' szüntelen megújított munkálatja. Psychologiai és morális nézetei ezek: Minden kifejlések, mellyek öntudatunk előtt állanak, három főadat alá huzhatók, u. m. érzés, gondolat, és cselekedet alá, a' két első szükségesképen való, mert olly törvényeknek engedelmeskedünk, mellyeket magunk nem tettünk, mind az által a' szabadság ott sincs eltűnve, mert az *ego* szenvedőleg áll ugyan a' külső nyomatokhoz képest, de ezek csak alkalmatossági reá dolgozások az *egóra*, mert

az *ego* szoros értelemben soha sem áll *passive*, mivel észre venni a' külső nyomatokat annyi mint munkálni, aztán a' külső nyomatok mellett is azokat számba vesszük, méltatjuk; az *affectiók* tehát csak megszorítják, de nem tüntetik el a' szabadságot: ellenben a' *cselekedet csupa szabadság* 's itt Kanttal mindenben megegyezik. — Minden cselekedetben, úgy mond, hármát kell megkülönböztetni, a' *tanakodást, határozást és végrehajtást*; az első csupa *intellectualis* munkálat, az utolsó a' *musculare systema* dolga, 's a' kettőben hiában keressük a' szabadságot, de a' határozásban igen is, mert az akaratból jó ki, a' határozás az akarat *tehetség* szüleménye.

Az előadottakból kitetszik, hogy Cousin' oskolája elállott végkép Condillac' *methodusától*, 's az *idealismus* által szenteli mint egy fel a' *sensualismust*, mellynek magánállva semmi bece se nincs. A' cselekedetbeli szabadságról való *idea* mindig nagy helyet foglalt el az erkölcsi törvények' *codexében*, a' *praxis* azt még soha félre nem tette, és ha *theoretice* megtámadtatott is gyakran, de más nyomosabb vizsgálatok által mindig biztosítva maradt a' *praxis*, 's itt az *idealismust* követő *philosophusok* hervadhatatlan érdemet szereztek magoknak. Nem fejtí ugyan meg Cousin tisztán az *idealismus'* és *sensualismus'* természetét, 's mint Benecke mondja, sokszor bizonytalanságban is hágy bennünket és *methodusához* hűségtelen néha, de ez az *eclecticis musnak* rendes következése szokott lenni. Azonban Cousin most még csak 44 esztendő, 's az ki már is annyit tett, midőn a' *materialismust* végképen le döntötte Francziaországban, 's az ifjakat nemesebb gondolkodásmódra szoktatta, magosan tündöklő csillogzat fog mindig maradni hazája' tudományos egén, mellyről illy adatok után most már bizvást elmondhatni Virgillel: *Iam nova progenies coelo demittitur alto.*

KÁLLAY FERENCZ,

m. tud. társ. r. tag.

VEGYES KÖZLÉSEK.

MAGYAR BIBLIOGRAPHIA 1831-RŐL *).

Encyclopaediai munkák.

Közhasznu esmeretek' tára, a' Conversations-Lexicon szerint

Magyarországra alkalmaztatva. 1—2 köt. Pest, n. 8.

Nyíry István: Tudományok' özsvesége. L. *Történetírás.*

Felső-Magyarországi Minerva

Sas

Tudományos Gyűjtemény

} L. *Folyóirások.*

Tudományos critica.

Bajza: Kritikai lapok. Első füzet. Pest, 12.

Nyelvtudomány.

A' deák grammatikának rövid summája. Sárospatak, 8.

Deák törzsökszők magyar jelentéseikkel együtt, az alsó iskolák' számára. Debreczen, 8.

Közhasznu magyar és német levelező könyv és nemzeti titoknok. 7d. kiadás. Pest, 8.

Kresznerics Ferencz: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. Kiadták a' magyar nyelv' 's a' szerző' néhány barátjai (Fenyéry Gyula' ügyelése alatt.). Első rész. Buda, 4.

Magyar abc protestans iskolák' számára. NVárad, 8.

Szalay Imre: Magyar nyelvtudományi rövid oktatás. 4d. kiadás. Pest, 8.

*) Az olvasó itt csak azon nyomtatványokat fogja felhordva találni, melyek *bibliographia* czím alatt értethetnek. Az olly apróságok tehát itt fel nem jegyeztettek, mint péld. különmemű névlajstromok, alkalmi versek, alkalmi beszédecskék (midőn néhány hízeltő szavaknál egyebet nem foglalnak magokban), imádságok, egyes énekek, az úgy nevezett *ponyvá-* cikkek melyek nyomtatottak „ebben az esztendőben“, mint szinte törvényhatósági közlések vagy rendelkezések, sekrestyei használatra nyomtatott utasítások, 's több ilyen, a' literatúrához nem tartozó holmi. — A' kalendáriomokról, mint szinte az egyházmegyei névkönyvekről, mely két rendbeli nyomtatványok statistikai tekintetben figyelemre méltók, egy külön, több éveket öszve hasonlító jegyzék fog e' folyóiratban közöltetni. A' szerk.

Abececlarium latino-hung. 6. kiad. NVárad, 8.

Lang Joach.: Colloquia latina, praemisso tirocinio paradigmatico. S. Patak, 8.

Osterlamm Ch. Th. Grammatica germanica practica. 2d. kiad. Löcse, 8.

Szalay Imre: De genuina eloquentiae indole. Beszéd. Buda, 4.

Tomasko István: De causis linguae sanscrittae. Pozsony, 8.

Grundlage zur Kenntniss der ungr. Sprache für Anfänger. Pozsony, 8.

Lemouton János: Erste Grundlage d. franz. Sprache. Pest, 8.

Mailáth János gr.: Practische ungrische Sprachlehre. Pest, 8.

Szalay Imre: Ungrische Sprachlehre stb. Pest, 8.

A' tropusok' rendszere (zsidó nyelven). Buda, 8.

Classica Literatura.

Horatius' Ódái. Magyarázó jegyzésekkel Lassu István által. Buda, 8.

Kovács József: Magyar Eneás. 3d. kötet. Buda, 8.

C. Jul. Caesaris: Commentarii. L. Történetírás.

Phaedri, fabularum aesopiarum libri V. Accedunt Publii Syrii mimi sive sententiae, item Q. Horatii Fl. liber de arte poetica. Debreczen, 8.

Phaedri Aug. Liberti fabulae aesopiae, notis captui tironum accommodatis instructae. (prof. Kézy' felügyelése alatt). S. Patak, 8.

Szépliteratura.

Bajza: Aurora. Hazai almanach 1832re. Alapítá Kisfaludy Károly. XII. év, képekkel, Pest, 16.

B. E. J. A' kritikus' apotheosisa. Pest, 8.

Clauren Henrik: Az én utazásom, vagyis Vaséki Méta. Ford. id. Szathmáry Király József. Kassa, 8.

Császár Ferencz: Szonettkoszorú. Fiume, 8.

Egyed Antal: Elegiák levelekben. Pest, 8.

Ezeregy éjszaka. Arab regék. Ford. V.... M.... VI és VII. füz. Pest, 12.

F(azekas) M(ihály): Ludas Matyi. Eredeti magyar rege (Uj kiadás). Buda, 8.

Goldsmith Oliver: A' vékfildi pap. Történet, ford. Csórja Ferencz. N. Enyed, 8.

Horváth Endre: Árpád. (Hősköltemény XII. énekben). Pest, n. 8.

Kelemen János: Aglája. 4d. köt. Kolosvár, 8.

Kisfaludy Károly' Minden munkái. Öszveszedte Toldy Ferencz.

Buda, 12. X. köt. Kisfaludy' képével 's keze' írása' másával.

Kónyi János: Vártamulatság, vagy Sármán és Florina' történetei. Németb. Új kiad. Buda, 8.

Kotzebue Ágoston: A' szerencsétlenek. Vígjáték I felv. ford. Szabó Anna. Pest, 8.

— — Ezüst lakodalom. Nézőjáték 5 felv. ford. Balog Sámuel. Kolosvár, 8.

— — Leontina. Román, ford. Deáki Fülöp Sámuel. 2. kötet. Kolosvár, 8.

— — Oktató és érdeketes történetecskék az ifjuság' számára. Magyarázta Molnár András. Pest, 12.

Kovácsóczy Mihály: Nefelejts. Almanach. Első év. Kassa, 12.

Lukács Lajos: Virányok. Pest, 16.

Madarász József és Malagéczy Antal: Nefelejts. Pest, 24.

Szalay László: Bimbók. Pest, 16.

Szedes Fülöp: Urania. Almanach 1832re képekkel. Esztergom, 16.

Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde, színjáték 5 felv. Székesfehérvár, 8.

(*Vörösmarty Mihály*): Koszoru. Szépliteraturai ajándék a' Tud. Gyűjteményhez. Pest, 8.

D. Ferencz: Der Geburtstag der Mutter. Drama. in 2 Aufz. Buda, 8.

Gruber Károly: Spaetlinge. Pozsony, 16.

Mailáth Ján. gr.: Himfy's auserlesene Liebelieder. 2d. kiad. Pest, 16.

Sz. Antonia: Bedekovchina in Croatien. Ein Abendgemälde. Varasd, 8.

Elme' és szív' mulatsága (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Erkölcsei elbeszélések (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Joannovics Vazul: Svetolik és Leposava. Román (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Nemes és hatalmas szerelem. Román (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Tablic Bohuzlav: Angol Musák (*serbusra* fordítva Pope' próbája az emberről 's Littleton' némely versei). Buda, 8.

Virágbokréta (*oláh* nyelven). Iső kötet. Buda, 8.

Philosophia. Erkölcsstudomány. Nevelés, ifjuságnak szánt írások.

Epicurusnak, régi görög bölcsnek vélekedései. Buda, 8.

Xenophon: Socrates' nevezetességei. ford. Kis János. Kassa, 8.

Álbely A. F. Philosophiae iuris praecognita. Komárom, 8.

Imre János: Philosophia novis curis elaborata. 2d. rész. Metaphysica pura. Pest, n. 8.

Szibeniszt Mihály: Institutiones iuris naturalis. 2. rész. Pest, 8.

Tomka György: Erkölcsi tudomány a' katona' számára. Pest, 8.

Lesnyánszky András: Didaktika és Methodika. ford. N. Várad, 8.

Benczúr József: Sárga könyv. Ajándéku! jó gyermekeknek, színezett képekkel. Kassa, 8.

Jaisz Pál: 365 oktató feltétel stb, gyermekek' számára. Két köt. fametszésekkel. Kassa, 8.

Paulovics Demeter: Emberekkel való társalkodás (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Mathematicai tudományok.

(**Kézy Mózes**): Elementa geometriae purae. S. Patak, 8.

Nagy András: Vera ratio diametri circuli ad eius peripheriam, et quadratura, investigatae. Székesfejérvár, 4.

Építés.

Packh János: Neue Bauart mit hohlen Quaderziegeln. Pest, 4.

Történetírás. Föld- és helyírás. Utazások.

Nyíry István: A' tudományok' öszveségének II. kötetje: Historiai segédtudományok. S. Patak, 8.

— — — III. köt. A' tulajdon historia' tudományai. S. Patak, 8.

Ordánász Konstantin: A' Libanus' havasi alatt illatozó titkos értelmű rózsa, vagy . . Szeged városnak . . kir. templomában levő . . segítő boldog asszonyoknak neveztetett kegyelmes' képnek történeti lerajzolása, a' . . sz. Ferencz' . . . klastroma régi okleveleiből stb. Szeged, 8.

Perger János: A' magyar és hazája régenten. Pest, 8.

C. Julii Caes. Commentarii de bello gallico et civili, cum notis hungaricis edidit **Paulus Kovács.** Pozsony, 8.

Desseoffy András: De iure S. Hung. coronae in terras Russiae rubrae. Pest, 8.

Féjér György: Codex diplomaticus Hungariae. Vol. VII. tomus 1 et 2. Buda, nagy 8.

Berényi János gr. Das grosse Zeitalter Franz des I. Első kötet, Pest, n. 8.

Hammer József: Geschichte des osmanischen Reichs. 7d. köt. Vom carloviczter Frieden bis zum belgrader Frieden 1699—1739. Egy abroszszal. Pest, n. 8.

Mailáth János gr. : Der ungrische Reichstag im J. 1830. Pest és Lipcse, 8.

Közönséges historia rövideden (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Millowuk József: RácZ Pantheon (*serbus* nyelven). 3. füz. képekkel. Buda, 8.

A' régi geographia' rövid rajzolatja. Sárospatak, 8.

Majorszky János: Enchiridion antiquae geographiae. Buda, 8.

Zádor Elek: Geographiai kézikönyv Cannabich, Stein 's tübbek után. 2 köt. Pest. n. 8.

Antenor' utazása Görögországban és Ázsiában, Egyiptomról való értekezésekkel. Herculanumban talált görög kéziratban stb. Francziából ford. id. *Farkas Sándor*. 1ső köt. N. Enyed, n. 8.

Kazinczy' Útja Pannonhalmára, Esztergamba, Vácra. Pest, n. 8.

Tessedik Ferencz' Utazása Franciaország' déli részeiben. Képekkel. Pest, n. 8.

Patacsich József: Szab. kir. Pest' városának leírása. Pest, 8.

Vass Imre: Az aggteleki barlang' leírása, kőre metszett rajzokkal. Pest, 8.

Vass Imre: Beschreibung der aggteleker Höhle. Pest, 8.

Távolság' táblája Pápa és Devecser mezővárosoknak Veszprém- és szomszéd vármegyei némelly helységektől. Veszprém, 8.

Szemán József: Tabella distantiarum I. Comitatus Zagrabien-sis. Zágráb, 8.

Törvénytudomány. Országstudomány.

1791diki diaetalis provisionalis articulusok. Debreczen.

Erdélyi nagyfejedelemségbeli törvényes dolgok, melyek vagy törvényen v. törvényszokáson gyökereztetnek stb. Debreczen. Ns. Erdélyország' külső törvényszékin perfolyta leveleinek formái, stb. Debreczen.

Filép József: Törvénybeli gyakorlás' mutató táblája. Maros-Vásárhely.

Magyar törvény' summája. Sárospatak, 8.

Vajda László: Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretiségek, 4 kötet. Kolosvár, 8.

— — Az erdélyi polg. magános törvények' historiája. Kolosvár, 8.

(E' két munka' czimén 1830 áll ugyan, mindazáltal azok csak 1831b. jelentek meg).

Systematica operata exc. Regnicolaris Deputationis ex dispositione comitiorum anni 1830 typis procusa. Kilencz' kötet. Pest, 4.

Vajda László: Synopsis historiae iuris Transylv. Kolosvár, 8. (czimén 1830 áll, hibásan).

Werowácz Péter: A' magyar büntörvény' alapvonatai (*serbus* nyelven). Buda, 8.

Puky Károly: Honni törvényszótár. 2-d. kiadás. Pozsony, 8.

Balásházy János: Az adó 's még valami. 2d. kiadás. Pest, 8.
Dessewffy József gróf: A' „Hitel“ czimű munka' taglalatja. Kassa, 8.

Gál Domokos: Egy két szó a' haza mellett. Maros-Vásárhely, 8.
Sajtószabadság. Rozsnyó, 8.

Széchenyi István gróf: Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet' eligazítására. Pest, n. 8.

Henfner János: Introductio in Oeconomiam politicam, alias nationalem, ad recentissimos scientiarum politicarum progressus exacta. Zágráb, 8.

Széchenyi István gr.: Licht. Übersetzt v. *Pazzi*. Pest, n. 8.
Orvostudomány.

Hempel A. F. Elementa anatomiae corporis humani sani. Juxta editionem quintam in lat. transtulit *S. Saphir*. 2 kötet. Pest, n. 8.

Prof. Bugát Pál, és Dr. Schedel Ferencz: Orvosi Tár. I—IV. kötet. 9 képpel. Pest, 8.

Dr. Hufeland K. Vilmány: Szegények' Patikája. A' hatodik kiadás szerint fordította 's a' gyógyszerek' magyar szótárával megtoldva kiadá *Dr. Schedel Ferencz*. Pest, 16.

Elenchus medicamentorum praeter taxam pharmacorum anni 1829 pretio inde a 1 nov. 1831. usque ultiores ordinationes auctorum et diminutorum. Buda, 4.

Kunitsch Mihály: Der Sauerbrunnen Jamnicza im Königreich Croatien. Zágráb, 8.

A' szorgalmatos fogorvos stb. fordítva németből Takács Páltól. Kassa, 12.

Balogh Pál: A' kávé, thé és csokoládé, történeti, természet-historiai, diaetetical és orvosi tekintetben. Pest, 12.

Lutheritz Friderik: Házi orvos az idegek' nyavalyáinál és a' fő' szenvedéseinél. Magyarul Szabó József. Kassa, 8.

Szotyori József: Diaetetical rövid katechesis. Maros-Vásárhely, 8.

Fabini Friderik: Pflege gesunder und kranker Augen. Pest és Lipcse, 8.

Sprawa pre zachowani zdrowia (az egészség' fenntartásáról, *tót* nyelven). N.Szombat, 8.

Vasich Pál: Diaetetica (*oláh* nyelven). Buda, 8.

Fabini J. Th.: Doctrina de morbis oculorum. 2dik kiadás. Pest, 8.
Cholera.

A' nem-orvoshoz rövid tanítás, hogy keleti cholera ellen miként óvja magát, és ezen betegség' első megtámadásánál az orvos' érkezéteig mit tegyen. Pest, 8.

Balog Pál: Rövid orvosi értekezés a' cholera morbusról. Temesvár, 8.

Barra István: Epekórság. Pest, 8.

Biaczowszky Ján. Nyitra vmgyei főorvos' orvosi tanácslásai az epemirígyre nézve. N.Szombat, 8.

A' cholera mint járvány Indiában és most Európában. Pest, 8.

Haiszler György: Rövid oktatás a' choleráról. Veszprém, 8.

Jó tanács a' cholerában stb. Marosvásárhely, 8.

Lenhossék Mihály: Észrevételek a' choleráról. Pest, 8.

Paczek Károly: Cholera nyavalyáról a' leginkább tudni való. Pest, 8.

Tudósítás I. mellyhez magokat községek' előjáróinak olyan esetekben tartaniok kell, ha a' napkeleti epemirígy avagy más ragadó nyavalya közel uralkodik vagy pedig . . . kiüt. II. A' rendtartó biztosokra nézve, kiknek kötelességük. . . hol az epemirígy avagy más ragadó dögletes nyavalya kiütött, a' szükséges foglalatosságokat kiparancsolni. III. Az orvosokra és seborvosokra nézve, kik a' dühösködő napkeleti ragadó mirígynek, vagy ehhez hasonló dögletes nyava-

Ijának gyógyításával foglalatoskodnak. IV. Utasítás a' ragadós pestises nyavalyáknál előforduló tisztítás' módja felől. Pest, 8.

Utasítás az egészségre ügyelő hivataloknak, nem különben a' pestismentő intézeteknél felügyelő személyeknek számára, (a' budai, 1830diki kiadás, Leo, Bernstein, Czigler, Schubert és Hahnemann' gyógymódjaikkal bővítve ns Pest vmegye' rendelkezéséből újra nyomtatott; Forgó György' felügyelése alatt). Pest, n. 8.

Zsoldos János: A' choléráról. Győr, 8.

Biaczóvszky János: De cholera. N.Szombat, 8.

Böckh János: De cura cholerae indicæ in Europa. Pozsony, 8.

Lenhossék Mihály: Animadversiones circa cholera orientalem. Buda, 8.

Pólya József és Grünhut Károly: Summa observationum, quas de cholera orientali --- in l. r. civ. Pest nosocomiis collectas sistunt. Képekkel 's táblákkal. Pest, n. 8.

Für den Nichtarzt: Kurzer Unterricht, wie man sich gegen die indische Cholera stb (a' fenn első helyen álló magyar irat' párja). Pest, 8.

(*Haiszler András*): Kurzer Unterricht über die Cholera. Aus d. Ungar. übersetzt. Veszprém, 8.

Szapáry Ferencz gr.: Flugschrift eines Oeconomen über einige höchst bedeutende Ursachen der Cholera stb. Pest, 12.

Szuhányi: Eine Skizze der indischen Cholera morbus. Pest, 12.

Uffer György: Versuch einer Darstellung der Cholera morbus im allgemeinen, mit besonderer Rücksicht auf ihre im Jahre 1817 aus Bengalen hervorgegangene epidemische Form stb. Pest, 8. kétszer.

Winterlich József: Gesundheitskunde. Der mit Kohlensäure imprägnirte Wein, unter dem Namen des inländer Champagners bekannt, als Präservativ- und Heilmittel der Cholera. Selmecz, 8.

Biaczóvszky János: Tanácsai cholérakor (tótul). N.Szombat, 8.

Morvay János: Cholera (tótul fordítva). N-Szombat, 8.

Academiai értekezések.

Erős László: Az orvosi villanyról. Buda, 8.

Mátéfy Ferencz: A' szoptatásról. Pest, 8.

Rupp János: A' cholera' nem ragadós voltáról. Pest, 8.

Abelsberg Emmanuel: De chlorio antiphthisico. Pest, 8.

- Austerlitzer Simon*: De calculo urinali. Pest, 8.
Bing Hermán: De epilepsia. Pest, 8.
Fest Károly: De metritide. Pest, 8.
Gerber Leopold: De typho contagioso. Pest, 8.
Goriupp Ferdinand: Syphilismus. Pest, 8.
Hoffstädter Márton: De tussi convulsiva. Pest, 8.
Horváth Antal: Generalia icteri. Pest, 8.
Hutta János: De paralyti. Pest, 8.
Jacz Alajos: De cholera orientali. Pest, 8.
Kaiser József: Experimenta ad comparandam vim antisepti-
 pticam aceti, nitri, salis communis et chloreti calcis insti-
 tuta. Buda, 8.
Klein Mihály: De autocratia naturae. Pest, 8.
Kovácsy János: De hydrocephalo acuto infantum. Pest, 8.
Kozma József: De cortice cascarillae. Pest, 8.
Levász Imre: De perspiratione cutanea. Pest, 8.
Petrovics Vazul: De gangraena nosocomiali. Pest, 8.
Sadler Mihály: Synopsis salicum Hungariae. Pest, 8.
Suták Mihály: De thrombo neonatorum. Pest, 8.
Szebényi János: De contagio. Pest, 8.
Tessényi Zsigmond: Brevis clinici chirurgico-practici r. univ.
 descriptio. Pest, 8.
Vurtzenberger József: De scorbuto. Pest, 8.

Állatorvostudomány.

- Kutyapatika, eborvos. Németül írta egy orvos, magyarul egy
 nemorvos. Kolosvár, 12.
Marikovszky György: A' szarvasmarhadög' leírása. Rozsnyó, fol.
Gazdaságtudomány.

- Angyalffy Máttyás*: Mezei gazdák' barátja. Folyóírás. Pest, 8.
Krenmüller Károly: A' fogakról, különösen a' hasznos házi
 emlős állatokat tekintve azoknak életkorok' megismerése
 végett. 16 kőre metszett 's 2 nyomt. táblával. Pest, n. 8.
Lencsés Antal: Tapasztalt téli tanácsadó, vagyis tapasztalá-
 son épült oktatás, miként kell a' téli házi és mezei gazda-
 sági szükségét stb legkönnyebb 's legolcsóbb módon kielégí-
 tenni stb. Pest, 8.
Staut József: A' mezei gazda' kézikönyve. Kassa, 8.
Spieß: Biztos időpróféta. Ford. *Lencsés Antal*. Pest, 8.
Sturm: A' gyapju' tulajdonságairól ford. *Lencsés Antal*. Pest, 8.
Tsötönyi Márton: Gazdasági munka. Pest, n. 8.
Janisch N.: Die Landwirthschaft nach allen ihren Verzwei-
 gungen. Pest, n. 8.

Egyházi oktatás, beszédek, ajtatos könyvek.

Agenda, azaz: egyházi foglalatosságok' módja. Készítette és kiadta az ang. hitvallást követő evangelicusok' dunántuli superintendenciája. Pest, 4.

Agenda a' helvetiai vallást követők' számára. Veszprém, 8.

Áhitatosság' órái a' valódi keresztyénségnek és a' házi isteni tiszteletnek előmozdítására. Ford. *Szűcs Lajos*. Nyolczadik rész. Buda, 8.

Ajtatos énekek, melyekben a' catholica hitnek legfőbb titkai foglaltatnak. Pest, 8.

A' keresztyén hit' fundamentomi. 5d. kiad. N. Várad, 12.

A' keresztyén vallás' főágazatainak bővebb előadása a' helv. vallástételt követők' értelme szerint. Készült az alsó oskolák' számára, mint a' ker. vallás' előadására való utmutatásnak II-dik darabja. Debreczen, 8.

Antal János: Halotti beszéd, gr. Toldalagi Zsigmondné felett, és *Szász István*: anyai intések gr. Toldalagi Zsigmondné' síraltajánál. Maros-Vásárhely, 8.

A' rosnyói püspöki megyében 1831 esztendőre kiadott egyházi beszédek. Rozsnyó, 8.

A' szent historiának summája. Új kiadás. Komárom, 18.

Beke Kristóf: Az egyházi személynek főbb kötelessége. Veszprém, 4.

Döbrentei Lajos: Halotti tanítás Geöndöcz Ferencz' halála után. Sopron, 8.

Egyházi beszéd az alalmazására érdemes .. szegényeknek gyámolításáról 's ennek czélalkalmas módjáról. Veszprém, 4.

Halottas énekeskönyv a' helvetiai vallást követők' számára. Veszprém, 8.

Halotti énekek, a' helv. vallástételt követő tiszántuli superintendencia' rendelkezésből. Debreczen, 12.

Halotti énekek, megjobbítva, bővítve stb. Veszprém.

Jó nap. Új kiadás. Eger, 18.

Jó nap. Új kiadás. Komárom, 12.

Kaszás Sándor: A' keresztyén vallásban fiakat erősítő agenda. 3d. kiad. Nagy-Várad, 8.

(*Kázinicz Ferencz*): Szent történetek az ó és új testamentom' könyveit szerint. S. Patak, 8.

Keresztút. Eger, 12.

Keresztyén erkölcsi tudomány' summája. S. Patak, 8.

Keresztényi imádságos könyv érettebb eszű nevendék gyermekeknek számokra. Lőcse, 12.

Kis káté a' helvetiai vallást követő ifjúság' számára. Veszprém.

Kis officium. Eger, 12.

Kolmár József: Keresztyén katedrai tanítások. Két kötet. Pest, n. 8.

Kolostvári agenda. Debreczen.

Gr. Lázár Lászlóné' emléke. (Beszédek, versek, stb). Kolosvár, 8.

Lelki zöld koszorú. Új kiadás. Komárom, 12.

Lemény János: Az istentől küldetett férfiú a' gondviselésnek rendében (halotti beszéd Babb János, fogarasi püspök felett). Kolosvár, 8.

Lengyel József: Halotti beszéd gr. Mandel Károly' özvegye' elhunytára. Nagy-Várad, 8.

Liturgia, vagy ekklesiái agenda. Sárospatak, 8.

Maklári János: Lelki jó illattétel. Új kiadás. Komárom, 32.

Mindenkor magával hordozandó lelki kincs. Komárom.

Moľnos Dávid: Az igaz ember (halotti beszéd Horváth Károly, az erd. unit. ekklesiák' fő curat. felett). Kolosvár, 8. Hozzá járul: Gyászkoszorúk ugyan annak végső tiszteletére. Ugyan ott, 8.

Rosnyói megye által a' hívek' számára kiadott imádságok. 2d. kiadás. Rozsnyó, 8.

Spak József: Halotti beszéd, Péchy János főispán felett. Sziget, 4. Szent historiának summája. 5d. kiad. Nagy-Várad, 12.

Szepessy Alojz: Vasárnapi és ünnepi predikációk. IV köt. Kassa, n. 8.

Szoboszlai Pap István: Keresztyén alattvalói elmélkedés I. Ferencz. születése napjának öröndetes innepén. Debreczen, 4.

Terhes Samuel: Híradó ünnepi predikáció a' cholera' mulatával. Kassa, 8.

Tóth Ferencz: Az uri sz. vacsorához készítő katekismus 8d. megbőv. kiad. Veszprém, 8.

Halotti beszéd Szabó Károly pápai tanuló felett. Veszprém, 8. Nemzeti öröminnep V. Ferdinand' koronáztatásakor (egyházi beszéd). Veszprém, 4. (Háromszor négy hónapban).

Vallásra való bevezetés. Ismételt kiadás. S. Patak, 8.

Varga István: Halotti beszéd M. Perényi János ... nyitrai administ. felett. Kassa, n. 8.

Zathureczky Sámuel: A' keresztyén tudományban való rövid oktatás ... a' hannoverai katechismus szerint. 2dik kiad. Győr, 8.

Zborai Mihály: Gyászos tisztelet ... Csech István kassai püspök felett. Kassa, 4.

Zilahi József: Tisza László' halálára halotti elmélkedés. N. Várad.

Extractus e decretis et e catechismo S. Concilii Tridentini etc. N.Szombat, 8.

Karsik János: Parentatio ... piis manibus ... Steph. Csech eppi cassov. Kassa, 4.

Ordo officii divini secundum ritum breviarii et missalis romani. Selmeecz, 8.

Pollaschek Ferencz: Regulae pastorales. 2d. kiadás. Szakolcza, 8.

Szaniszló Ferencz: Doctrina religionis christiano-catholicae in usum academicae iuventutis. 1-ső kötet. Pest, 8.

Albach Szaniszló: Erinnerungen an Gott, Tugend und Ewigkeit. In Predigten. Pest, n. 8.

Auserlesenes Andachtsbuch für katholische Christen. Buda, 16.

Frankel Bernard: Torath Hamuna. Religionslehre für die weibliche Jugend mosaischen Bekenntnisses. Pozsony, 8.

Hollósy János: Gottes Erbarmen in Tagen der Heimsuchung, (egyházi beszéd cholera után). Pozsony, 8.

Horovitz L. Benoth Zion. Ein Handbuch zum Unterrichte in der Religion - und Sittenlehre für israel. Mädchenschulen. Pozsony, 8.

Hübner: Auserlesene bibl. Historien. 5. kiad. Pozsony és Sopron, 8.

Jarius Vilhelm: Dankpredigt ... (cholera után). Pozsony, 8. Katholisches Messbüchlein. Buda 24.

Skalnik Ferencz: Darstellung der katholischen Glaubenslehre. Lőcse, 8.

Stromszky Sámuel: Uns ist bange, aber wir verzagen nicht. Eine Predigt zur Erweckung eines christlichen Verhaltens bei den drohenden Übeln stb. Pozsony, 8.

Ajtatos énekek (tót nyelven). Pest, 8.

Funebrálik (halotti énekek tót nyelven). Buda, 12.

Chalupka Ádám: Hodnowerne z hodnowernjih spisu spolu zabrané (szent írást világosító könyv). tótul 2d. köt. Selmeecz, 8.

Gavlovics Hugolin: Walaska skola mráwow stodola (Juhász iskola, erkölcsök' tára. Sz. írásbeli pásztorok' bölcs erkölcsi tanításai tót versekb.). Második rész. N.Szomb. (1-ső rész 1830).

Kanzionálik (tót evang. énekes könyv). Buda, 8.

Luther Márton' kis kátéja (tót nyelven). Buda, 12.

Modlaca Kniha (kathol. imádságok tót nyelven). Szakolcza, 8.

Rövid bibliai historiák kérd. és feleletekb. (tót nyelven). Buda, 12.

Seberini János: Tretj jubileum. (Az ágostai vallástétel' 3dik jubileuma. Egyházi beszéd *tót* nyelven). Selmecz, 8.
Tranoscus, (*tót* énekes könyv). Buda, 8.

Frignanin Ferencz: Razgovori Petra Vanni Redovnika (*horvát* egyházi beszédek). 3 köt. Fiume, n. 8.

Bérics János: Krisztus Jézus' élete (*serbus* nyelven). Buda, 8.
 Molitvennik (*serbus* imádságok). Buda, 12.

Krisztus' élete (*oláh* nyelven). Buda, 8.

Lucskay Mihály' predikációi (*orosz* nyel.). 1 és 2d. köt. Buda, 8.

Nezur Hokodes (szent korona, *zsidó* nyelven). Buda, 8.

Időszaki literatura.

Angyalffy Mátyás: Mezei gazdák' barátja. L. *Gazdaságtudomány.*

Bajza: Aurora. L. *Szépliteratura.*

— — Kritikai lapok. L. *Tudom. critica.*

Bugát és Schedel: Orvosi Tár. L. *Orvostudomány.*

Cserneczky és Thaisz: Sas, vegyes tárgyú iratok 1—3 kötet.

Thaisz, 4—8 köt. Pest, 8.

Felső-Magyarországi Minerva. Nemzeti folyóirat. 7d. évi folyamat. 4 köt. Kassa, 8.

Kovácsóczy Mihály: Nefelejts. L. *Szépliteratura.*

Kulcsár Istvánné: Nemzeti Ujság. 2 köt. Pest, 4.

— — Hasznos Mulatságok (toldalékul a' Nemzeti ujsághoz). Pest, 8.

Márton József: Bécsi magyar Kurir. 2 köt. Bécs, 4.

— — Sokféle. (Toldalék a' Kurirhoz). 2 köt. Bécs, 8.

Méhes Sámuel: Erdélyi Híradó. Kolosvár, 4.

— — Nemzeti Társalkodó. 2 köt. Kolosvár, 8.

Szedér Fábian: Urania. L. *Szépliteratura.*

Vörösmarty Mihály: Tudományos Gyűjtemény 12 köt. képekkel Pest, 8.

— — Koszoru. L. *Szépliteratura.*

Ephemerides Posonienses politico-statisticae. 2 köt. Pozsony, 4.

Aehrenlese (toldalék a' pozsonyi német ujsághoz). 2 köt. Pozsony, 8.

Benigni: Siebenbürger Bothe. N. Szeben, 4.

Die Biene. 1 félév. Pest, 8.

Handlungszeitung von u. für Ungarn. 2 köt. Buda, 4.

Pesther Auctions- und Kundschaftsblatt. Pest, 4.

Pressburger Zeitung. 2 köt. Pozsony, 4.

Rüsler Kristóf: Ofner Pester Zeitung. 2 köt. Buda, 4.
 — — Gemeinnützige Blätter. 2 köt. Buda, 8.
Spiegel (der) für Kunst, Eleganz und Mode, 2 köt. Buda, 8.
 képekkel.

Letopise (serbus nyelven). 24—25d. füzet. Buda, 8.
Serbus méh 1831re (serbus nyelven). Buda, 8.

Vegyesek.

Alkoran; ford. Buzitai *Szeldmayer Imre és Gedeon György*. Kassa, 8.
A' m. t. társaság' alaprajza és rendszabásai. Pest, 4.
Balogh Pál: A' visszaigazításra felelet. Pest, 8.
Csáky Tivador gróf: Nemzeti játékszíni tudósítás. 16. szám,
 Kassa, 8.

Ileket (Háti) Sándor: Oláh neologia. Szeged, 8.
Kiirtó módjai és szerei az ártalmas férgeknek. 3d. kiad. Pest, 12.
Király (Szathmári) József: Különbféle rövid történetek 's elmefuttatások. Kassa, n. 8.
Kónyi János: Ártatlan multság. N. Várad, 8.
Kosztovics János: gr. Capodistriás' megtiszteltetése Eginában.
 Szeged, 8.

Papp Ignác: Director és professor urak' névnapjait érdeklő
 köszöntő versek. Székesfejérvár, 8.
Szász Károly: A' derék ember' és ritka érdemü tanító' képe.
 Beszéd Köteles Sámuel prof. felett. Kolosvár, 8.
Theurewk József: Alapmondások. 3d. és 4d. füz. Pozsony, 8.

Adamkovics Mihály: Sermo, dum provinciae poson. lit. gubernacula capesseret. Pozsony, 4.

Faber Antal: Biographia mea a me senario carmine deducta stb. Pozsony, 8.

— — Oratio funebris honoribus Andr. Pásztéry. Pozsony, 4.

— — Sermo, dum .. Mich. Adamkovics ... munus reg. super. studiorum scholarumque per distr. lit. poson. directoris ... auspicaretur. Pozsony, 4.

Spányik Gliczér: Oratio ad auditores philosophiae lycei .. szegediensis. Szeged, 4.

Karaczay gróf: Der ungrische Sattel. Pest, 8.

Vojdisek József: Der ungr. Hausadvocat. Pest, 8.

Aranyok (serbus nyelven). Buda, 32.

Ezen czímsor mutatja, mely tudományágban mennyit iparkodtak hazánkiai a' literatura' emelésén, mely osztályok maradtak parlagon, vagy mivellettettek közöttünk egyedül idegen nyelveken. Megbírálni ez állapotot, 's az illető évi haladást, megállapodást, vagy tán elmaradást mult évekhez képest: a' critica' dolga; itt egyedül statistikai tekintetben teszünk még észrevételeket.

1. Mely osztályban mennyi munka jelent meg e' vagy ama' nyelven, mutatja e' táblácska:

O s z t á l y.	Magyar.	Deák.	Német.	Tót.	Horvát.	Serbus.	Orosz.	Oláh.	Zsidó.	Öszve- sen.
Encyclopaediai munkák.	1	1
Tudományos critica . . .	1	1
Nyelvtudomány	6	5	4	1	16
Classica literatura	2	2	4
Szépliteratura	22	.	4	.	.	5	.	1	.	32
Philosophia. Erkölcsstud.										
Nevelés, ifjusági könyvek	6	3	.	.	.	1	.	.	.	10
Mathematicai tudományok.	.	2	2
Építés	1	1
Történetírás. Föld- és hely- írás. Utazások.	12	5	4	.	.	2	.	.	.	23
Törvénytudomány. Ország- tudomány.	13	3	1	.	.	1	.	.	.	18
Orvosi tudományok.	23	28	8	3	.	.	.	1	.	63
Gazdaságtudomány:	7	.	1	8
Egyházi oktatás, beszédek, ajtatos könyvek	48	5	10	10	1	2	1	1	1	79
Folyóírások, hírlapok. . .	16	1	9	.	.	2	.	.	.	28
Vegyesek.	12	5	2	.	.	1	.	.	.	20
Öszvesen:	170	59	44	13	1	14	1	3	2	306

2. *Hol* mennyi könyv jelent meg e' vagy ama' nyelven, láthatni e' jegyzékből:

Kijövetel helyei.	Magyar	Deák.	Német.	Tót.	Horvát.	Serbus.	Orosz.	Oláh.	Zsidó.	Öszve- sen.
a) <i>A' két hazában.</i>										
Buda (2 műhely).	10	6	7	5	14	1	3	2	48	
Debreczen (1 m.)	8	3	11	
Eger (1).	3	3	
Enyed (Nagy-) (1).	2	2	
Esztergam (1).	1	1	
Fejérvár (Székes-) (1).	2	1	3	
Fiume (1).	1	.	.	.	1	.	.	.	2	
Győr (1).	2	2	
Kassa (2).	17	1	18	
Kolozsár (2).	12	1	13	
Komárom (Rév-) (1).	5	1	6	
Lőcse (1).	1	.	1	2	
Nagyszombat (1).	1	2	.	4	7	
Patak (Sáros-Nagy-) (1).	9	3	12	
Pest (3).	52	27	18	94	
Pozsony (3).	2	8	10	19	
Rozsnyó (1).	4	4	
Selmecz (1).	1	1	1	4	
Sopron (1).	1	1	
Szakolecza (1).	1	.	1	2	
Szeben (Nagy-) (1).	1	1	
Szeged (1).	3	1	4	
Sziget (Nagy-) (1).	1	1	
Temesvár (1). t	1	1	
Várad (Nagy-) (1).	10	1	11	
Varasd (1).	1	1	
Vásárhely (Maros-) (1).	6	6	
Veszprém (1).	11	.	1	12	
Zágráb	2	1	3	
b) <i>A' hazán kívül.</i>										
Bécs.	2	2	

Huszonkilencz hazai városban tehát *harminczhat* műhely volt ez évben könyvek' nyomtatásával foglalatós. Van ugyan hazánkban még több nyomtató, péld. Aradon, Eszéken, Nagy-

Károlyban, Zala-Egerszeghen stb, de ezeknél kalendáriomoknál (mellyekről, mint felebb érintettem külön lesz szó), hivatalos nyomtatványoknál, kihirdetéseknel stb, egyéb nem készült. Egyik jövő kötetünkben a' sajtók' számát 's birtokosak' neveit is kívánjuk közölni. — Megjegyeztetik még, hogy minden pótló tudósítást köszönettel vesz és használand a' szerkesztő.

Végül feljegyzünk néhány, részint kizárólag, részint mellékesen Magyarországot illető könyvet, mellyek nem hazai írók által kiadva, a' hazán kívül láttak világot; u. m.

Bucholz Fr.: Geschichte der Regierung Ferdinand des I. Aus gedruckten und ungedruckten Quellen. 1—2 köt. Bécs, n. 8.

Dessewffy József gr.: Über Pressfreiheit und Büchercensur im Allgemeinen, und mit besonderer Beziehung auf Ungarn. Mit Bewilligung des Verfas. aus der latein. Handschrift frei übers. v. C. F. Lipcse, 12.

Ellrich A. Die Ungarn wie sie sind. Character-Schilderung dieses Volkes in seinen Verhältnissen und Gesinnungen. Berlin, n. 12.

Hormayr József: b. Taschenbuch f. d. vaterl. Geschichte. Neue Folge, 3ter Jahrgang für 1832. Képekkel. München, n. 12.

Horn V. Reise durch Deutschland, Ungarn stb, in Rücksicht auf mediz. u. naturwissenschaftliche Institute, Armenpflege stb. 1ső köt. Berlin, n. 8.

Schwarzott J. G.: Die Hercules-Bäder bei Mehadia. Bécs, 8.

Wanderungen von Wien über Pressburg und Trentschin in die Bergstädte. Bécs, 8.

Wanderungen zu den Umgebungen des Neusiedler Sees, mit besonderer Rücksicht auf Eisenstadt, Eszterháza, Forchtenstein. Bécs, 8.

R É G I F Ö L D L E Í R Á S.

RÉGI KERESKEDŐ UTAK A' DUNÁTÓL AZ ODERA' ÉS VISZLA' TORKOLATIG.

Mannert és Kruse megegyeznek abban, hogy Europa a' borostyánkő - (Bernstein) kereskedést az éjszakkal leginkább Komáromtól (Celementia) kezdve, nem messze a' Vág' beömlésé-

től, a' Dunán üzte légyen. Peutinger az első helyet éjszakra : Singone-nak nevezi, 's épen úgy Ptolemaeus. A' Vágon fel felé éjszakra jelenleg Nagyszombat a' legnagyobb város, hol az országút azzal, melly Pozsonból (Caruns) jó, egyesül. Nem lehet átlátni, miért az eddigi geographusok nem követték ugyan azon utat, annál inkább, minthogy Kruse a' következő statiót Arsicua-t, a' hasonlólag Vág' völgyében fekvő Trencsényre teszi. Innét Ptolemaeus szerint az orcini-i erdőshegyekhez kell közeledni, hogy Kalischon keresztül a' tulajdonképi borostyánkő-útra le lehessen jutni, vagy balra a' hegységen keresztül Eburum - 's Ratiborba. A' harmadik statio Parienna, Warin, közel a' Vághoz, fekszik azon hegy-csomó alatt, mellről a' vizek délre a' Vágba, éjszának pedig az Oderába és Viszlába folynak. Onnét Kruse az utat tovább kelet felé viszi, a' helyett hogy a' mostani út mind inkább éjszak felé a' Kárpatoknak tart, hol a' negyedik statio, Setuia, állott, nem messze Jablonkától (alkalmasint a' mostani Czacza), honnét még maig is az egyik út nyugotra az Odera' völgyébe Teschen, Ratibor és Eburum felé vezet, kelet felé pedig a' hegytaréj hosszanta Biala és Sola forrásaikhoz, mellyek a' Viszlavölgybe vezetnek, 's honnét Biliczet vagy Auschwiczot érni; talán ez a' Setuia a' mostani Seupusch melly másként Cyviecznek is nevezetik, a' Sola' partjain, honnét az ötödik statióra (Asanca, Oswiencien, Auschwiczra) jut az ember; ha egyébként ezt a' Brinicza' partjain Sendecknél a' Czenstochau felé vezető uton nem kell keresni. De ez utolsó kétség kívül a' hatodik statio, Carrhodunum.

Kruse, hogy a' hetedik statión Arseniumon (Marzenin) keresztül a' nyolczadikra Calisiára (Kalisz) juthasson, Jablonka' környékétől kezdve felette nagy kerülőt csinál keletre, hogy e' szerint a' Wartha' forrásai' posványvidékeinek egyenes vonalára visszajőjön, és végre, hogy az utat Krakón keresztülvigye. Az átmenetel a' Viszlán Auschwicznál semmi nehézségekkel sem jár ott, hol a' délről jövő Sola és az éjszokról jövő Przemsza amavval egyesülnek. Onnét vitték későbbi időkben a' sőt Wieliczkaról éjszak felé Modrzezew, Bendzin, Zendeck, Cinkow, Koieglow, Savada, és Czenstochaura, hol fölemelkedett hegyháton, már régi idők óta nevezetes bucsújáró hely keletkezett. Miért ne ment volna régebbi időkben is az út egyenes irányban, annál inkább, mint hogy ott semmi nehézségeket nem találni, legalább nem mocsárokat, mellyek Lengyelországban a' folyók' forrásainál olly közönségesek. Ezen egyenes irány keresztülvágja,

vagy legalább közel hagyja Aravisci, Osi, Wisburgi, Bartar-nae, Sidones, Gothi, Cogni, Buri és Ligii-t; Asankát is igazsággal keresi Kruse nem messze a' Pilicza' forrásától Czenstochau és Lelow közt, közel Klodnicz' forrásához, Beuthen vidékén 's a' Malapane melletti vasbányánál. Épen ennek az Oderába folyó forrásánál és Wartha' 's a' délnek tartó Brinicza' forrásaiknál terül el azon nagy, Szilezia és Lengyelország közti hegyróna, melly Kozięglow és Woischniknél a' ezoboly- és őzhegyeken legnagyobb magasságát éri el. Ott legkönnyebb lehetett egy országút, valamint az oklevélben is, mellyben Venczel tescheni herczeg Zbignaus krakói püspöknek Severia' herczegségét 1443ban eladta, Brinicza mellett egy út különösen „via, seu strata publica“ említetik „quae ducit in Cinkow“; ez ugyan az, melly Modrzeowtól Sentecken és Cinkowon keresztül Kozięglow, Savada, és Czenstochauba vezet, 's egyéb iránt Severia' részleges határát teszi. Épen így határozza meg 1508ban János oppeli herczeg, egy a' Malapane' partjain fekvő erdőt eladván, a' különösen megnevezett, nagy, nyilvános utat. Ugyan ezen oklevélben a' Streborncsúcs mint határjel említetik, az ugynevezett ezüst határdomb, melly már akkor tevé az Oppeln és Teschen herczegségek közti határt, később pedig a' Lublinięzi és beutheni kerületek' határa lön. Ptolemaeus valamelly Streborne Horit (talán Gora), ezüsthegyét nevez Asanca' környékén a' sarmati hegység' határául; de ő azt mondja hogy ezen környékben volnának a' Tisza' és Viszla' forrásaik. Hogy ezen nagy geograph mind a' két folyó' forrása iránt igen hibázott, világos; de minthogy a' woischniki hegyek a' Karpatokkal összefüggő sarmati hegyekkel legéjszakibbak, 's maig is fennvan Sandeck (masként Zendeck) falva ama' jelenlegig igen ismeretes só- és bucsúuton, hol a' Viszla' három, Oswiencien körül egyesülő fő forrásainak legéjszakibb forrása találkozik: e' szerint ama' Woischnik körül fekvő Streborncsúcs, ezüsthegy, mellynek közelében Tarnowicznál ezüst ásatik, lehetne alkalmasint Ptolemaeus' ezüsthegye, és Asanka kétségen túl a' mostani Sandeck, vagy másként Zendeck.

Egyébiránt a' balti út Czenstochautól kezdve bizonyosan mindig azon hegyrónán huzódott el, melly Sziléziát Lengyelországtól elkülönzi, és alkalmasint Arsiniumnak a' mai Ó-krzepiczet kell tartani, melly nem messze a' Prosna' forrásától fekszik, 's honnét az út Kalisch, Scidowa (Gnesen körül), és Oscaucalison (Bromberg körül) keresztül a' Viszla' torkolatja felé ment.

Ama' Trencséntől Ratibor felé vivő uton kívül, melly Szilezián keresztül az Odera' kiömléséhez vezet, és ama' még most is Jablonkán keresztül Ratiborba vivő uton kívül még egy harmadik is ment Szileziába, Czenstochauból Leucaristuson (Constadt) keresztül Budorgisba, hol a' két előbbi út az Odera mellett nem messze Boroszlótól egyesült, 's honnét azután a' kereskedés az Oderán végig egész a' balt tengerrig folyt. De jelenleg ama' nevezett két út között az új mesterséges út Berun, Zabrezeztől, a' Viszla mellett Auschwitznál egyenesen Boroszlóba vezet; úgy, hogy még most is Európának országut-csomója azon környékben találkozik.

Mind a' két előbb említett oklevél 1443 és 1508ból talán valamely világot vethet Asanca, és Carrhodunum, de talán még Streborn Hori' közelebbi meghatározására is. Az első említett oklevél le van nyomtatva csehország' „diplomaticai szerzeményeiben Szileziára nézve“, a' második több perekben használtatott Kalisch és Briegben; mi itt végezetül azt hiteles fordításban adjuk az eredeti csehből:

„Mi János, isten' kegyelméből szileziai és oppelni herczeg, Lublinicz' ura, tudtára adjuk ezen levél által mindennek, kinek ez kezébe jutna, vagy elolvastatnék, hogy Mi igazságos és örökségi tulajdon szerinti egyezésnél fogva, készen lefizetett 's átadott summa pénzért, eladtunk két erdőt, mellyek Kis-Ostroweck és Nagy-Ostrow nevet viselnek, valamint ugyan Mi/Jaczowot és Olschinát, melly erdők a' siewirscheni herczegség és beutheni kerület' határain a' Mi jószágunkon Lubliniczban fekszenek, megvettünk, a' nélkül, hogy magunknak valamit kikötöttünk, vagy valamit visszatartóztattunk volna, egész kiterjedésükben, úgy a' mint Mi birtuk és elődeink után használtuk; és átadjuk az érdemes Ibram Dietrichnek, örökösének és utódjainak, hogy azokat birja, minden terheltetés nélkül használja azon határok közt, mellyeket Mi ezen erdőknek kitűztünk 's itt kijelelünk, és mellyek illyképen kezdődnek: először két határdombtól, hol a' severiai herczegség' és beutheni uradalom', valamint a' mi lubliniczi herczegségünk' határai egyesülnek, ezen két határdombtól (kopecz) a' Kis-Ostrowka felett egészen a' közönséges országútig egyenesen menvén, de a' nagy Ostrowon keresztül egészen az ezüst határdombig, (Streborn) melly a' beutheni urodalmat Lublinicztól elválasztja, és ezen kopecztől, mellyet ezüst (Streborn) Kopecznek neveznek, egyenesen menvén azon uton, melly a' beutheni Wlossinához 's Wlossina mocsártól, a' határközig melly Wlossina mellett van,

egészen Mala Panow folyóig terjed, és azon utig, melly a' Kis Panowon keresztül Cinkowra vezet, és ezen uton ismét a' két Kopeczig. Melly nevezett hegyeket úgy használhatja, eladhatja, elajándékozhatja, elcserélheti vagy elzalogíthatja, a' maga' vagy örököseinek javára fordíthatja, a' mint neki tetszeni, és tanácsos lenni fog.

Ennek bizonyosításául megparancsoltuk herczegi pecsétünket e' levélre függeszteni.

Így történt Oppelnben Pénteken Sz. Mihály arkangyal' napján 1508. Jelen voltak stb.

Berghaus' évkönyveiből. VIII. köt.

G. J.

N É P I S M E R T E T É S.

PARASZTLAKODALMI SZOKÁSOK VERŐCZE VÁRMEGYE' HÁROM 'S SZERÉM' EGY MAGYAR FALVAIBAN.

Verőcze vármegye' kebelében három t. i. Magyar - Réth-falú, Haraszi és Sz. László, Szerémben egy t. i. Kórógy nevű a' helvetica vallást követő magyar falvak találhatnának, melyeket az 1790. 26. törvényczikk' évkora már itt lévén, ezek maiglan is némelly korlátok közt a' két megye' kebelében el-tűretnek. Menyegzői szokásaik némi sajátságokkal bírnak, melyeket az 1832 dec. 10. vett utásítás szerint a' magyar tudós társasággal közleni kívántam.

A' mai Szlavóniában létező négy magyar helységek' menyegzői három részekre oszlanak; ezeket teszik a' leánykérés, a' gyűrűzés az esküvővel, 's a' menyegző vagy is lakodalom.

A' leánykérésnél főkép e' szokás divatozik: kinyilatkoztatván a' nőszülendő legény szüleinek vagy, ezek elhalván, atyjaiainak jövő házasságbeli szándékát, ha ezeknek jóváhagyásokat megnyeri, elmennek a' szülék vagy atyafiak a' kijelölt mátká' szüleihez, vagy véreihez, 's beköszöntvén, a' gazda által ajánlott széket nem foglalják el így válaszolván: „*Addig le nem ülünk, míg bajunkat el nem mondjuk, melly miatt a' kegyelmetek*“ (e' kifejezéssel szokott minden komoly tárgyban élni az itteni közember) *becsületos házánál megjelentünk: ha kegyelmetek bajunkon segítenek, majd akkor leülünk 's többet*

beszélgetünk. Felszólítja tehát őket a' gazda bajok' elmondására, kívánván azt minél előbb érteni 's ha lehet, rajta segíteni is. Most a' kérőkön lévén a' sorozat, ők ekkép szokták előadni kívánságokat :

Minthogy isten' szent rendelése a' szent házasság, a' mi legényünk N. pedig megérte azon kort, hogy megpárosodjék, szintén a' kegyelmek' hajadona N. is elérte férjhezmenő korát, miért is megjelentünk a' kegyelmek' becsületes háznál, hogy ősi szokás szerint a' kegyelmek' leányát legényünknek megkérjük, és ha kívánságunk isten' akaratjával megegyez, kérjük kegyelmeket, ne álljanak ellent e' szent tárgyban, sőt ha a' szülőknek akaratjuk van a' mi házunk és legényünk iránt, tessék feleletet adni vagy jót vagy rosszat, hogy hiába ne járjunk.

E' kérésre a' mátká' szülei felelni szoktak. Ha megegyeznek, akkor a' kérők leülnek 's tetszésük szerint a' jövendőről elbeszélgetnek, az egybekelés' idejét, monorját elintézik 's tb. e' f. — Ha megegyezni nem akarnak, ebbeli szándékokat vagy nyomban kimondják, hogy a' kérők többé ne is fáradjanak, midőn csak le sem ülven visszaindulnak; vagy pedig a' tárgy' bővebb megfontolására bizonyos kiszabott időt p. o. három négy napot, egy két hetet kérnek, hogy e' nyomos tárgyhöz befolyással bíró atyafiakat 's egyéb házbélieket megkérdezhessék, mikor is a' kérők vagy sürgetik kérésüket, vagy kijelentik, hogy a' kitűzött napon ismét meg fognak jelenni 's kérelmüket megújítani.

Ha a' házasság iránti egyezés megtörtént, a' kiszabott napon gyűrűzésre mennek a' tiszteleteshez (így nevezik a' lelki nyájőrt) a' vőlegény a' menyasszonynyal, mindketjük' szüleivel 's atyjokfiaival. Ez alkalommal tartozik a' vőlegény a' menyasszonynak pénzt adni, ez viszont a' vőlegénynek kendőt vagy kezkenőt, aztán oda nyújtja a' vőlegény mátkájának a' gyűrűt 's evvel jegyzi el jövő élete' párját, miután a' lelki nyájőr a' leendő házasság három vasárnapokon a' szentegyházban kihirdeti. A' harmadik kihirdetés után esküvőre mennek, miben azon sajátság lappang, hogy hajdani bevett szokás szerint az esküvőnek mindig szeredánkell megtörténni: az esküvőn már az egész násznép megjelenik a' szentegyházban, de az összedás után kétfelé szakad, a' menyasszony' felekezete annak, a' vőlegényé ennek szüleiházaikhoz fordulnak be, de kevés köszöntgetések 's szerencseohajtások után mind a' vőlegényi örömatya' házához gyülekeznek, hol a' menyegző kezdődni fog. A' menyasszony mind az által tartozik az es-

küvről saját' szülei' házához visszatérni 's estig ott maradni, követi őt a' vőlegény, ki is vele összeülván egész estig nyá-jaskodik.

Mi a' menyegzőt vagy is lakodalmat illeti, ez már kedden este kezdődik: a' jobb gazda ökröt vagy tehenet vág, a' sílányabb értékű negyven ötven fontnyi marhahúst vesz a' husárszékben, minél tehetősb a' gazda, annál számosb násznépe, melly ekkép választatik:

A' vőlegényi nászszülék legelsőbbben is komát választanak (hasonló ez a' magyarországi vőfényhez) kinek tiszte csupa szolgálatból, udvarlásból, lőtásfutásból áll: kinevezik aztán násznagyait, kik mint a' romai *magister coenae* vagy Horáczként *Taliarchus*, mind legbecsesbek az egész násznép előtt, mind az egész menyegzői népség az ő parancsaiktól függ, ők hivatnak meg a' koma által legelőszőr a' menyegzőre; kineveztetnek végre a' menyegzői vendégek, atyafiak, süvök (sógorok, kiket ők *réréknek* neveznek) egyéb jó barátok, szomszédok, kiket a' koma a' menyegzőre meg fog hívni, melly a' gazdának értékehez szabva két, három, sőt néha több napokig is el fogna tartani, melly alkalommal a' koma szüntelen hordja a' násznépnek a' bort, pálinkát, étkeket.

A' lakodalom mindig kedden kezdődik, mikor a' marhát levágják, de jobbadon csak a' házi család közt; hanem szeredán, az esküvő után a' koma az egész násznépet egybegyűjti. Szeredán a' násznagyok több izben is elrándulnak a' menyasszony' szülei' házához, hol kendőket, kezkenőket, bokrétákat nyernek, de érettük jó pénzt kell adni, a' komának tartozása utólszor megjelenni, ő is bokrétát nyer. A' menyegzői népség az örömatyánál megvendégeltetik, a' vigság estig tart, este felé a' menyasszony' ágya 's egyéb bútorai az udvarra kiorakolnak, a' násznép hangaszóval oda ballag (ha a' vőlegény' háza messzére esné, kocsin jőnek) a' menyasszony' ágyát hangászat közt megkerülik, bokrétákat osztogatnak, három tánczot roznak, 's azzal felszedik a' menyasszony' holmiejét 's a' vőlegény' házához hordják, ott a' kamarába lerakják. (A' szlavóniai köznép' hálószobája, kiljer, kálhátlan, ablakatlan szűk kamara, hány házaspár van a' családban, annyi kiljer építetik egy végben, 's bennük hálnak a' házaspárok tél 's nyárszakáttá). Már a' menyasszonyért indulnak, őt is hangász-karral kísérve meghozzák, vőlegényével együtt addig a' konyhába leültetik, míg a' násznép meg nem vacsorál: vacsora után a' násznagyok' előterjesztésére a' koma őket a' násznép közzé módosan behívja, hol is addig tartoznak mulatni, míg a' násznagyok akarják.

Komának hivatala a' három első lejtőst a' menyasszony-
nyal megropni, előbb tilalmas akárkinek is a' menyasszonyt
tánczra kérni, vagy akárkivel is táncznak eredni; elvégezvén
a' koma tánczát, az egész násznép táncznak ered, 's szabad
azt mindenkinek a' menyasszony-nyal is megjárni.

Ha a' násznép a' tombérozást már éjfél-ig elhúzta, a' ko-
ma a' násznagyoknál jelentést tesz, hogy már ideje volna az
új házaspárt a' menyegzői nyoszolyába kísérni: első, máso-
dik jelentése közönségesen félre vettetik, de a' harmadikra meg-
szoktak a' násznagyok egyezni, 's így az új pár hangaszóval
a' menyegzői kamarába kísértetik. Más nap reggel tilalmas az
új párnak előbb felkelni, míg a' násznép őt ismét hangaszó-
val fel nem költi, ekkor a' házaspár az egyéb lakodalmi nép
közzé bekísértetik, a' koma aczélt ragad, ezt ujjai közzé vé-
vén a' menyasszony' haját megczibálja, az egyik násznagné
vagy, ha jelen volna, valamelly tisztesebb asszonyság, fejét kez-
kenővel beköti: most már tartozik a' menyasszony az egész
násznépet rendre csókolni 's csókjáért pénzt nyer, ki garast,
ki krajczárt vet számára a' komától utána hordott tányérra.

E' nap azaz csütörtökön a' násznép meg szokta a' ven-
dég-őrömatyát segíni, ki egy kulacsborral, ki egy pár lúd-
dal, tyúkkal, ki pogácsával 's így foly a' lakodalom; néha
két nap két éjjel sem alusznak, egyre esznek, isznak, tán-
czolnak. A' menyegzők' terjedésére sokat hajt az évnek ter-
méksége, jobb esztendőkből szeredától vasárnapig eltart a'
vigadalmas menyegző.

A' vendégeskedési harmadik vagy negyedik napon szokás
a' menyasszonynak ajándékokat osztogatni ipa' házána: abroszt,
lepedőt, kendőket, kezkenőket, ipának, napának, nagyob-
bik, kisebbik urának (férje' idősb vagy fiatalabb testvéreinek)
's az egész házinépnek.

Ebéd közben megjelenik a' főzőné (szakácsné) bekötött
kézzel, 's a' vendégektől szappanpénzt szed, kiki tartozik fő-
zőkanalába egyegy pénzdarabot vetni.

A' lakodalmi utolsó napon lúd vagy más baromfiaprólék-
kal készült kitoló-kása adatik fel a' násznépnek jelül, hogy e'
napon a' menyegzőnek vége szakadt.

Legutóljára midőn a' lakadalomnak vége esvén a' nász-
nép haza takarodik, a' koma a' kapuszárfát őrizi 's szedi a'
kapupénzt, melyet vám gyanánt minden haza menő vendég
meg tartozik fizetni. Így mennek sokan néha két három, néha
több napi dombérozás után csendes nyugalomra kialunni a' szüntel-
len fárasztó táncz', kurjongás', dőzsölés' 's éneklés' rekedéseit.

HOBLIK MÁRTON,

m. t. társ. I. tag.

MAROSSZÉKI LAKODALMI SZERTARTÁSOK.

Miután a' legény a' leánynyal, 's szülőkkel is talán, a' dolgot eligazította, felvévén két három jó embereit, azokkal a' leány' házához megy, és a' szülőktől, vagy gyámoktól a' leányt forma szerint megkéreti. A' megkérő formula a' falukon ez: „Ns. Marosszékbén Kakasdon resideáló (ezen falusi tudósok sok kincsért nem mondanának ide magyar szót) Bartos Sándor ifju legény ő kegyelme, isten után kinézte magának jövendőbeli házastársul, és örök feleségül, kegyelmednek, Tövisi Lőrincz uramnak, hajadon lányát, Annát. Ennél fogva kéreti kegyelmedet általunk, hogy a' mit isten elvégzett, abban megegyezni ne terheltelessék.“ Felelet: „Ha istennek is úgy tetszik, legyen meg stb.“ Ekkor meghatározzák az eljegyzés' vagy mátkaság' napját: melly eljövén, a' két ház' jó embereinek nagyobb vagy kisebb számában a' két fél jegyet vált. A' legény szokott ilyenkor a' köznép- és alrenden két három tallért 's néha aranyat vagy gyűrűt is adni, a' lány gyűrűt néha, többnyire kezkenőt.

Ezután a' pap háromszor kihirdetvén, a' harmadik kihirdetés' vasárnapján, délután, vagy hétfőn reggel, a' vőlegény választotta két vőfej (vagy vőfény) egyik házasa, másik legény, pántlikás, pálczával vagy néha lóháton, 's pisztollyal, bokrétás kalappal megindulnak, 's a' két fél kinevezte vendégeket meghívják hétfőn estvére siratóba, kedden estvére pedig nászba. Násznak hívják a' mulatságot, 's vendégséget vagy lakomát. Választanak a' két gazdák egy násznagyot, ki a' nászt vagy lakomát elintézi, 's igazgatja. A' férjhezendő leány választ magának egy nyoszolyaleányt (vagy nőszőlányt) ki neki fűsüt, vagy az alrenden pántlikát vásárfiáz. Hivogató formulája ez: „Ns. Marosszékbén Kakasdon resideáló Tövisi Lőrincz uram tiszteli kegyelmetöket, 's jó szívvel látja holnap vagy ma estve (hétfőn) kedves hajadon lányának Annának siratójába'. Hasonlólag itten Kakasdon resideáló Bartos Sándor ifju legény ő kegyelme is jó szívvel látja holnap után vagy holnap délután az isten' szent szójának meghallgatására, egykét tál ételnek, 's egykét pohár italnak elkötésére, és egykét pár táncznak eljárására.“ Hétfőn estve aztán összeülnek a' vendégek a' férjhezendő lány' házában, 's a' leány' szülői vagy mind a' két feléi őket meg-nászolják, vagy lakomázzák 's néha a' siratóban táncz is szokott esni. — Kedden délután az egész lakodalmazóság elmegy

a' lány' házához, 's ezt kikérvén, a' vőlegény' házához kíséri, 's onnan a' templomba. Az istentisztelet' végződte után az egész lakomasereg előállván a' hit' hallására, köztük megy elő a' két házasulandó. Megesvén a' hit, elkísérik a' vőlegény' házához az egy párt, 's ezután van a' nász, t. i. előbb táncz, aztán vacsora. Vacsora alatt a' vőfejeknek kötelességök minden étel' feladásakor verset mondani: melly végre használják e' czimű munkát: „Vőfények' kötelessége. Irattatott Mátyus Péter által (1829).“ Itt az első vőfej a' házasságot versekben ajánlja, a' kis vőfej ellene mond stb. A' nászba minden gazda kalácsot, vagy más süteményt viszen, a' mit Háromszéken radinának hívnak. (Illy radinát, vagy is valami ételt szoktak a' betegeknek is vinni vagy küldni). Ezekből legelőbb a' nőszőleányét adja fel a' vőfej, 's verset mond. Ezután jönnek a' többi radinák. Végre az egyik vőfej elbucsuztatván a' menyasszonyt szülőitől, az elhálás következik. Ez alatt a' vendégek haza oszlanak: hanem reggelre összegyülvén, reggeliznek, megesik a' menyasszonytáncz, és ezután templomba kísérik az új házasokat. A' menyasszonytáncz ebből áll: A' vőfej egy tányérban az asztalra pénzt tesz le, 's felvén a' menyasszonyt 's megtánczoltatván átadja egyik vendégnek. Midőn ezzel elvégződött a' táncz a' menyasszony sántának, betegnek tettei magát. A' vőfény előáll, 's a' tánczoltatót, mint kártévót, kárpótlásra kényszeríti. A' kártételek' előszámolásakor, a' térde', bokája' kificzamítása, fara' letörése, stb ki nem maradnak, a' vőfény gyöngédebb vagy vastagabb izlése vetvén korlátot. Ekkor a' kártévó tánczos a' tányérba tenni szokás pénzzel váltakozik meg. Ez rendre jár minden vendégen.

BOLYAI FARKAS,

m. t. társasági l. tag.

U T A Z Á S.

DR. FRIVALDSZKY IMRE' TERMÉSZETTUDOMÁNYI EXPEDITÓJA
A' BALKÁNY' VIDÉKÉRE.

Europának csaknem minden részei, még a' magos éjszak' sanyaru vidékeit sem vevén ki, e' napig megjárattak, 's nagyobb kisebb mértékben kitanultattak vizsga természetbu-

várok által. Nem csodálhatni tehát eléggé mikép földrészünk' ama' mosolygó tájai, melyeket a' jótékony természet annyi szép ajándékaival álda meg: Europai-Törökország', 's leginkább Rumelia 's Macedoniának déli részei, mind eddig nem igen levének tárgyai hasonló buvárkodásoknak; ha *Buxbam* fűvészt, ki 1720ban gyűjtögeté plántáit Konstantinápoly' vidékein, és *Marsigli*t veszszük ki, melly utóbbi 1743ban a' dunamellék' kutatását szinte a' pontusig folytatta. Mennyire kell tehát örvidenünk nekünk magyaroknak, hogy a' régi feladás' megoldását egy szintolly tudós mint buzgó hazafi társunktól várhatjuk! Tudnillik, *Dr. Frivaldszky Imre*, a' nemzeti museum mellett a' természetiek' táranál alór, a' florenczi gazdaságtudományi 's a' magyar academia' lev. tagja, miután sok esztendei vizsgálatait Magyarországnak szánta volna (mellyet minden irányokban összeutazott, hogy idővel olly munkát ajándékozhasson a' literaturának, melly nem csak ismert dolgok' szerkeztetése leszen), elhatározta magában néhány, részint maga által egy illy vállalat' kivitелére alkalmassá tett individuumnak saját költségein Europai-Törökországnak (a' fenebbi tekintetben) nem igen ismeretes részeiben utaztatását; 's ellátván őket mind szükséges utasításokkal, a' gyűjtésre 's tapasztalatok' tételére szükséges eszközökkel, mind a' megkívántató úti-, biztosító 's hathatós ajánló levelekkel (millyeneket említett hazánkfia leginkább *gróf Széchenyi István* úr' buzgó részvételének köszön), múlt év' elején kettőt, folyó évben pedig egyharmadikat, ki leginkább a' megjárando tartományok' florájára ügyelend, útnak indított. Utazóink általánosán szemügyre veszik azon vidékek' physikai állapotját, u. m. az éghajlat', a' levegő' mineműségit, a' föld' nemeit, fekvését, a' hegyek' magosságait hév- és sulymérői egybehasonlítások által, az álló, folyó, mint szinte az ásványos vizek' természetét stb. Figyelemmel vannak, különösen, a' három természetország' sajátságaira, az emlős állatok', madarak', kétlakúak', halak', robarok' (insecta) és csigák' rendeből öszvegyűjtven a' ritkébbakat, 's feljegyezven azokat, melyek hazánkkal vagy Europa' nagyobb részével közösek. Szinte így gyűjtetnek a' növények szárított példányokban, 's magvaik is, hol érdekesnek látszik, hogy azokat nálunk is élő példányokban előidézhessük. Az ásványországnak csak annyiban jut figyelem, mennyiben a' hegyek' formáltatásáról kíván az út' eszközlője felvilágosításokat nyerni.

Az utazók, mint érdekelve volt, még 1833. januarius' elején, Zimonon keresztül Belgrádnak tartottak, hol egy 20 szo-

mélyü caravánhoz csatlakozván, Nisszán, Sophián 's Tatar-bazarcsíken keresztül, húsz napi lovaglás után Filipopolba értek; honnan a' szükséges összeköttetések' megtétele után Eszki- és Jeny- Segrán által utazván, a' Balkány' alján megtelepedtek. Itt tölték első nyarokat a' Haemus' vizsgálatában küldötteink, 's mint ezen évi munkálataik' eredményeit, a' legpontosban vitt naplójokon kívül több rendbeli ritkább kétlakúakat, madarakat, ásványokat, pár száz csigát, 's néhány ezer robart és növényt küldének fel a' vállalkozónak. Melegséggel emlegetik a' szlivnoi orosz consul' részvevő és segedelmező partfogását, és Széchenyi' ajánlása' jótékony befolyását. A' folyó év' nyarat Filipopol' vidéké' 's a' rhodopei hegység' buvárlásában töltik, 's legujabb jelentésük szerint néhány száz csiga, hal, 45 péld. kétlakú, 18,000 péld. robar, 12—15,000 darab növény 's 200 ásványdarab van út közben hazánk felé.

A' legközelebb év déli Macedoniának 's havasainak (melyek közt Orbelus' magassága kilencz ezer toázt ér el), a' Pindar' és Olymp' hegyeinek leszen szánva; egy negyedik, ha az utaztató' környülményei meg fogják engedni, a' fekete tenger' partjainak Stambultól Burgas és Várna felé Dunánk' torolataiig, 's a' Duna' jobbik, azaz bofgár, partmellékeinek. — Ohajtjuk az ügyért 's hazánk' diszéért, hogy a' súlyos vállalat' eszközölőjének mosolyogjon a' szerencse; mint szinte segédeknek is a' távol ég alatt! 'S ohajtjuk ezt annyival inkább, minthogy a' nevezetes expeditio' leírásával, a' tett 's teendő fölfedezések', tapasztalatok' előadásával tisztelt társunk egyenesen a' magyar literaturát kívánja gazdagítani; sőt már a' m. tud. társaság' Évkönyveinek sajtó alatt lévő II. d. kötetében is lelendenek a' természet' baráti érdekes közléseket Rumelia' faunája 's florája felől, mellyekhez a' szép és hű rajzolatok, ügyes kezek által készülve, az academiának még májusban be voltak mutatva.

A' szerk.

R É G I S É G E K.

MAGYAR NYOMTATOTT KALENDÁRIOM 1571BŐL.

Honi régiségeink' tudós ismerője Jankowich Miklós egy XIVd. századbéli magyar egyházi kalendáriomot bír, melly

mind eddig a' legrégibb, melyről tudomásunk van. A' nyomtatottak között Sándor István azt tartá legrégiebbnek mely 1584re jött ki Nagyszombatban illy czím alatt: *Kalendáriom, és az egeknek 's csillagoknak forgásából az időnek naponként való ítéllete M. D. LXXXIIII esztendőre. Magyarra fordítatott Slovacius Péter mesternek krakkai astrologusnak írásaiból. Nyomt. Otmár Bálint.* Az óta Jankowich egy régiebből tudósíta bennünket (Tud. Gy. 1829. XII. 1. 80), ugyanint Mátyás király' udvari csillagásza Königsbergi János' kalendárioma' fordításáról, mely *Cisio* czím alatt először *Kolosváratt* 1580ban nyomtatott ki Heltai Gáspár által. Azonban a' nemzeti museum' könyvtárában Waltherr szerint (Tud. Gy. 1829. IX. 116. 119) egy *Krakóban* még 1573ban nyomtatott kalendáriom találtatik; legujabban pedig pápai prof. Stettner György a' magyar tudós társaságot egy, ennél is régiebből, tudósította: melyet itt a' literatura' barátjaival röviden megismertetünk.

Az 1571diki *bécsi* magyar kalendáriom kis nyolczad-rétben csinosan van nyomtatva, 's áll két részből 's öszvesen 6 $\frac{1}{4}$ ívből. Az *első rész* a' sajátképeni kalendáriom (A — D2 ív), magában foglalja a' hónapokat és azok' napjait, 's mindenik hónapra a' 13 nap után egy verset. A' második rész (D3 — G2), mely külön czímmel van ellátva, néhány latin distichon 's egy ajánló levél után astrologiai jóslatokat foglal magában. Lapszám seholsincs felrakva, hanem az ív' részei betűkkel jelek (A. B. C. D. E. E2. E3. E4. E5. F. F2. F3. F4. G. G2.).

A' főczím ékes karimával van befoglalva, 's így szól: *) „*KALENDARIVM. AZ ÉGNEK FORGÁS*abul meg ismert es el rendelt praktikaiual eggitembe, es maftani Vrunck *Iefus* születése vtan MDLXXI esztendőre *Curelouiai Szanizlo Jacobius* mester *Crakkai* academianak Astrolog. iudicioma szel rent *E. G.* által magiarra forditath.“ Ezek alatt áll közepett csinosan rajzolt borostyánkoszorútól körülvéve magyarország' czimere négy mezőre osztva, melyeknek felső bal 's alsó jobbikában a' hármass hegy 's kettőss kereszt, a' másik kettőben a' négy folyó. 'S alul a' nyomtatás' helye: „*STAINHOFER GASPAR* által Beczben nyomtatot, az felfeges *Rom. Cháfszar* kegielmes engedelmebeől.“

Az említett magyar versek *distichonok* akarnak lenni; 's ekkép következnek:

*) A' nagy dőlt betűk veres írást jelentenek. (

I A N V A R I V S.

Keuan eret Ianus vagni illendeő lakodalmat
 Mibeli fat maftan vagnia kelleo leszen
 Minden eztendőnek Ianus maftan mongia iutalmat
 Lennie: ha mellick bodog azzomba lacznak.

F E B R V A R I V S.

Munek eorül az kert zólók meczefnek őruendnek
 Igaba veg őgrőt, irtani retbę szeres
 Tizta eget Februs szantot es kelleo meséket
 Igeir, az ű napiban kifseb fagasnak ereit.

M A R T I V S.

Mes eret az tagodon, zólók nitafnak őrulnek
 Fonni főuint, vetemint tennie kellő lezen.
 Mars okait mongia, mikoron lattia foliásat
 Tagbeli Kinoknak, iaűal az ű vegheket.

A P R I L I S.

Giomraia es szine houal be burólt agiagnak
 Fel nilik az hotul, loudat feőre boczasd,
 Reőft hatat eokrődnek, szantásra maftan ereőltesd,
 Aprilis az feőldnek kelleő nilasat agga

M A I V S.

Mosodni, vért venni, magadat oruoslani kelleő
 Tegla, es sait czinalas, ebbe, nőgodni kellő.
 Immaran az faknak, pinkest mőtattia bimboit
 Holnapi, maft dalliat, zep philemile gőgi.

I V N I V S.

Ieu es draga chinalt etetltől maft zőnnie kelleő,
 Saliatat ennie, mosnia mast is labat.
 Hagi bekert erdődnek, meliet kezőlnie vagdalz
 Benne titkolt szóakat, hanem akarod egiek,

I U L I V S.

Ebben is oltalmazd magadat, ha elniē kiuanz
 Draga nagi eteltől, bort elegitue igial.
 Megh nőt az vetimen, földdek bőzanak eőrőlnek
 De migis mező mies felteti hafza nepet

A V G V S T V S.

Maft magadat eőrifzd tagodat maft fogd meg erefseőn
 Hęgi ha Eőfzi niavalia, fogia ne főleidet.
 Maftan eőről az chzir, ellet rakth gabonanak
 Meszeő mies ioban, aggia hagi aldozatith.

S E P T E M B E R.

Immaran az tiltóth etelt, maft ennie kelleő.
 Io bor, borfos etek, io maft enni giőmelczeth.
 Nis eret az feieden hasadat tizftetani kelleő
 Hogi kolika, valami vesse ne benned agiath;

O C T O B E R.

Hogi ha bewen termőth fzőlőd pinterkednie kelleő
 Szanch ves, ha io buzat, varnia bewen akarz.
 O bort, forot mustoth, io maft főlth pecenet enni,
 Belbeli tisztetas, mast is vagatni ereth.

N O V E M B E R.

Fokhagimath, saffrant, maft tegi, io gefztenie tethel
 Mýre valo fakat, repatis ebbe keres.
 Mez és tikmoni etel, fos huft ebbe ennie kelleő,
 Az főrődes maft art, almat is ebben egijel.

D E C E M B E R.

Sapph. Vers.

Hwi maft az szoba legien kelleő meleg,
 Borfos etekkel io borokkal lakni.
 Foglioth, galambot mészert enni kelleő

Iob Isten imadas.

A' második rész' czíme megegyezik az elsőével, csak a' fordító' neve, a' császári engedelem' megemlítése maradt el, 's hol amott a' magyar czímer áll, itt e' sorok olvastatnak: „*Ez eztendőben, sem az napban, sem az holdban semmi fogiatkozás ne lezen: azért semmit rula nem zollunk.*” Ennek hátán Mikáczinak három latin verse áll, Telegdi Miklóshoz, mint a' könyvecske' pártfogójához, a' magyar szerzőhez, 's az olvasóhoz. Következik a' magyar kiadónak levele pártfogójához, melly itt több okokból egész kiterjedésében közöltetik.

AZ EN TISTELENDŐ', es bifodalmas Vramnak, es Patronuf: Thelegdi Miklósnak, az Nemes Utergami Capalannak Lektoranak, Egieduthi Gergel az Vristentől mind fz. lelekkel eggietemben minden iot kiuan az atianak neuben.

Ez az a' nap tisztelendő bizodalmas Vram, es patronufom hogi en mindenkoron valo egieközetembe, kegielmednek hozza valo io akarattiairth, az en zeghen zolgalatomnak valami kiczin rezint valo haznat es giömölchet kegielmednek valamennire megh mótathatnam, Mikoron magamban iol elzembe vettem volna, hogi mindenfele nemzetsegek, az szabados tudomaniok-

nak, es minden kőuethkőzendő wifágoknak miuoltaual, hallafaval, latafauual, auagi oluafafauual, főlutte igen giőnurkődne-
nek, főképpen affele heleken, ahol az nemes tudomanioknak
valami tiztefzsegeben valo bōchōleti vagion: gondolam es vem
erre magamat, hōgi az mi zeghen orfzagunk is nē maradna,
effele wifágoknak hallafa, auagi oluafasa miataruauōl: Es az
iambor stainhoffer Gasparnak giakortan valo rajtam zorgal-
maztatafaerth, hōgi eōtet magyar orfzagnak minden reszeiből
valo emberek kertek legien, hōgi az eřztendonek esendő rend-
szerinth valo innepith ef az egnek terteneth zerinth valo ese-
tith, kő nomtatnaia, kinek kerefere vem az Crakkai Calen-
dariumoth, hōgi diakbōl magyar nielure forditanam: miért
hōgi, az, bōlefz tanulo zemeliek, az időnek, kōlōmb kōlōmb
fele esetierth ielen ninczenek, auagi az meliek ha ith uannak
is inkab zoktanak az megh itelesnek felelmeerth vezteglenie:
En ezt valamikeppen veghōz viuem: iol lehet hōgi ne taland
az meli dologra meltois nem lettem volna, de az mire, az
en mi uoltom kegielmednek elegh nem let volna, kerem, ke-
gielmed megh boczařsa: auagi az kőuetkőzendő dolgoknak hal-
lasabul valo gionerufegerth kegielmed az fele vetkemet, meg
engeggie: merth az minth Cicero, az ekesfen valo zolasnak
atta mongia: minden hamar leendő, ez az elōth iol megh nem
latot dolgok, sokkal nehezbek, zoktanak lennie. De az re-
ank iouendő vezedelmeknek bennōnk valo gondolattia, auagi
el vegezese megh kőnniebethi azoknak el iōuetelith etc. mel-
liet megh fordituan, (kegielmednek eleōzeōr, ki engemet min-
den tanufagomnak fegettege en, az ő fzekot kegielmessege,
zerinth, valemennire meghsegethet) aianlok ef tōlaidonetok an-
nak őtanna azoknak az kik az deaki tudomanioknak harmat-
tiat nem annira vertek legien eltōmigh ef őrōkkō valo zol-
galatommal eggietemben aianlok. Es en minden gondufele-
femmel, igiekőzetemmel, es zorgalmatořfagommal azokat
igiekőzōm cselekednie, az meliek az zeghen kőzsegnek
oltalmara difzofegere, es neuōknek őrōkkō valo megh ma-
radasanak diczeretire valami modon lehetnek: Es hōgi vege-
zetre, immar bōzedemeth el vegezzem, hōgi ha boldogoknak
akarunk lattatni, azon igiekőzzōk, hōgi iok legiūnk, az ioza-
gos czelekōdettketh magunban giakorliok, menniei dolgokath
kiu anniunk, ez vilagiakat megh vtuhan hatra vefunk, es az
kőz nepnek heaba valo bezedihōz magunkat nē zōrkőztesseōk,
es az mi marhanknak auagi dolgainknak nemenfegeih es vilagi
iūthalmokban, es haznūkban ne vefsek es minden gonozfagnak
fertelmeffigitōl zokfegh hōgi minketh az iozagos cselekedetek,

egi neminemő meltosagra, es eörökkő valo diczeretre vigienek, az meli dolognak igiekőzetiuel, es ez vtan minden io dologokkal eggiетemben aianlom kegielmednek magamat mind tiztőlendő, es zerelmes vramnak: Iften tarczia megh kegielmedet, az ő malasztiaual eggiетemben mind vegiglen, kit enggien attia, fiő, es Sz. haromsagh egi bisoni Istensegh, hogi vgi legien: Amen“.

Es így; ha ezen kalendárium' magyar kiadójáról, Egyed-úti Gergelyről felteszszük azt, hogy ha előtte volt volna magyar, világi (hogy Jankowich' egyházijától megkülönböztessük) kalendárium, ő azt tudta volna; 's nem írta volna ezt: „*gondolám és vém erre magamat, hogy az mi szegény országunk is ne maradna efféle ujságoknak hallása avagy olvasása miatt árvaúl*“, ha továbbá a' következő hely még inkább látszik nyomtatott magyar kalendáriumnak előbb létét tagadni: „*az jámbor Steinhoffer Gáspárnak gyakortan való rajtam szorgalmaztatásúért, hogy ötöt Magyarországnak minden részeiből való emberek kérték legyen, hogy az esztendőnek esendő rend szerint való ünnepit, és az égnek történet szerint való esetit kinyomtatnája*“: úgy a' legrégebb magyar nyomtatott kalendáriumot ezennel ismeri a' közönség.

MAGYAR NYELV' ORSZÁGOS DIVATA.

HUNYADI JÁNOS KORMÁNYZÓ' ESKÜJE 1446.

Bessenyei György, az egymást nyomba követő veszélyek' időszakában élt vitéz Hunyadi János' életében beszéli: „*A' fáradt nemzet megint össze jött a' Rákoson magát köszönteni 's kérdeni, hogy hol van a' királya. A' gyermek Lászlóra vetik szemeket minden rendek; de éléb', hogy az ország védelem és uralkodás alatt maradjon, Hunyadi János ország fejévé tesszik.*“ ¹⁾ Révai Péter, e' hősünk' kormányát említvén el nem hallgatá, melly rettentő esküvéssel vala annak nehéz viselésére lekötelezve: „*Forma iuramenti (úgy mond) ipsi, - - - in generali Regni congregatione, instar terribilis cuiusdam fulminis, horrendae praescripta fuit.*“ És alább az eskü' közlése után: „*Horrenda quidem et stricta iuramenti formula,*

¹⁾ Bessenyei György, Hunyadi János élete és viselt dolgai. Bécsben, 1778. 8. l. 41.

sed illo seculo valde usitata.“ ²⁾ Azon érdekes körülményre azonban, hogy Hunyadi János 1446-dikban Rákosmezőn köz-
akarattal ³⁾ ország’ kormányozójának választatván, *magyarúl*
esküdött, életirói nem válnak elég figyelemmel. Hogyan is
esküdhetett volna máskép a’ rákosi gyűlés végezte rendeletek’
hű megtartására, ezen hazánk’ őrangyala ’s keresztyénség’
hőse, kiről Galeotus nyilván írja, hogy latin nyelven sem-
mit nem tudott? ⁴⁾ Törvénykönyvünkben ezen eskü, latin
nyelven áll ugyan: de ott egyszersmind megjegyeztetik: „*Ju-
ramentum, initio Gubernationis Joannis Hunyadi, in congre-
gatione generali Regni conceptum, e vulgari in Latinum trans-
latum.*“ ⁵⁾ Iróink, kik e’ magyar esküről emlékeznek, Kol-
lár Ádám’ gyűjteménye’ lajstromát idézik, mellyben minden-
ki olvashatja: „*Joannis Hunyadiis juramentum, initio guber-
nationis editum hungarice, cujus latina solum versio in im-
pressis legitur.*“ ⁶⁾ Horvát István, a’ jeles gyűjtemény után,
melly a’ bécsi cs. kir. titkos levéltárban őriztetik, ezen es-
küt *gyönyörű magyar maradványnak* ⁷⁾, melly még gyönyör-
űsebb volna, ha eredetében feltalálhatnánk. Azon másolat,
melly után ezen becses maradvány Kovachich Györgytől bo-
csátatott közre, felette hibás. ⁸⁾ Kollár’ másolata az em-
lített bécsi levéltárból ⁹⁾, Rajkai Gévaý Antal, a’ bécsi cs.

²⁾ Joannis Georgii Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Lipsiae, 1746. fol. Tom. II. pag. 670.

³⁾ „*Unanimi, et pari omnium voto et consensu.*“ 1446. 6. (Jos. Nic. Kovachich, *Sylloge Decretorum Comitium*. Pesthini, 1818. 8. Tom. I. pag. 111.).

⁴⁾ „*Latinae linguae experts.*“ Joannis Georgii Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Lipsiae, 1746. fol. Tom. I. pag. 544).

⁵⁾ Zachariae Mossóczi, *Decreta, Constitutiones et Articuli Regum Incliti Regni Vngariae*. Tirnaviae, 1584. fol. pag. 127.

⁶⁾ *Catalogus Praestantissimorum Librorum nec non Rarissimorum Manuscriptorum Bibliothecae Kollarianae*. Viennae, 1783. 8. pag. 33. Nro 157.

⁷⁾ Horvát István, Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás Védelmeztetések. Pesten, 1815. 8. 33.

⁸⁾ Martini Georgii Kovachich, *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*. Budae, 1800. 8. Tom. II. pag. 44.

⁹⁾ *MSS. Collectio Adami Fr. Kollár, Decreta Regum Hung.* Nro 7. pag. 178.

kir. udv. könyvtárnál alór, és a' m. t. társaság' levelező tagja' hivatalos közlése után, hiven, könnyebb egyeztetés végett latin fordítással, itt következik:

J u r a m e n t u m.

In vulgari.

Isten Theged wgÿ segel-
lÿen Bodogh Azzon Noked
Irgalmath wgÿ nyÿerÿen, Is-
tennek mÿnd Zenthÿ eret-
ted wgÿ thamagÿanak, Is-
tennek zenth Testhe the
wegh Napodon Idwossegedre
wgÿ meltholÿek, fewld The-
themedeth wgÿ fogadÿa, onath
harmadnapon wgÿ kÿ ne wes-
se, magol magod wgÿ ne za-
kadÿon, lteleth napÿan Isten-
nek ew zenth Zÿneth wgÿ lat-
hassad, Ewrewk Pokolba
wgÿne Themetthessel, hogÿ
az Zerzesth ez Registromba
kith ez orzagh Zerzesere megh
Irtanak wolna, azth Ewres-
sen es Thewkelletessegel mÿnd
megh Tartod, semmÿth elle-
ne nem Theez sem Thethetz.

In latinum translatum.

Deus te ita adiuvet, Bea-
ta virgo Maria tibi ita mise-
ricordiam impetret, omnes
sancti sic pro te intercedant,
Dei sanctissimum corpus in
extremo tuo die ita saluti
tuae conducat, terra ossa tua
ita suscipiat, et sic die tertio
non ejiciat; in universum se-
men tuum sic non deficiat, in
die iudicii sanctum Dei vul-
tum ita conspiciere valeas, in
aeterno inferno ita non sepe-
liaris, sicut universa hoc Re-
gesto contenta in profectum
et utilitatem Regni conscripta,
toto conatu determinate reti-
nebis, nihil in contrarium
eorum facies, neque fieri pro-
curabis.

Közli

LUCZENBACHER JÁNOS,

m. t. társasági r. tag.

R É G I M Ű V É S Z S É G.

— POMPEJI. — A' mult év' végéről szóló nápolyi tudósí-
tások szerint a' Pompejiben folytatott kiásások gaz dag remé-
nyekkel kecsegtetők. Nem rég földalatti termekbe jutottak a
kutatók, melyekben nem ok nélkül elősott drágaságokat és

pénzeket vélnek találni. Mindazáltal leginkább annak reménysege kedves a' művészet' és régiség' barátjai előtt, hogy minél előbb azon szobrászok' műhelyére fognak bukkanni, kikre az első földindulás által megsértett forumbeli szobrok' helyreállítása bízva volt. —

— MEMNON' SZOBRA. — *Letronne*, jeles franczia régiség-tudós' (legújabb munkájában: *La statue vocale de Memnon considérée dans les rapports avec l'Egypte et la Grèce*) véleménye szerint ezen, *Pococke* által 1740 körül a' Níl' vize' bal partján feltalált gránitkép nem egyéb mint III. Amenophis' egyiptomi király' szobra, melyet a' Kr. előtt 27 évben volt nagy földrengés rombola össze (*Strabo* 's egyb.), 's melly mai nevét csak későbbben nyerte, stb. A' szózat, melyet ezen colossus hallat, ószerinte nem papi csel, hanem physicailag, különféle egyéb tapasztalatok után, akként magyarázható, hogy gránit és bracciák, név szerint, midőn üregek, nap' költe' táján 's kevéssel utána hangzanak (*contactum radiis crepare dicunt*), mi onnan ered, hogy azok' legparányibb részecskéi sajátságos rengésekbe hozatnak, midőn a' hideg hajnali levegő a' látkörön felvillanó nap' sugarai által bizonyos fokig hirtelen melegegszik. A' jeles tünemény a' kőnek sérelme által volt föltételezve (*dimidius Memnon*, *Juven.*); midőn a' szobor *Septimius Severus* óta ismét ép volt, hallgatott a' reggeli szózat, mellyről annak romlása előtt sem tétetik említés. Ily hangzást (*crepare*) hallottanak gyakran reggel a' franczia had' idejében az egyiptomi biztosság' tagjai már a' karnaci palota' roppant gránitszirtei közt (*Description de l'Egypte*) a' nélkül, hogy e' tapasztalatot a' memnoni szirtre alkalmazzák. — Ellenben *Sir Will. Gell*nek az archaeologiai intézethez tett tudósítása szerint *Wilkinson* angol utazó, ki Egyiptomban voltakor Thebaeben gyakrabban mulatott: egyebet fedezett föl. T. i. létrák 's egyéb hágó eszközök' segédelmével feljutván e' képszobor' tömördek ölébe, melly az alaknak ülő helyzete mellett mind széliben mind hosszában nevezetes terjedelmű síktért formál (az egész tömeg nem kevesebb mint 60 lábnyi magasságu) a' szobornak hasában egy öblöt talált, melly elég tág arra, hogy egy embert befogadhasson úgy, hogy őt a' körülfekvő sík' semmi pontjáról, még kevesbbé a' szobor' aljáról, ne lehessen látni. Ezen öbölben, és pedig annak régi (nem újabb, kiegészített, részében) egy szürke, igen tisztán pengő kő van megerősítve, melly a' szobor' anyagától létealaposan különböző, 's midőn W. kongatta, olly tisztáncsengett, hogy az alul állók azt kiáltának: ez réznek vagy bronz-

nak hangja. A' kiegészítés közvetlenül e' kő felett kezdődik; úgy hogy W'. véleménye szerint nem lehet azt görögök' vagy romaiak' próbájának tekinteni a' memnonszobor' hangzó ereje' megújítására; hanem inkább tisztán az egyiptomi papok' találmányának, hogy e' csoda által a' babonás nép felett el-sőségeket fenntarthassák. —

TUDOMÁNYOS INTÉZETEK.

A' párizsi kir. intézet' (Institut) újdön alkotott osztá-lyja: az erkölcsi és politicalai tudományok' academiája, januar.' 4d. tartott ülésében lipcsei prof. *Pölitzet*, és müncheni prof. *Schellinget* levelezőivé; *Brougham*, *Livingston* és *Ancillon* min-istereket pedig külső társalvá (associés étrangers) nevezte.

A' francia academia, junius' 20d. *Adrieux*' helyébe *Thiers* urat választá meg tagul. Vetélkedője *Nodier* Károly volt.

Guizot urat a' felirások' és széptudományok' academiája (acad. des inscriptions et belles-lettres) tagul választá; *Geof-froy-St. Hilaire* Izidórt a' tudományok' academiája (ac. des sciences).

A' közönséges statistikai társaság Franciaországban (so-ciété française de statistique universelle) nagy többséggel azt határzá mult évi májusi ülésében, hogy *asszonyok* is felvé-tethetnek ezen túl a' tagok' számába, kik a' tudományok' terjedését vagy pártfogás, vagy munkálódásaik által előmoz-díták. Ugyan is a' junius' 18d. tartott ülésben *Leroy de Ba-cres* úr' tudósítására *Salm Constantia* herczegasszony, ki sok czím alatt érdemlett köz tiszteletet, első vala, ki — és pedig köz megegyezéssel — tagnak választatott.

JUTALMAK.

A' berlini kir. tud. academiának mathematicai osztálya 1836ra a' következő jutalomkérdést tette ki, mellynek a' maga részéről is terjesztésére a' magyar tudós társaságot felszólí-totta. A' feleletek német, francia és deák nyelven fogadtat-nak el; azért a' kérdés itt az utóbbikon közöltetik hazánk' illetett tudósaival.

„Inter tres Cometas, quorum revolutio circum solem repe-titis observationibus determinata est, is praecipue, quem ple-

rique ex viro clarissimo BIELA denominamus, singulari cura persequendus est. Qui quum in singulis periodis, prae omnibus aliis corporibus caelestibus, orbitae Iovis et Terrae valde vicinus feratur, hi planetae et necesse est ut magnam in eius cursum vim exerceant, et fieri potest ut ab ipso perturbationes patiantur haud negligendas. Prius annis 1782, 1794 evenisse videtur, cum magna differentia elementorum orbitae cometae ex observationibus anni 1772 deductorum, atque eorum, quae anno 1805 reperta sunt, hac ratione sine difficultate explicari possit.

Postquam anno 1826 cometa ad solem reversus observationibus nostris se praebuit, solus Clar. BARO DE DAMOISEAU, astronomus Parisiensis, perturbationes cometae per spatium annorum 1805 usque 1826 calculo subiecit, tanta approximatione, ut inde tempus, quo cometa rursus terrae conspicuus fieri possit, in mensem Novembrem anni 1832 determinatum sit. Desideratur tamen examen completum omnium quae exstant observationum.

Academia Berolinensis, ut ad disquisitionem hanc, inter astronomicas gravissimam, perficiendam excitaret,

„*Determinationem orbitae verae cometae huius, ex omnibus quae exstant observationibus, ne iis quidem quas hoc anno institutum iri speramus, exclusis,*“
certamini publico proponendam decrevit.

Desiderat Academia primum accuratam disquisitionem de fide et diligentia observationum hucusque institutarum, ita ut inde, quam illae exactae sint, constitui queat, atque errores quantum fieri potest minuantur. Praeterea singulae partes calculi perturbationum ita proponendae erunt, ut et analytica evolutio terminorum, quam auctor secutus sit, et quos terminos calculo numerali persequendos iudicaverit, inde eluceat, simulque quibus auxiliis usus sit ad errores calculi vel evitandos vel aperiendos. Post haec orbita cometae ita determinanda erit, ut ea omnibus observationibus, perturbationum respectu habito, quam maxime satisfaciatur. Quodsi differentia inter theoriam et locos observatos tanta prodierit, ut eius causa erroribus observationum tribuenda esse non videatur, eae hypotheses in subsidium vocentur, quibus in aliis cometis usi sunt astronomi ad discrepantiam similem tollendam.

A' felelő értekezések az academia' titoknokához 1836iki év' martiusa' elsejéig váratnak be, a' szokott jelmondatos leve'lké' hozzáte'ele mellett. Az ötven aranynyi jutalom ugyan azon

évi, Leibnitz' emlékezetére tartandó köz gyűlésben fog kihirdettetni. —

— A' tudományok' párizsi kir. academiája, mely 1830-ban egy, *Boyer* († 1833. nov. 25.), *Larrey* és *Dupuytren* sebészekből álló választmányra azt bízta, hogy a' *Jacobsen* copenhágeni prépost által feltalált módszerét a' hólyagkövek' összemorzsolásának vizsgálná meg: annak tekintetéből, hogy ezen találmány' célirányos voltát a' tapasztalás bebizonyítja: az 1833. nov'. 18ikai ülésében a' feltalálót egy 4000 francnyi becsü arany szelenczével jutalmazá meg.

N E K R O L O G.

Utrechtben (Ultrajectum) *Simons Ádám* egyetemi prof. f. é. januar' 6. meghalálozott. Hazájának mint költő 's mint történetvizsgáló egyiránt díszes tagja volt.

Januar' 12d. Deopmoreban (Angliában) Lord *Grenville* halt meg, az oxfordi egyetem' cancellarja, Pitt alatt a' külső ügyek' ministere; élte' 75d. évében.

Milanóban, *Aldini János* lovag 's Napoleon' királysága alatt az olasz-kir. academia' tagja, physikai munkái 's mechanikai találmányai által nevezetessé lett férfi, januar' 17k. elhunyt.

Folyó évi januarus' 21. Drezdában *Bronikowski Sándor* költő halálozott megjötvenegy évű korában. Eredetére lengyel, hazára szász, szolgálataira porosz, majd francia 's végre lengyel katona. Konstantin nagyfejedelem miatt 1825ben elhagyá e' hazát 's Drezdában telepedett le, a' tudományoknak szentelve napjait. Számos historiai románjait, melyeket német nyelven írt, helyes kor- és characterfestés teszik becsessé minden szélességeik mellett is. Bennünket különösen „A' magyarok“ című, két részből álló historiai románja illet; de mely minden szépségei mellett is az erkölcsök' nem ismerhetése miatt, a' *historiai* román' céljaitól elesik. Lengyelország' historiája (hasonlólag német nyelven) középserű.

Dacier úr, a' francia académiának három osztályban tagja, meghalt 1833 februarius' 5, éltének 9. évében.

A' németek' híres költője generalis báró *Salis János* Malansban (a' schweizi graubündeni megyében) élte' 72d. évében elhunyt. A' francia forradalom előtt Versaillesban a' fran-

czia kir. schweizi őrség' tiszte, volt utóbb hazáját ugyan a' hadi pályán szolgálta; 's a' nagy világ' 's a' harc' zajában a' mezei Musa, örök kedvesévé kenvén fel őt, soha el nem hagyta.

E L E G Y H Í R E K.

1833-ban Németországban 4441 részint új, részint újra nyomtatott könyv jött ki, 's így jóval több mint Francia - 's Angolországban együtt. Csakhogy az igazi új, 's talán az igazi jó is emitt több, mint ottan.

— Az amerikai egyesült országokban kijövő *ujságok* és folyóiratok' száma *ezerre* megyen fel; a' példányok' száma pedig jelesen *ötven millióra* becsültetik. A' legesekélyebb városkának megvanj a' maga helybeli hírlapja, a' mi, ama' nagy példányszámmal együtt mutatja, hogy az olvasás alig van valahol inkább elterjedve, mint amaz új dicső honban.

— Párizsban harmincznyolcz nyilvános *könyvtár* van, melyekben a' könyvek' és kéziratok' száma öszvesen 1,963,000-re megyen. Ezek közül maga a' királyi könyvtár 980,000-at számíál, mellyek közt 80,000 kézirat.

— A' tudós Adelungnak egy új munkájában azt olvassuk, hogy Európában 387, Ázsiában 987, Afrikában 276, Amerikában 1081 nyelv él; öszvesen 2031. Egy orosz író pedig legujjban minden ismert nyelvekről és azok' változatairól írván, még többeket számlál fel, név szerint Európában 587et, Ázsiában 937, Afrikában 226, Amerikában 1264et; öszvesen tehát 3014 nyelvet és dialectust.

— Angliában egy, híres emberek' autographjaiból álló gyűjtemény adatott el. Itt Luthernek egy V. Károlyhoz írt levele 29, Milontól egy levél 14, Ariosttól 8, Michel-Angelótól 19, lord Byrontól 10 fonton kelt el; öszvesen 1500 font jött be (1 font = 10 forint cp).

— *Kopp Fridrik*, a' híres palaeograph, Hágban a' hollandi királynak Palaeographiájának egy példányával tisztelkedett. A' király neki egy, húsz aranyt nyomó arany emlékpénzt 'adatott által a' maga mellképével egyfelől, a' hátfelen illy felirattal: *Viro doctissimo Vlr. Frid. Kopp, hasso-casselano, pro oblato praestantissimo palaeographia critica opere rex.* —

